

Nyelvtudományi Közlemények

Felelős szerkesztő:

Szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

90. kötet 1—2. szám

Budapest, 1989

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

BERECZKI GÁBOR

HAJDÚ PÉTER

HONTI LÁSZLÓ

KÁLMÁN BÉLA

KÁROLY SÁNDOR

É. KISS KATALIN

MIKOLA TIBOR

RÉDEI KÁROLY

RÓNA-TAS ANDRÁS

SZIJ ENIKŐ

A szerkesztőbizottság elnöke:

MIKOLA TIBOR

Felelős szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztő:

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219—98636, 021—02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magister* Könyvesbolt V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 136,— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A MONDATMEGÉRTÉS ÉS A
NYELVI SZERKEZET ÖSSZEFÜGGÉSEI A MAGYARBAN
**A magyar nyelv néhány pszicholingvisztikailag
érdekes jellemzője**

Jelen dolgozat¹ a magyar mondatmegértésre vonatkozó pszicholingvisztikai kutatásainkat abból a szempontból kíséri meg összefoglalni, hogy a megértésben részt vevő pszichológiai folyamatokra vonatkozóan milyen eltérő modellt fogalmazhatunk meg szembeállítva a magyart az indoeurópai nyelvekkel, elsősorban az angollal. Ennek a megközelítésnek pszichológiai indokoltságát az adja, hogy a legtöbb általános érvényűnek tűnő vagy annak hirdetett pszicholingvisztikai elképzelés a megértés folyamatáról szinte kizárólag az angol nyelvvel kapcsolatos kísérleti kutatások eredményeiből indul ki. Nyelvészeti érdekesége pedig egyszerűen fogalmazva: annak vizsgálata, vajon megfelel-e valami a megértési folyamatban a nyelvi szerkezet egyetemes és típus specifikus jegyeinek.

Ennek az összevető, kontrasztív igénynek a jegyében a kísérleti eredmények áttekintése előtt, a kutatásokat és modelleket motiválandó, először azt mutatjuk be, hogyan állítható szembe pszichológiai szempontból a magyar nyelvi rendszer az angollal és a pszicholingvisztikai hipotézisek ellenőrzésében használt, hozzá hasonló más nyelvekkel. Ez a bemutatás nem nyelvészeti szempontokat követ, hanem pusztán a pszichológus általános rendszerezési igényét.

Az esetragok és az agglutináció

A megértés szempontjából az esetragok lehetővé teszik, hogy a főnevek közvetlenül magukon hordozzák a mondatban játszott nyelvtani szerepük jeleit, ezt nem a mondatösszintézisből kell megállapítania a megértőnek. (Ez persze elvi lehetőség: a nyelvpszichológus feladata épp annak tisztázása, hogy mennyire élünk ezzel a lehetőséggel s hogyan.) Az agglutináció ennél azonban többet jelent a megértés szempontjából: az is beletartozik, hogy a nyelvtani distinkciók „téglaszerűen” épülnek egymásra. Vagyis, ideális esetben, minden grammatikai különbségnek azonosítható külön morféma felel meg. A grammatikai morfémák szigorúan rendezettek a fő után, így például a többes szám jele mindig megelőzi az esetragot s így tovább, ami határozott elvárásokat építhet ki a megértésben arra nézve, hogy mely ponton mely jelek várhatóak. Bizonyos értelemben tehát a rendszer áttetszőbb, mint az indoeurópai nyelvekből ismert flexiós esetrag-rendszer, ahol egyetlen morféma több nyelvtani distinkciót hordoz (gondoljunk csak az egyes és többes számú tárgyeset eltérésére a latinban vagy az oroszban), s ahol egyazon nyelvtani különbséget eltérő morfémák jelölnek a különböző főosztályokban (gondoljunk megint csak a latinra vagy az oroszra).

A magyar főnévi jelölési rendszer legalább két pszicholingvisztikai jelenséget vet fel, melyek közül részletesebben csak a másodikkal foglalkozunk, mivel arra nézve vannak adataink. A névszói paradigmában a különböző esetek száma húsz feletti. A zéró raggal jellemzett alanyeset és a tárgyeset mellett van eszköz-társhatározói, részes határozói eset, s a legkülönbözőbb határozói viszonyokat is esetragokkal fejezzük ki. A rendszer egyik érdekessége éppen azzal függhet össze, hogy az eset által kódolt perceptuális-kognitív viszony bonyolultsága, illetve a határozói viszonyok esetén a jelölés formai bonyolultsága (esetrag szemben a névutóval) megjelenik-e valamilyen formában az esetragok értelmezésében s a fejlődés során. A helyet jelölő névutók például feltehetően „nehezebbek”, mint a ragok; a tapasztalati kérdés — melyre még nemigen vannak adataink —, hogy mely névutóknál érvényesül ez. A rendszer másik jellegzetessége, hogy az indoeurópai nyelvekhez hasonló főtípusok nincsenek:

elvileg minden tő ugyanazt a végződést kapja ugyanazon nyelvtani viszony jelölésére. A tövek morfológiai és hangtani jellegzetességei révén azonban egyazon „közös nevezőként” szereplő esetrag használata különböző töveknél eltérő formákat eredményez. Ennek pszicholingvisztikai érdekessége kettős: a produkciós oldalt tekintve a nyelvelsajátítás során a gyermek el kell sajátítsa ezeket az alterációk törvényszerűségeket, másrészt a megértés során állandó feladatunk, hogy a különböző tőváltozatokat (pl. *hó* -- *hav-*) ugyanarra a szótári egységre vonatkoztassuk, s a különbözőképpen módosult töveket mint egyazon nyelvtani viszony variánsait ismerjük fel (pl. *-t*, *-at*, *nyúlás + t*, *rövidülés + t* stb. mind a tárgy formai variánsai). Ezt a problémát úgy jellemezhetjük, mint az agglutinatív főnévragozási rendszer eltéréseit az áttetszőségtől.

Eltérések az áttetszőségtől

A magyar főnévi paradigma egészében áttetsző s könnyen használható. Két fő eltérés azonban van ettől az áttetszőségtől.

(i) Tőtípusok

Elvileg minden tő ugyanazt a végződést kapja ugyanannál az esetviszonynál, mint már említettük, azonban bizonyos tövek jellegzetes módosulást szenvednek a morfológiai szabályok működése következtében. A tárgyeset ragja például mindig a *-t*. Ez azonban, ahogy MacWhinney (1978) pszichológiai leegyszerűsítéssel megfogalmazta, a különböző típusú tövek által elszenvedett módosulásoknak csak a „közös nevezője”. Tekintsük át ezeket a variációkat csak arra figyelve, hogy milyen azonosítási feladatokat jelenthet a megértés során a hallgatók számára a különböző tőtípusokban előforduló tárgyrag. A tárgyrag kapcsolódhat közvetlenül a tőhöz, mint például felső nyelvvállású rövid magánhangzóra végződő töveknél (*maci* -- *macit*) vagy sziszegő mássalhangzókra végződő töveknél (*mókus* -- *mókust*). Magánhangzó nyúlás jelenhet meg rövid *-a-ra* vagy *-e-re* végződő szavak-

nál, mint *macska* -- *macskát*. A mássalhangzóra végződő tövek nagy részében kötőhangon keresztül kapcsolódik a tárgyrag a töhöz, mint például *zsiráf* -- *zsiráfot* vagy *ház* -- *házat*, szóvégi hosszú magánhangzós szótagok esetén pedig az -é és -á rövidülése is felléphet, mint a *tehén* -- *tehenet* esetben. A módosulások persze csak látszólag önkényesek: szisztematikusan megfeleltethetők a tö fonológiai természetének, s bonyolult morfonológiai szabályokat követnek. A rendszer a magyar olvasó számára jól ismert, ezért részleteinek ismertetése helyett csak utalunk arra, hogy MacWhinney (1978) a nyelvpszichológia szempontjából kiindulva is részletes jellemzést ad róla.

Az 1. táblázat néhány példát mutat be a különböző tőtípusokra. A nyelvpszichológus számára szembetűnő, hogy a gyermek a nyelvelsajátítás során az egyes grammatikai viszonyok morfológiai jeleinek elsajátításán túl ezeket a törvényszerű módosulásokat is el kell sajátítsa. Épp ezért egyáltalán nem meglepő, hogy a morfonológiai szabályok elsajátítására nézve a legrészletesebb példák a nemzetközi szakirodalomban is a magyar főnévragozási rendszer elsajátításából származnak (MacWhinney 1978, Réger 1978). A tőtípusokból előálló rendszernek azonban a megértési folyamat szempontjából is van jelentősége, bár ez kevésbé kézenfekvő. A különböző allomorfokat, egyazon viszonyt jelölő morfológiai változatokat a percepció során ugyanarra az alapvető szintaktikai, illetve szemantikai viszonyra kell levetíteni.

Az 1. táblázattal kapcsolatban érdemes még emlékeztetnünk arra, hogy a magánhangzót tartalmazó vagy kötőhangot magukkal hozó esetragok a magánhangzóilleszkedést is követik. Ezzel a kérdéssel tanulmányunkban nem foglalkozunk, állandóan érdemes azonban emlékeztetnünkben tartani azt, hogy mind az elsajátítás, mind a percepció során a magánhangzóharmónia következtében a figyelembe veendő allomorfok száma jóval nagyobb, továbbá, hogy a magánhangzó az észlelés során bizonyára elősegíti a szegmentációt, mivel támpontokat nyújt a szó összetartozására nézve.

A különböző típusokban² a tö módosulásai egy típuson (az 1. táblázatban egy oszlopon) belül eltérő szembeállításokat eredményeznek a megértés közbeni feldolgozás szempontjából a külön-

1. táblázat A főnévi tövek morfológiai mintái a magyarban³

Eset	Torlódás	Nyúlás	Rövidülés	Kötőhang	Hangzó ejtés
	I.	II.	III.	IV.	V.
nomin.	mókus	macska	tehen	zsiráf	majom
accus.	mókus-t	macská-t	tehen-et	zsiráf-ot	majm-ot
dativus	mókus-nak	macská-nak	tehen-nek	zsiráf-nak	majom-nak
eszköz (társ)	mókus-sal	macská-val	tehen-nel	zsiráf-fal	majom-mal
	mókus-ba	macská-ba	tehen-be	zsiráf-ba	majom-ba
	mókus-ban	macská-ban	tehen-ben	zsiráf-ban	majom-ban
locati- vusok	mókus-ból	macská-ból	tehen-ből	zsiráf-ból	majom-ból
	mókus-ra	macská-ra	tehen-re	zsiráf-ra	majom-ra
	mókus-on	macská-n	tehen-en	zsiráf-on	majm-on
	mókus-ról	macská-ról	tehen-ről	zsiráf-ról	majom-ról
s így tovább más határozói esetek					
többes	mókus-ok	macská-k	tehen-ek	zsiráf-ok	majm-ok

bőző esetek között. Az I. típus mássalhangzós töveinél az egyes számú és az összes többes számú forma szemben áll egymással, mivel az összes többes számú formában megjelenik a kötőhang. A típusust egyébként az egyes számú tárgy mássalhangzótorlódása miatt nevezzük torlódásnak. A II. típusban az egyes számú alanyeset áll szemben az összes többi formával, a III. típusban az egyes számú tárgyeset s az összes többes számú forma a hangzó rövidüléssel alakot ölti fel, ennek megfelelően a szembeállítás az egyes számú tárgyeset valamint a többes szám között egyrésztől és az egyes számú paradigma „maradéka” között másrésztől áll fenn. Ebből a szempontból a IV. típus ugyanolyan, mint a III, míg az V. típusban a kötőhang révén az összes többes számú forma és a kötőhangot lehetővé tevő összes egyes számú forma a hangzó kiejtő allomorfot alkalmazza.

Logikailag tehát feltételezhetjük, hogy valós időben zajló feldolgozás közben a különböző tőtípusoknál különböző pontokhoz érve eltérő következtetések megengedettek arra nézve, hogy az adott mondatban egyáltalán milyen szerepeket tölthet be az adott főnév, és mely szerepek kizártak. Érdeemes figyelni arra is, hogy bizonyos tövek inherensen nehezebbek bizonyos végződések perceptuális azonosítása szempontjából (pl. a mással-

hangzótorlódást eredményező tárgyesetek), bizonyos töváltozatok pedig — legvilágosabban a kötőhangzós alakok — talán azért is maradtak meg a nyelvben, hogy növeljék az észlelhetőséget.

(ii) Nem egyértelmű jelölés

A rendszer áttetszőségét megtörő másik mozzanat az esetragok és az alapvető mondatbeli szintaktikai vagy szemantikai viszonyok közötti egyértelmű megfeleltetéssel kapcsolatos. Vegyük szemügyre a legfontosabb elkülönítést, a tárgyas mondatokban szereplő nominatívusz--akkuzatívusz különbségtételt. Eszményi esetben ez mindig meg kellene feleljen szintaktikai szinten az alany-tárgy elkülönítésnek, az eset-nyelvtan (Fillmore 1968) szempontjából pedig a cselekvő--tárgy megkülönböztetésnek. Két eltérés figyelhető meg ezzel az egy az egyben történő megfeleltetéssel szemben. Vannak jelöletlen viszonyok, bizonyos viszonyokat pedig váltakozó végződések jeleznek.

Nézzünk példákat az első devianciára. Vannak olyan szemantikai tárgyak, melyek megengedik, hogy elhagyjuk az akkuzatívuszt. Legjellegzetesebb példája ennek az egyes szám első személyű birtokos személyjeles alak (pl. *házam* és *házad*). Ennél a két formánál az alanyeset és a tárgyeseti alak különbségét szinte kötelezően semlegesítjük. Olyan mondatban például, hogy *a macska kergeti a kutyám* szinte sosem használjuk a tárgyra-got.

A kötelező és egyértelmű jelöléstől a birtoklás kifejezése során is eltérünk. Ezekben a szerkezetekben a szórend a magyarban mindig a birtokos-birtok és a birtoklás tényét a birtokos személyjel harmadik személyű formájával rendesen csak a birtokon jelöljük. *A fiú apja* szerkezetben a megértés szempontjából arról van szó, hogy az alanyeset (*a fiú*) további megfontolások nélkül nem vetíthető le egyértelműen a cselekvő vagy alanyi szerepre. Hasonló tények alapján Szabolcsi (1982) amellett érvel, hogy bár a magyar nyelv Chomsky (1982) újabb tipológiája szempontjából nézve egészében nem konfigurációs nyelv, mégis vannak benne olyan konfigurációs szigetek, ahol a mi leegyszerűsített nyelvpszichológiai szempontunkból az a lényeges, hogy

a különböző jelentések között pusztán a szórend differenciál, mint például az (1) és (2) esetében.

(1) A réz az arany helyettesítője.

(2) Az arany a réz helyettesítője.

Vannak további esetek is a morfológiai esetjelölés és a szintaktikai, valamint szemantikai szerepek közötti egyértelmű megfeleltetéstől való eltérésre. Többszörös birtokos szerkezetekben (a *fiú apjának a lánya*) a lineárisan utolsó birtokoson a datívusz jelöli a birtoklást. Olvasás közben oda érve, hogy a *fiú apjának*, még nem lehetünk biztosak, mi lesz a mondatban az *apa* „szerepe” — lehet datívuszi is. Vegyünk példát egy másik területről is. Mint Zsilka (1966) kimutatta, s mint ahogy Moravcsik (1978) igen részletesen áttekinti, egyazon tranzitív, tárgyas eseményre vonatkozóan a szemantikai tárgyat jelölhetjük tárgyesettel vagy valamilyen más függő esettel annak függvényében, hogy mennyire befejezett az akció. A befejezett akciót jelentő eseteknél szinte kizárólagosan tárgyat használunk, míg a befejezetlen igealakok mellett létezik a függő esetes forma is. Hasonlítsuk össze például a *befestette a falat* - *befestette a falra* és a *festett a falra* - *festette a falat* kifejezéseket. A megértés során több szempontból azonos reprezentációvá kell e két formát levetítenünk.

Röviden tehát, a morfológiai esetrendszer, valamint a szintaktikai és szemantikai viszonyok közötti egy az egyben történő megfeleltetéstől eltérések vannak mind abban az értelemben, hogy ugyanaz a jelölő különböző megkülönböztetéseket hordozhat (pl. a zéró rag a birtokos személyjel után lehet tárgy és alany kódolója egyaránt), valamint abban az értelemben is, hogy egyazon megkülönböztetés különböző eszközökkel is kifejezhető (pl. tárgyraggal vagy más esetraggal). Később látni fogjuk, hogy ezeknek a tényeknek fontos feldolgozási implikációik vannak a mondatmegértés szempontjából.

Szórend

A magyar mondatok szórendjét gyakran emlegetjük szabadként. A sokat vitatott szórendi „szabadság” két szempontból is szembevetődően korlátozott. Csak a fő összetevők – alany, tárgy, állítmány – tekintetében használhatunk szabadon különböző permutációkat, egy-egy összetevőn belül a különböző részek szórendje szigorúan rögzített. A főnévi csoporton belül a névelő például mindig megelőzi a jelzőt, a jelző a jelzett szót s így tovább. Másrészt, jellegzetes vám-rév hatás van az argumentumok, a klasszikus értelemben vett szintaktikai összetevők szabad szórendje és a mondat pragmatikai különbségeket hordozó aktuális tagolásának rögzített volta között. Míg az alany és a tárgy például bárhol szerepelhet a magyar mondatban, a mondatban kiemelt új információ csak egy meghatározott helyen állhat.

A nagyobb összetevőkön belüli rögzített szórendet könnyű logikusan értelmezni feldolgozási szempontokból. A jelzők például nem egyeznek a főnévi csoport fejével sem nemben, sem számban, sem esetben. Ezért, ha nem állnának közvetlenül egymás mellett, nem tudnánk azonosítani azt, hogy a lehetséges főnevek közül melyikre vonatkozik az adott jelző. Ezt az érvet intuitíven jól alátámasztja az, hogy a főnév mögé kerülő értelmező felveszi annak esetragját (pl. *láttam a barátnődet, a feketét*). A jelzők rögzített helye általánosan kivédi azt a csapdát is, hogy a mondatban állítmánynak értelmezzük a jelzői szerepű melléknevet. A magyarban ugyanis jelen időben nincsen copula, úgyhogy a (3) és (4) példában önmagában a melléknév képes a szórend függvényében attributív, illetve predikatív szerepet betölteni. ((4) folytatásai természetesen kimutathatnák, hogy a *fekete* egy további főnévi csoportban attributív szerepű – *A fiú fekete kutyája...*).

(3) A fekete fiú ...

(4) A fiú fekete.

A „hagyományos” nyelvtipológusok megfogalmazása szerint a különböző alany, tárgy és ige permutációk között a szabadság ellenére vannak ún. *semleges* vagy *alap* szórendek.

Határozott tárgyak esetén tárgyas mondatokban az alap szórend SVO (alany-állítmány-tárgy) lenne, míg határozatlan tárgyak esetén SOV, vagyis a tárgy megelőzné az igét (Dezső 1982).

A magyar szórenddel foglalkozó újabb irodalom a fentebb már említett vám-rév hatást próbálja meg tisztázni. A nyelvtani szerepek szempontjából szabad és a pragmatikai szerepek szempontjából rögzített szórend viszonyánál a következőkből indul ki. Az ún. funkionalista mondat szemlélet keretében született munkák, melyek a topic és a comment, a már ismert és az új információ, a „valamiről valamit mondunk” tagolódás fogalmából indulnak ki, Elekfi (1964), Dezső és Szépe (1967), valamint Kiefer (1967) munkája óta mind felvetették, hogy a szórend szerves kapcsolatban van a topic-comment tagolódással magyar mondatoknál. É. Kiss (1981, 1983) elegáns s átfogó szándékú megoldása a magyar szórend topic-comment motiválása és Chomsky (1982) újabb szintaktikai felfogásának összeötvöztetéséből született. É. Kiss megfogalmazásában a topic és a fókusz fogalma eredeti pragmatikus fogalmakból (az ismert és az új információ fogalmából) szintaktikailag rögzített pozíciókká válnak, vagyis olyan „helyekké”, melyek a mondat levezetése során a transzformációk által érintett elemek landoló pontjai.

Eszerint egy mondat alapszerkezetét az ige és a fő kategóriák (alany, tárgy stb.) rendezetlen halmaza adja. Mozgatási szabályok tennék lehetővé, hogy az egyik kategória közvetlenül az ige előtti helyzetbe kerüljön, ami a mondat fókusz pozíciója (ez felel meg a hagyományos funkionalista elemzés új információ kategóriájának). Egy további választható mozgási szabály más kategóriát vagy kategóriákat helyezhetne a fókusz elé, ezáltal kialakítva a mondat topicját.

A fókusz a mondat fő nyomatékának hordozója is. Ezért azok a szerkezetek, amelyek a közvetlenül az ige előtt állón kívül egy más elemet hangsúlyoznak, nyelvtanilag nem helyesek. Ez az alapvető intuíció motiválja, hogy a funkcionális mondattagolást szigorú szintaktikai rendszerre tegyük a magyarban, hiszen megkötéseinek felrúgása agrammatizmust eredményez. Ennek megfelelően helytelen például az olyan mondat, ahol egy kötelezően fókusz hordozó elem (a tagadás) meglete esetén a fókuszt semleges esetben hordozó igekötő nem mozdul el az ige elől, például *Jó-

zsi nem elolvasta a könyvet szemben azzal a változattal, ahol elmozdul, Józsi nem olvasta el a könyvet.

É. Kiss rendszeréből kiindulva, egy olyan egyszerű mondatnak, mint *A fiú kergeti a lányt*, sok egyéb mellett az alábbi olvasatai lennének lehetségesek. A kiemelés mindig a különleges fókuszba került elemet jelzi.

(5) *A fiú* kergeti a lányt.

(6) *A fiú* kergeti a lányt.

(7) *A fiú a lányt* kergeti.

(8) *A lányt* kergeti a fiú.

A tények világosak, nem minden nyelvész ért azonban egyet értelmezésükkal. É. Kiss rendszere homályban hagyja az ún. alapszórend vagy kontextuálisan semleges szórend státusát: úgy is értelmezhető e felfogás — hiszen a mozgató transzformációk előtti struktúrában minden főnévi csoport az ige után áll —, hogy az igével kezdődő mondatok a legsemlegesebbek, márpedig a magyar beszélők számára ezek a struktúrák (pl. *ugat a kutya a kertben*) nyilvánvalóan jelöltek, kivéve az egy főnévi csoportot tartalmazó szerkezeteket (pl. *Esik az eső*). Vannak nyelvészek, akik szerint a nyelvtani elméletben továbbra is fenn kell tartani az SVO szórend alapvető szerepét (Horváth 1981); mások a mozgatási szabályok pontos megfogalmazását vitatják (Kenesei 1984). E vita részletei túl messze vezetnének a magyar szórend és a mai formális nyelvészeti iskolák finomságaiba. Látni fogjuk azonban, hogy a szórend kérdését a mondatmegértéssel kapcsolatban is fel kell vetnünk, bár a pszichológus számára a probléma nem minden vagy semmi jellegű, inkább úgy merül fel: vannak-e könnyebb szórendek a megértés szempontjából.

Kísérletek egyszerű mondatok megértésével

A magyar nyelvtan fent kiemelt jellegzetességei közvetlenül felvetnek néhány mondatmegértési problémát. Milyen az esetragok és a szórend viszonya a megértés folyamatában, hogyan befolyásolják a morfonológiai finomságok a megértést? A dolgozatunkban

összefoglalt kísérleti kutatások a magyar nyelvi rendszer által triviálisan felvethető pszichológiai kérdéseket próbálták megközelíteni. Motivációjuk azonban részben túlnő a magyar nyelven: a nyelvek közötti különbségek pszichológiai (megértésbeli) következményeire is kíváncsiak.

E kísérletek jó részében problémánkat nagyon egyszerű és közvetlen módszerekkel közelítettük meg. Utólagos, a teljes mondat elhangzását követő mondatértelmezési helyzeteket alkalmaztunk, ahol gyermekektől azt kértük, hogy játsszák el a hallott mondatokat egyszerű játékokkal, míg a felnőttektől azt kértük, hogy a lehető leggyorsabban válaszoljanak arra a kérdésre, hogy ki végezte a mondatban foglalt cselekvést. Bár ezek a módszerek a mai pszicholingvisztika kifinomultabb eljárásaival összehasonlítva kevésbé rafináltak, mégis robusztus és remélhetőleg nem triviális eredményeket is hoztak.

Az esetragok uralkodó szerepe

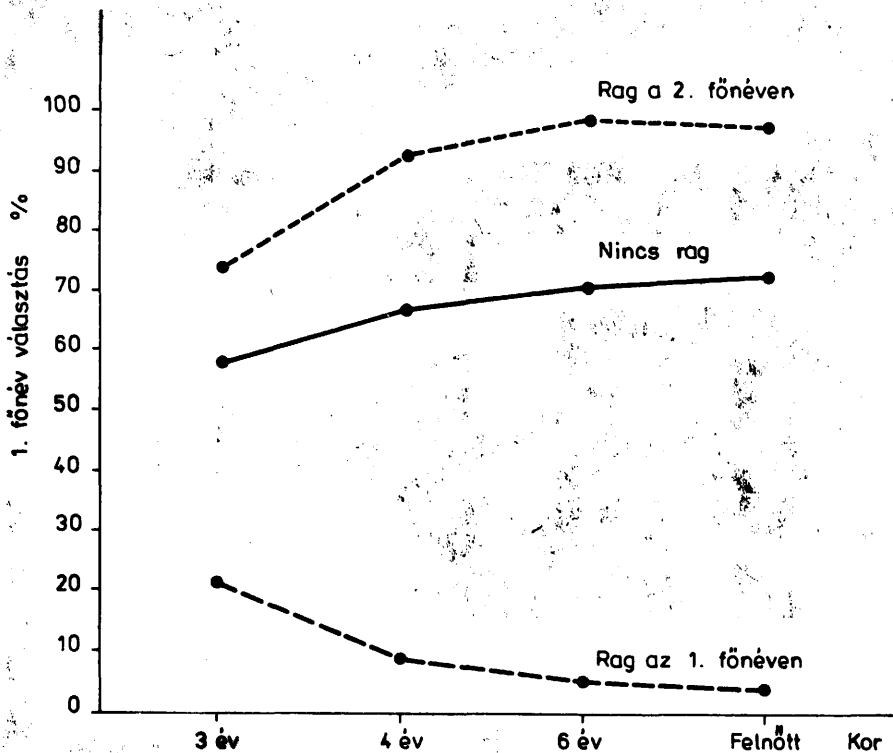
A tárgy világos jelölése révén elég természetes azt várni, hogy egyszerű tárgyas mondatok értelmezésekor szinte kizárólag a tárgyra támaszkodunk. Két adatsor támasztja alá s ugyanakkor némileg módosítja is ezt az elvárást. A Bates és MacWhinney által kialakított ún. versengési modell keretében megfogalmazott kísérletsorozatban a mondatértelmezés különböző lehetséges meghatározóit — esetragok, a főnevek élő volta, szórend és nyomaték — variáltuk ortogonálisan, vagyis úgy, hogy mindegyik tényező különböző értékei minden más tényező összes értékeivel előfordultak. (Pl. rag az első főnéven — első főnév élő; rag az első főnéven — első főnév élettelen; rag a második főnéven — első főnév élő; rag a második főnéven — első főnév élettelen.) Gyermekeknek és felnőtteknek a (9-11)-hez hasonló mondatokat kellett értelmezniük. A kísérletek azt mutatták, hogy a mondatértelmezés legfontosabb meghatározója a legkisebb korcsoporttól, 3 éves gyermekektől kezdve az esetrag (MacWhinney, Pléh és Bates 1985; Pléh és MacWhinney 1985).

(9) A macskát átugorja a kutya.

(10) A macska átugorja a kutyát.

(11) * A macska átugorja a kutya.

A rag hatása

1. ábra

A ragok hatása a mondatmegértésre az életkor függvényében

Az 1. ábra az első főnév választását mutatja az életkornak, valamint annak függvényében, hogy melyik főnéven volt a tárgyrag. Látható, hogy az esetrag már a legkisebbeknél is fontos tényező. Szerepe azonban az életkorral jelentősen fejlődik: míg 3 éves korban az esetrag a kísérletben a teljes mérési varianciának csak 12 %-át magyarázta, 4 éves korra magyarázó értéke 51 %-ra nőtt, 6 éves korban pedig 65 %-ra, ettől kezdve pedig állandó maradt felnőtt korig (65 %). Érdeemes emlékeztetni arra, hogy a számok csak azért nem magasabbak, mert az esetrag nélküli, nyelvtanilag helytelen mondatok révén — a teljes listának ez egyharmada volt! — személyeink kényszerítve voltak arra, hogy sok mondatnál más megértési támpontokat is használjanak.

Egy másik kísérleti típusból származik egy további kísérleti evidencia az esetragok uralkodó szerepére. MacWhinney, Pléh és Bates (előkészületben: Pléh és MacWhinney 1985) arra kértek fel-
nőtteket, hogy olyan mondatokat értelmezzenek, amelyekben az
esetragok a lehetséges alanyok és az ige közti egyeztetéssel, va-
lamint az igeragozási határozottság és a lehetséges tárgyak ha-
tározottsága közti egyeztetéssel „versengtek”. A személyek fel-
adatát érzékeltetendő hasonlítsuk össze a (12a) és (12b) monda-
tokat, ahol (12a)-ban nincsen versengés a számbeli egyezés és
az esetragok között, míg a (12b)-ben van: az esetrag alapján az
első főnév kellene legyen az alany és cselekvő, míg az egyez-
tetés alapján inkább a második.

(12a) A kutya kergeti a macskát.

(12b)* A kutyák kergeti a macskát.

Két ilyen kísérletet végeztünk, az egyikben a mondatok fe-
lében egyik főnéven sem volt esetrag, míg a második kísérletben
ez csak a mondatok egyharmadánál volt így. Az első kísérletben
a főnevek számát és határozottságát, valamint szemantikai élő-
ségét variáltuk még, míg a második kísérletben az esetragok
mellett a főnevek számát, az igeragozás típusát (alanyi vagy
tárgyas) és az ige egyes, illetve többes számát is variáltuk.
A 2. táblázat mutatja, hogy az egyes változók a variancia hány
százalékát magyarázták a két kísérletben.

A kapott kép meglehetősen egyértelmű: amikor az alanyi vagy
tárgyi egyeztetés ütközött az esetragokkal, mindig az „esetrag

2. táblázat A különböző tényezők jelentősége (megmagyarázott variancia szá-
zalék) az alany szerepéért folyó versenyben
(MacWhinney, Pléh és Bates, előkészületben)

Tényezők	Rag	Főnév száma	Főnév határ.	Főnév élősege	Ige száma	Ige határ.sága
1. Kísérlet	27,7	6,5	0,6	1,9	nem szerepelt	
2. Kísérlet	41,3	0,4	0,0	nem sze- repelt	0,5	0,0

győzött". Ez azt jelenti, hogy még grammatikailag helytelen mondatoknál is — hiszen a tényezőket egymással versenyeztető esetek nyelvtanilag mind helytelenek voltak — a nyelv legjellemzőbb nyelvtani jellegzetessége a döntések minden egyéb lehetséges forrásának hatását elfedi.

Idáig ez rendben is lenne: olyan nyelvben, ahol az esetragozás szisztematikus, az értelmezésnek szinte kizárólagos alapjaként használjuk ezt. Ahhoz, hogy ezt megtudjuk, nem sok nyelvpszichológiára lett volna szükség. Maguk az adatok is bizonyos visszafogottságra intenek azonban. Ha figyelmesen megnézzük az 1. ábrán bemutatott életkori fejlődést, akkor azt látjuk, hogy a legfiatalabb életkori csoportban a gyermekek az esetek kb. 20%-ában nem követték az esetragot, míg Slobin és Bever (1982) kísérletében ennél fiatalabb (két és fél éves) török gyermekek is több mint 80%-ban az esetragra támaszkodtak. Egy másik kísérletben (Pléh 1981), ahol csak nyelvtanilag helyes, esetragos főnevet tartalmazó tárgyas mondatokat használtunk, az egy-egy mondat típustól hibát egyáltalán nem mutató gyermekek százaléka (mindegyik típustól hat mondatpéldát használtunk) még világosabban jelezte, hogy az esetragok nem magyaráznak mindent. Mint a 3. táblázat mutatja, olyan mondatokban, ahol a tárgy megelőzi az alanyt, ha abszolutisztikusabb kritériumokat használunk, még az idősebb gyermekeknek is vannak problémáik.

Ez azt sugallja, hogy a magyar gyermekek az esetragok mellett valami másra is támaszkodnak a megértés során. A következőkben megnézzük, hogy milyen egyéb stratégiákat használnak, valamint azt, hogy miért teszik ezt.

3. táblázat Hibátlan teljesítményű gyermekek aránya különböző szórendű mondatoknál (6 példa minden szórendi típusra)
(Pléh 1981 nyomán)

Kor (év; hónap)	3;9	4;5	4;9	5;5
n	33	41	61	43
SVO + SOV	58	66	75	86
OVS + OSV	30	36	45	58

Az első főnév a cselekvő stratégia

A perceptuális stratégiák fogalmát Thomas Bever (1970) vezette be a pszicholingvisztikába. Ezek olyan statisztikusan beváló, rövidre záró eljárások lennének, melyek segítségével a beszélő a mondat felszíni jegyeiből (szórend, ragok stb.) közvetlenül, részletes szintaktikai elemzés nélkül következtet a mondat mögött álló alapvető mondattani, illetve szemantikai viszonyokra. Az egyik első és legalapvetőbb Bever javasolta értelmezési stratégia szerint az NVN szekvenciákat mint ágens—akció—tárgy sorozatokat értelmezzük. Angol nyelvet beszélő gyermekeknél ez a stratégia 4 éves kor körül alakul ki, s túlátlátnosítása a szenvedő szerkezetek helytelen értelmezéséhez vezet, mégpedig szisztematikus helytelen értelmezéséhez (Bever 1970, 1971, 1980). Egyik első próbálkozásunk a mondatmegértés nyelvekre nézve specifikus tényezőinek vizsgálata során e kérdésre vonatkozott: megjelenik-e ez a stratégia esetragokat használó, szabad szórendű nyelvben is?

Mint a 3. táblázaton 178 három és hat év közötti óvodás gyermektől származó adatok mutatják, magyar gyermekeknél is erőteljes hajlam van „az első főnév a cselekvő” stratégia használatára. Sőt, a stratégia használatának életkori trendje szintén megfelelni látszott a Bever által találtaknak: az olyan nyelvtanilag helyes mondatoknál, ahol az alany elöl állt, 6, 13, 10 és 8 százalékos fölényt kapunk azokhoz a mondatokhoz képest, ahol a tárgy állt elöl a négy életkori csoportban. Vagyis a szórenden alapuló értelmezés magyar gyermekeknél ugyanabban az életkorban volt a legerősebb, mint angolul beszélő kortársaiknál. Ne feledjük azonban, hogy magyar gyermekeknél ez a tendencia összehasonlíthatatlanul gyengébb volt, mint angolul beszélőknél.

Az 1. ábra középső vonala (ez az esetrag nélküli, nyelvtanilag helytelen mondatoknak felel meg) ugyanezt a tendenciát mutatja MacWhinney, Pléh és Bates (1985) változatosabb mondatanyagokat alkalmazó kísérleteiben. Az életkori trend nagyjából ugyanaz volt: a szórendre való támaszkodás négyéves életkor körül erősödött fel, hiszen az első főnév választása olyankor, amikor a rag nem ad támpontot, 58, 67, 71 és 73% volt a négy

életkorban. Érdekes azt is észrevenni, hogy ugyanebben a kísérletben a nyelvtanilag helyes mondatoknál „az első főnév a cselekvő” stratégia meglehetősen gyenge volt. Ezt akkor látjuk legjobban, ha összehasonlítjuk a helyes teljesítményt azoknál a szórendeknél, ahol az alany a tárgy előtt állt (SOV, SVO, VSO) szemben a helyes teljesítménnyel azoknál a mondatoknál, ahol a tárgy előzte meg az alanyt (OSV, OVS, VSO). A négy életkori csoportban a számok a következőképpen alakultak: 74-69, 93-91, 98-95, 98-96. Vagyis, az elől álló alanyú mondatok fölénye csak 3-5% között volt. Később visszatérünk arra, hogy mi lehet az oka ennek az eltérésnek a különböző kísérletek eredményei között.

Egy további vizsgálatban, ahol magyar-orosz kétnyelvű gyermekeket és egynyelvű kontroll csoportjaikat hasonlítottuk össze egymással, négy szórendet (SVO, OVS, SOV, OSV) használtunk négy mondatpéldánnyal mindegyik típusra (Pléh, Jarovinszkij és Balajan 1984). Négy- és hatéves óvodás gyermekekkel dolgoztunk. Mint a 4. táblázat mutatja, mindkét nyelven megfigyelhető volt az „első főnév a cselekvő” stratégia, feltűnően gyenge volt azonban a kétnyelvűek domináns nyelvében. (Az összes kétnyelvű gyerek Budapesten élt, és Jarovinszkij 1980 szókincsadatai szerint domináns nyelvük világosan a magyar volt.)

Mi az oka a sorrenden alapuló stratégia használatának egy olyan nyelvben, mely nem a sorrendet alkalmazza az alapvető nyelvtani szerepek (cselekvő, tárgy stb.) kódolására? Könnyű lenne azt válaszolni: érvet találtunk az SVO szórend veleszü-

4. táblázat 4 és 6 év közti egynyelvű és kétnyelvű magyar és orosz gyermekek átlagos helyes teljesítménye „alany és tárgy elől” mondatok értelmezésében
(Pléh, Jarovinszkij és Balajan 1984 nyomán)

	Egynyelvű		Kétnyelvű	
	Alany elől	Tárgy elől	Alany elől	Tárgy elől
magyar	92	74	98	92
orosz	96	86	93	79

letett egyetemessége s egyáltalán a szórend elsődlegességének egyetemessége mellett. Ez az érvelés azonban nem sokat tudna kezdeni azzal a ténnyel, hogy a szórendi stratégia nem a legkisebb gyermekeknél jelenik meg. Mi ehelyett a magyar nyelv két szegmentumában kerestünk választ a kérdésre: először is, vannak olyan szerkezetek, ahol a tárgy ragja szinte kötelezően hiányzik; másrészt vannak olyan tövek, ahol a tárgyrag jelen van, de nehezen ismerhető fel.

Sorrenden alapuló stratégia, amikor hiányzik
az esetrag

A nyelvtani bevezetésben már említettük, hogy az első vagy második személyű birtokos személyjeles mondatokban a tárgyrag szempontjából neutralizáció megy végbe. Pléh és MacWhinney (1985) két kísérletben alkalmazták az ezáltal nyújtott lehetőséget úgy, hogy a mondatokban két birtokjeles főnév szerepelt s egyikén sem volt tárgyrag, mint az alábbi (13) és (14)-es példákban.

(13) A szarvasod átugorja az oroszlánom.

(14) A szarvasom átugorja az oroszlánod.

Ezek a mondatok, bár nyelvtanilag teljesen helyesek, szerkezetük révén kétértelműek: mindkét főnév egyformán jó jelölt mind a cselekvő, mind a tárgy szerepére. Ilyen mondatoknál erős első főnév választási stratégiát figyeltünk meg. Abban a kísérletben, ahol zavaró fonetikai hatásoktól mentes tőtípust használtunk (erről alább még szólnunk), az első főnév választás az *enyém-tied, tied-enyém, tied-tied* változatokat átlagolva négy- és hatéveseknél valamint felnőtteknél 85, 92 és 84% volt.

Egy további, még publikálatlan vizsgálatban (Pléh, előkészületben) a (13) és (14)-hez hasonló mondatok értelmezését kértük óvodásoktól, kiegészítve azonban csapda változatokkal, mint amilyen a (16), ahol egy birtoklás szempontjából jelöletlen, alanyesetben álló főnév is szerepel, s az ennek megfelelő kontroll változattal (15). A (16) típusú mondatokban egy

"jobb híján" értelmezésnek kell fellépnie: vagyis a birtokosan jelölt főnévnek, mivel nem zárja ki a tárgyértelmezést, tárgynak kell lennie, hisz a másik kizárja a tárgyértelmezést. A vizsgálat racionáléja éppen annak elemzése volt, hogy mikor sajátítják el a gyermekek az első főnév stratégia túláltalánosítása révén megjelenő csapda leküzdését s értelmezik tárgyként az egyetlen lehetséges tárgy jelöltet (16)-ban.

(15) Az oroszlán megsimogatja a tigrisem.

(16) A tigrised megsimogatja az oroszlán.

A következő típusú főnév-párokat alkalmaztuk: azonos birtokos személyjelek (enyém—enyém, tied—tied), eltérő jelek (tied—enyém és enyém—tied), a mondat elejére helyezett személyjel nélküli nominatívuszok (nominatívusz - enyém vagy tied) és mondatvégi nominatívusz mellett mondat elejére helyezett birtokos alakok (enyém vagy tied - nominatívusz). Mindegyik típusra négy példányt alkalmaztunk. Minden mondat SVO szórendű volt, az összes főnév állatnév és csak olyan töveket használtunk, ahol a ragozott szóvég könnyen azonosítható.

Az 5. táblázat 95 gyermeknél kapott eredményeinket mutatja. Statisztikailag szignifikáns hatása volt az igei kombináció típusának. Ennek alapjelentését a főátlagok (alsó sor) mutatják a táblázaton: az első főnév választási stratégia akkor volt a legerősebb, ha a két főnév azonosan volt jelölve, másrészt a stratégia lecsökkent, ha rossz értelmezéshez vezetett (a (16)-hoz hasonló hátul álló nominatívuszos mondatok). A különbségek azonban az életkorral változtak. Csak ötéves életkor után jelennek meg különbségek az első főnév választásban olyan mondatok között, ahol az első főnév választása helyes értelmezéshez vezet (nominatívusz előtt), s ahol nem vezet ehhez (nominatívusz hátul). A négy életkorban a nominatívusz előtt és nominatívusz hátul mondatoknál az első főnév választásban a különbség: 4, 4, 21 és 38%. Vagyis újfent erőteljes első főnév választási stratégiát találtunk némi utalással arra, hogy ötéves életkor után, hasonlóan az angol nyelvű gyermekekhez, megjelenik a stratégia felülbírálása, amikor az félrevezető.

5. táblázat Az életkor és a főnévtípus kölcsönhatása az első főnév
cselekvőként választására különböző birtokos végződésű
főneveknél
(Pléh, előkészületben)

Kor	Azonos		Eltérő		Nomin. elől		Nomin. hátul	
	M-M	D-D	M-D	D-M	Nom-M	Nom-D	M-Nom	D-Nom
3 év		75		74		69		65
4 év		78		68		69		65
5 év		79		77		82		61
6 év		94		94		95		57
Átlag		86		78		78		62

Összefoglalva tehát, az olyan mondatokkal folytatott kísérletek, ahol az esetrag elhagyható, azt mutatják, hogy a sorrenden alapuló stratégia nagyon erős a nyelv azon „szigeteiben”, ahol szinte szükségszerűen erre kell hivatkoznunk, mint a főnevek nyelvtani szerepét hordozó maradék információra. Ezek a mondatok világosan megmutatják, milyen erőssé válhat a sorrenden alapuló stratégia (hasonlítsuk össze az itt kapott százalékokat az esetragos mondatoknál kapott százalékokkal), s egyben azt is mutatják, hogy mi az egyik forrása e stratégia alkalmazásának a magyarban. Egyszerűen az, hogy ha nincs ló, számár is jó. Nézzük most meg a stratégia alkalmazásának másik forrását: a névlegesen jelen lévő esetrag észlelhetőségének problémáját.

A nehezen felismerhető esetek esete

Ahogy a nyelvtani bevezetőben a ragozási rendszer áttetszőségével kapcsolatban említettük, az egyik deviációt az áttetszőségtől az okozza, hogy bizonyos végződéseknel bizonyos tövek morfonológiai változásokon mennek át. Több kísérletben észleltük, hogy a magyar morfonológiának ezek a finomságai képezhetik azt az alapvető tényezőt, mely a sorrenden alapuló és az egyéb lehetséges kiegészítő megértési stratégiák kifejlődése mögött áll. E hatásoknak három különböző változata van, de mindegyik

ugyanarra a forrásra vezethető vissza: a végződést fonetikai-akusztikai tényezők következtében nem sikerül egyértelműen azonosítani. A jelölt akkuzatívuszt a jelöletlen nominatívusra vetíthetjük le (különösen így van ez gyermekeknél), a jelöletlen nominatívuszt viszont a jelölt akkuzatívusra, végül, valamilyen más jelölt végződést akkuzatívusként értelmezhetünk.

A tárgyrag „meghallásának” kudarca

A már említett magyar-orosz kétnyelvű vizsgálatban (Pléh, Jarovinszkij és Balajan 1984) észrevettük, hogy azokban a mondatokban, ahol a tárgy előtt áll (OVS és OSV szórendek), a teljesítmény annak függvényében változott, hogy milyen volt a tárgyragot hordozó fő. „Nehéz” és „könnyű” töveket különböztettünk meg mind a magyarban, mind az oroszban. A magyarban olyan töveket soroltunk a nehéz tövekhez, mint az 1. táblázat I. típusa alattiak. Vagyis olyan töveket, ahol a tárgy -t ragja közvetlenül egy mássalhangzóhoz kapcsolódik, s így a fő végén mássalhangzótorlódás keletkezik. A magyar anyagban „könnyű” típusú tövek voltak azok, ahol a tárgyrag közvetlenül egy rövid magánhangzóra végződő főhöz kapcsolódott, mint például a *maci-macit*, illetve olyan tövek, ahol a fő belsőjében hangzókielejtéssel járó kötőhang volt: *majom-majmot*. Érdemes megemlíteni, hogy az első változat szintén az I. típushoz tartozik az 1. táblázatban, míg a második az V. típushoz, mely utóbbi a produkció során a legnehezebben sajátítódik el (MacWhinney 1978). A perceptuális azonosítás szempontjából azonban nem a produkciós szabályon alapuló formális főtípus az érdekes itt, hanem az akusztikai összekeverhetőség, mely kapcsolatban van a főtípussal, de nem egyértelmű megfelelésben.

Az orosz anyagban a könnyű és nehéz töveket a magyartól eltérő módon határoztuk meg. A nőnemű ragozási osztályba tartozó, egyedi, más ragként nem szereplő -u tárgyragot felvevő töveket könnyűnek soroltuk be, mint például *szobaka-szobaku* (kutya-kutyát), míg nehéz típusba soroltuk a hímnemű ragozási paradigmába tartozó élő főneveket, melyek a túlterhelt, más grammatikai morfémaként is használatos -a végződést használják tárgyrag-

6. táblázat Hibaszázalék elől álló tárgyú mondatoknál könnyű és nehéz tövek esetén a kétnyelvű vizsgálatban (Pléh, Jarovinszkij és Balajan 1984 nyomán)

	Egynyelvűek		Kétnyelvűek	
	Könnyű	Nehéz	Könnyű	Nehéz
Magyar	18	35	8	8
Orosz	12	38	10	27

ként, mint pl. *tyigr-tyigra* (tigris-tigris). Az ún. nehéz tövek nehézségét a kísérlet kereteiben az okozta, hogy mivel csak állatneveket használtunk, a gyermekek a tárgyesetű hímnemű főnevet (pl. *tyigra* - tigris) nőnemű alanyesetű állatnévnek is értelmezhatték, mivel állatneveknél a túlterhelt -a „nőstény-név” képző is. Vagyis az előbbi főnévről gondolhatták azt is, hogy „nősténytigris” alany esetben.

Mint a 6. táblázat mutatja, mindkét nyelvben volt tendencia a nehéz tárgyak gyakrabban félreértésére, ha azok a mondat elején álltak. Más szóval, ez megfelelt az első főnév a cselekvő stratégiának, mivel hasonló gondok nem léptek fel, ha az alany állt elől. A másik figyelemre méltó tény az volt, hogy a kétnyelvűek — különösen domináns nyelvükben, a magyarban — sokkal érzékenyebbek voltak a végződésekre: sokkal gyengébb volt náluk az a tendencia, hogy hibásan a cselekvő szerepre vetítsék le a mondat eleji tárgyat. Ez azt jelentheti, hogy mivel egy időben két ragozó nyelvet sajátítottak el, a Slobin (1980) által megfogalmazott elv — „Figyelj a szavak végére!” — náluk szelektív megerősítést nyert, aminek eredménye a finom morfonológiai érzékenység korábbi kialakulása.

E kísérletből kiindulva érdemes egy további tényt megemlíteni. Már szóltunk róla, hogy az első főnév a cselekvő stratégia erősségében voltak különbségek az egyes kísérletek között. Lehet, hogy ezek az eltérések azzal vannak kapcsolatban, hogy első vizsgálatainkban véletlenszerűen eltérő perceptuális nehézségű töveket használtunk, mivel ezt nem alkalmaztuk szisztematikusan variált tényezőként. Első kísérletünkben (Pléh 1981) viszonylag erős első főnév a cselekvő stratégiát és ennek

megfelelően a mondatkezdő tárgyak nagyfokú félreértését talál-
tuk. Ebben a kísérletben az alkalmazott főnevek egyharmada a
nehéz tőtípusba tartozott, míg Pléh és MacWhinney (1985) vizs-
gálatában a főnevek kevesebb mint 10%-a tartozott ebbe a típus-
ba. Ez a tény könnyen megmagyarázhatja, hogy a második kísér-
letben jóval alacsonyabb, kevésbé kifejezett volt a mondatkezdő
tárgy félreértelmezése.

Egy további, még publikálatlan kísérletben (Pléh, előkészü-
letben) azt vizsgáltuk, hogy milyen szisztematikus hatása van
az első főnév a cselekvő stratégiára és az akkuzatívusz azono-
sítási nehézségeinek. A fenti eredményekhez képest nem redun-
dás ez a kísérlet, mivel a kétnyelvű vizsgálatban a konklúzió-
kat utólagos megfontolásokból kiindulva kaptuk meg. A még
publikálatlan kísérletben három és hat év közötti gyermekek NVN
szórendű mondatokat játszottak le. A mondatok mind állatneveket
tartalmaztak. Ez a két megszorítás azért fontos, mert azt je-
lenti, hogy az élőség szemantikai tényezőjét és a szórendet ál-
landóan tartottuk. Minden mondatban egyik főnév tárgyraggal
állt, a másik pedig alanyesetben. Két tényezőt variáltunk: az
alany helyét (SVO és OVS) és a két fő típusát. *Nehéz-nehéz, ne-
héz-könnyű, és könnyű-nehéz* konfigurációkat használtunk. A két
tényező négy kombinációjának mindegyikére három mondatpéldányt
használtunk.

A nehéz tövek olyanok voltak, hogy bennük a tárgyrag hatá-
sára mássalhangzótorlódás keletkezik, míg a könnyűek az egysze-
rű kötőhangos változatból származtak (IV. típus az 1. tábláza-
ton). Vegyük észre, hogy „nehéz töveknél” két lehetséges nehéz-
ség lép fel: a személy nem hallja a tárgyragot, vagyis a *mókust*
úgy értelmezi, mint *mókus*, vagy pedig a szóvégi sziszegő hangot
mássalhangzótorlódásnak hallja és a *mókus* szót úgy értelmezi,
mint *mókust*.

A 7. táblázat foglalja össze az eredmények egy részét. Sta-
tisztikailag szignifikáns hatása volt a fő típusának. Mint a
táblázat alsó sorában az átlagok mutatják, a könnyű-könnyű vál-
tozat eredményezte a legjobb értelmezést, ezt követte a köny-
nyű-nehéz, és a nehéz-könnyű, s természetesen az a konfiguráció
vezetett a legtöbb hibához, ahol mindkét fő a nehéz típusba
tartozott. A táblázaton nem tüntettük fel, de az életkornak is

7. táblázat A helyes mondatértelmezés százaléka a tőtípus és az alany helyének függvénye
(Pléh, előkészületben)

TÓTÍPUSOK					
	N-N	N-K	K-K	K-N	átlag
Alany elől	95	95	94	92	96
Tárgy elől	75	83	94	86	84
Átlag:	85	89	94	89	90

N = Nehéz tő
K = Könnyű tő

jellegzetes hatása volt. Az öt- és hatévesek sokkal jobban teljesítettek (90 és 93% helyes értelmezés), mint a fiatalabb gyermekek, az átlagok a három- és négyéveseknél 69 és 80% voltak. A fejlődés leglassabb a nehéz-nehez konfiguráció esetén volt.

A 7. táblázaton bemutatott átlagok pillanatnyilag fontosabbak azonban számunkra, mint az életkori változások részletei. A tőtípus hatása mellett az alany helyének is statisztikailag szignifikáns hatása volt. Ez a hatás 12 %-os túláltalánosított első főnév a cselekvő stratégiát jelentett — mint a jobboldali átlagok mutatják. Külön figyelmet érdemel azonban, hogy a tőtípustól függ az alany helyének hatása. Ha mindkét főnév a könnyű tőtípusba tartozott, az alany helyzete nem befolyásolta az értelmezést. Minden egyéb konfigurációban lényegében csak akkor voltak hibák, ha a tárgy állt elől. Vagyis volt tendencia arra, hogy a gyerekek az előre helyezett tárgyat a cselekvő szerepére vetítsék le (nehéz-nehez és nehéz-könnyű konfiguráció), vagy pedig hogy a hátra helyezett alanyt vetítsék le a tárgy szerepbe (könnyű-nehez konfigurációnál), ha a tövek lehetővé tették az ilyen félrehallást. A második hatás azonban jóval gyengébb volt, mint az első. A „rossz helyen álló” mássalhangzótorlódásos tárgynál könnyebb nem meghallani a tárgyragot, mint hozzátenni azt a „rossz helyen álló” alanyhoz. Az

egész hatás még világosabb demonstrációja annak, amit MacWhinney, Pléh és Bates (1985) úgy értelmeztek, mint a szintaktikai elvárásoknak a megértés fonológiai tényezőire gyakorolt hatását: ha a szó végét nehéz felismerni, megjelenik a tendencia arra, hogy az adott lineáris pozícióval kanonikusan összekapcsolódó szerepbe kényszerítsük bele a főnevet, nem lép fel azonban hasonló leképezési probléma, ha a nehéz (fonetikailag nehéz) forma a várt helyén áll.

A tárgyrag „hozzáadása”, ott ahol az hiányzik

Már említett birtokos személyjeles kísérleteinkben (MacWhinney, Pléh és Bates 1985; Pléh és MacWhinney 1985) két tőtípust használtunk, és esetragok nélküli kontroll mondatokat is alkalmaztunk. Az első tőtípus az 1. táblázaton II-es típusnak nevezett magánhangzó nyújtó típus volt, ahol az egyes számú alanyeset az összes többi végződéssel áll szemben, mivel az egyes számú alanyeset rövid magánhangzóra végződik, míg az összes többi a megnyújtott tőváltozatot alkalmazza (*macska-macs-kát*). Emiatt az alanyeset nehezen hallható tárgyesetnek. A második tőtípus ebben a kísérletben a mássalhangzótorlódásos változat volt, ahol könnyű elképzelni a fenti félrehallást, ha a mondatban nincsen esetrag (*mókus mókust-nak* hallása).

A két tőtípus között a várt különbséget találtuk: abban az esetben, amikor a főneveken nem volt semmilyen végződés, a könnyen megkülönböztethető tőtípusnál az első főnév választása négy- és hatéveseknél, valamint felnőtteknél 53, 70 és 72% volt, míg a nehezen differenciálható tőtípusnál 80, 82 és 85%. Ez a különbség ismét arra utal, hogy az „első főnév a cselekvő” stratégiát könnyebben aktiváljuk, ha mód van arra, hogy a második tövet tárgyragosnak halljuk. Lengyel (1982) hasonló eredményekről számol be. Négy és tíz év közötti magyar és orosz gyermekeknél nyelvtanilag nem helyes, rag nélküli mondatok értelmezését elemezve azt találta, hogy a *macska* típusú töveknél a magyar gyermekeknél gyengébb a tendencia arra, hogy az SVO értelmezést ráerőszakolják egy NVN sorozatra, mint az orosz gyermekeknél. A két nyelv beszélői közti eltérést úgy értelmezte,

hogy míg a mondatszerű alakzatoknál az oroszban csak egyetlen morfológiai tényező hiányzott, nevezetesen az esetrag, addig a magyar változatokban két dolog: az esetrag mellett a tövátváltozás is.

Valami más tárgynak hallása

A MacWhinney, Pléh és Bates (1985)-féle kísérletben a birtokos végződésű alakoknál is variáltuk a tőtípusokat. Itt az akkuzatívuszhoz való hasonulás lehetősége pontosan ellentéte az esetrag nélküli, nyelvtanilag nem helyes mondatoknál tapasztaltaknak. A második személyű birtokos személyjeles forma ugyanis a magánhangzó nyúlásos tőtípusnál hasonlít nagyon a tárgyhoz: *macskád-macskát*. Ez annak a már említett ténynek köszönhető, hogy a magánhangzó nyújtós tövek az egyes számú alanyeset kivételével minden formájukban a megnyúlt tövet alkalmazzák, s ehhez járul a *-t* tárgyrag és a *-d* birtokjel közötti fonetikai hasonlóság. Az egyes számú tárgyraggal mássalhangzótorlódást eredményező töveknél viszont a birtokos formák alkalmazzák a kötőhangot (ugyanúgy, mint pl. a többes számban). Vagyis míg ezeknél a töveknél a tárgyrag nehezen hallható, jól elkülönül a főnév összes többi lehetséges formájától. Hasonlítsuk össze: *oroszlánod-oroszlánt*.

A 8. táblázat a legrelevánsabb típusoknál — ahol egy tied-enyém és enyém-tied konfigurációt használtunk — azt mutatja, hogy az első főnév a cselekvő stratégia alkalmazása a tőtípus függvénye volt. Ha a *-d* végződés könnyen asszimilálható a tárgyragos alakhoz, világos eltérés volt a két mintázat között: az első főnév cselekvőként választását elősegítette, ha a második főnéven volt a *-d* végződés, s csökkentette, ha az első főnév hangzott a tárgyragoshoz hasonlóan. Vegyük észre, hogy a szembenállás felnőtteknél nagyobb: ennek oka valószínűleg az, hogy ők a mondatok magnetofonra rögzített változatát hallgatták, ami tovább redukálhatta a *-t* és a *-d* közötti különbséget, míg a gyermekeknél élőszóban mondott mondatokat használtunk. A nem asszimilálható tőtípusnál nem volt hasonló szembenállás a *-d* előtt *-d* hátul változatok között: mindkét konfigurációban uralkodó volt az első főnév cselekvőként választása.

8. táblázat Az első főnév cselekvőként választása a tőtípus és a birtokos jelölők konfigurációjának függvényében (Pléh és MacWhinney 1985 nyomán)

KÖNNYEN ASSZIMILÁLHATÓ TÖVEK (Kutyát - Kutyád)			
	4 év	6 év	Felnőtt
M-D	81	95	91
D-M	71	86	66
NEHEZEN ASSZIMILÁLHATÓ TÖVEK (Oroszlánt - Oroszlánod)			
	4 év	6 év	Felnőtt
M-D	87	94	87
D-M	86	91	84

Az alapszórend problémája pszicholingvisztikai
perspektívából

A nyelvtani bevezetésben már említettük, hogy a mai magyar mondatban éles vita folyik arról, vajon egyáltalán lehet-e alapszórendről beszélni a magyarban, hiszen az alapvető nyelvtani szerepkülönbségeket nem a szórend kódolja, s ugyanakkor minden szórendi változat egy sajátos tagolódást jelez az adott - új információ szempontjából, vagyis bizonyos értelemben minden szórendi változat „jelölt”. Láttuk már, hogy e felfogás radikális értelmezése az lehetne, hogy ha egyáltalán van valamilyen eltérés a különböző szórendek között, akkor a magyarban az igével kezdődő szórendeknek kellene alapszórendeknek lenniük, amivel intuíciónk világosan nem egyezik.

Korábban említettünk már néhány adatot az alapszórenddel kapcsolatban: az a tény, hogy naiv személyek szórenden alapuló stratégiát használnak, amikor értelmezési nehézségekkel találják magukat szemben, arra utal, hogy a mondatok pszichológiai modelljében a szórendnek még egy formálisan nem konfigurációs (a sorrendi mintázatokat nem használó) nyelvben is szerepe van. A szórenden alapuló stratégiák használata mellett azonban van

itt egy további kérdés is: vannak-e olyan szórendek, amelyek könnyebb feldolgozáshoz vezetnek, ezzel arra utalva, hogy valamilyen alap vagy kanonikus szórend aktiválódik esetükben. A magyar nyelvtani irodalom két alapszórendet tételez fel: SVO-t a határozott tárgyú tárgyas mondatoknál és SOV-t a határozatlan tárgyú tárgyas mondatoknál. Feltételezik, hogy az SOV szórend a régebbi, a másik, az igére nézve szimmetrikus mintázat a tárgyas ragozás kifejlődésével párhuzamosan, fokozatosan alakult ki (Dezső 1982). Kísérleti adataink szerint a megértés szempontjából mindkettő alapszórend.

Az SVO kitüntetett szerepe határozott tárgy esetén

Az egyszerű mondatértelmezési kísérletekben következetesen rövidebb értelmezési időket kaptunk olyan szerkezeteknél, ahol az ige a mondat közepén áll (NVN), szemben az egyéb szórendekkel (VNN és NNV). Ezt a hatást megfigyeltük mind olyan mondatoknál, ahol esetrag szerepelt a főneveken, mind olyan agrammatikus mondatyszerűségeknél, ahol nem volt esetrag, s úgy értelmeztük, mint annak jelét, hogy határozott tárgy esetén az SVO szórendnek „elsődlegessége” vagy prototípus szerepe van (Pléh és MacWhinney 1985).

Hasonló módon birtokos személyjeles főneveknél, amikor a mondatban nem volt tárgyraggal álló főnév, de az alkalmazott főtípusok lehetővé tették az SVO mintázat rávetítését a mondatra, nagyon gyors reakcióidőket kaptunk (MacWhinney, Pléh és Bates 1985). Mint a 9. táblázat mutatja, nemcsak hogy általában gyorsabbak voltak az NVN szórendek (alsó sor), melyek lehetővé teszik az SVO értelmezést, hanem különlegesen gyorsak voltak akkor, amikor a második főnév „félrehallható” volt akkuzatívusznak (felső sor).

Hasonló tendenciák voltak megfigyelhetők az első főnév választási stratégiával kapcsolatban is: ez az interpretációs stratégia azokban a mondatokban volt a legerősebb, amelyekre alkalmazható volt az SVO mintázat.

9. Táblázat Az értelmezési idők a szórend és a főnév akkuzatívuszhoz elhallhatóságának függvényében birtokos személyjeles főneveknél
(MacWhinney, Pléh és Bates 1985 nyomán)

Szórend	NVN	NNV	VNN	Átlag
Nem elhallható - Elhallható	2206	2294	2538	2346
Elhallható - Nem elhallható	2525	2546	2492	2521
Átlag	2365	2420	2515	2434

Az SVO mintázat különleges helyzete határozott tárgyas mondatoknál akkor is kiderül, ha bonyolultabb mondatok feldolgozását vizsgáljuk. Pléh és MacWhinney (1986) vonatkozó mellékmondatos szerkezetek (pl. *A fiú, akit a lány szeret, nézi a filmet*) olvasása közben azt találták, hogy a teljes mondat olvasási ideje rövidebb volt akkor, ha a főmondat szerkezetében az ige középen állt (SVO vagy OVS), s különösen felgyorsult akkor, ha SVO volt a szórend a főmondatban. Ez a 10. táblázatban összefoglalt eredmény különösen érdekes azért, mert a kísérletben a főmondatot különböző helyeken szakította meg a beiktatott vonatkozó mellékmondat (*A fiú, akit a lány szeret, nézi a filmet* vs. *Az a fiú nézi a filmet, akit a lány szeret*). Vagyis az SVO mintázatot aktiváljuk s aktívan tartjuk még akkor is, ha azt egy mellékmondat időlegesen megszakítja.

Figyeljünk meg még egy dolgot a 10. táblázattal kapcsolatban! Nemcsak hogy általában könnyebb volt feldolgozni az igét középen tartalmazó szerkezeteket, hanem a személyek általában azokat a mondatokat is gyorsabban olvasták, ahol az alany megelőzte a tárgyat. Az SOV, SVO és VSO szórendek átlagos olvasási ideje 5,98 másodperc volt, míg az OSV, OVS és VOS mondatoké 6,21 másodperc. Ez az eredmény arra utal, hogy bár a mondatértelmezés döntései szinte kizárólag morfológiai jelölőkön alapulnak, felnőtteknél is erős az elvárás arra nézve, hogy az alanynak a mondat elején kell lennie (topic pozícióban), vagy legalábbis meg kell előznie a tárgyat.

10. Táblázat Vonatkozó mellékmondatos szerkezetek olvasási ideje a főmondat szórendjének függvényében (Pléh és MacWhinney 1986 nyomán)

Szórend	SOV	SVO	VSO	OSV	OVS	VOS
Olvasási idő (másodperc)	6,03	5,74	6,17	6,38	5,94	6,32

Az „eszményi” topic tulajdonságai

Vannak további kísérleti adatok is arra, hogy milyen az a jellegzetes mondatkezdő topic vagy perspektíva, amit a magyar beszélők elvárnak egy mondat elején. Elvárásrendszerünk gazdag ismertetőjegy-füzérből áll. A mondat elején álló, a mondat és a következő szöveg feldolgozásához perspektívát adó topic-helyzetbe került főnévre ugyanis a következő elvárásaink vannak.

(i) A topic vagy perspektíva legyen nyelvtani alany! Ezt alátámasztja mindaz, amit fentebb mondtunk arról, hogy azok a mondatok, ahol a topic egybeesik az alannyal, könnyebben érthetőek. További alátámasztást kapunk azonban ehhez a mondatközi anafora értelmezésével foglalkozó kutatásokból is.

Mivel a magyarban nincsen nyelvtani nem, a mondatközi anaforikus utalások egész nyelvtani rendszere és a visszautalások értelmezése is az egymást követő tagmondatok és mondatok közötti kapcsolatokon alapszik. A beszélők által tekintetbe vett számos tényező közül az egyik legfontosabb a nyelvtani szerep. Az alanyt igen gyakran töröljük egymást követő mondatokban, s ilyenkor az alapértelmezés szerint a törölt alany korreferens az előző mondat alanyával (Pléh és Radics 1976). Több kísérlet során vizsgáltuk a (17-20) típusú mondatpárok értelmezését mind papír-ceruza tesztekben (Pléh 1980), mind olvasási helyzetekben, illetve bonyolult hangkövetési reakcióidős vizsgálatokban (Pléh és MacWhinney 1987). A 11. táblázat a menet közbeni feldolgozási mércéket használó kísérletek időadatait összegzi. A táblázat első négy oszlopa világosan mutatja, hogy mind mondatolvasási helyzetben, mind pedig hangkövetési

11. Táblázat Hangfelismerési reakcióidők az anaforát követő kritikus helyen, valamint a különböző antecedenseket követő mondatok olvasási ideje
(Pléh és MacWhinney 1987 nyomán)

Szemantika	Cselekvő-Tárgy		Cselekvő-Társ		Átélt-Tárgy		Átélt-Tárgy	
Jelölés	nom.	acc.	nom.	inst.	nom.	függő	dati - nom. vus	
Szórend (topic)	nom.	acc.	nom.	inst.	nom.	függő	nom.	dat.
Hang (ms)	639	664	634	654	671	691	636	608
Olvasás (sec)	2,61	2,84	2,41	2,95	2,50	2,60	2,84	2,60

reakcióidőknél (ahol az akusztikus feladat a feldolgozási nehézség közvetett mércéje volt) a cselekvő-nyelvtani alany-topic egybeesés jobb perspektívát adott a mondatnak, s így könnyebbé tette az előzmény-mondatot követő visszautalás (anafora) integrációját és értelmezését.

(17) A fiú meglátta a bácsit. Ø Odament hozzá.

(18) A fiú találkozott a bácsival. Ø Beszélgetni kezdett vele.

(19) A fiú emlékezett a bácsira. Ø Tanácsot adott neki.

(20) A fiúnak tetszett a bácsi. Ø Odament hozzá.

(ii) A perspektíva vagy topic legyen élő! A mondatértelmezés fejlődésével kapcsolatos vizsgálataink szerint az élő szemantikai kategória a fejlődés korai szakaszaiban, mielőtt az esetragok dominálni kezdenék az egész képet, a mondatértelmezés fontos tényezője magyar gyermekeknél. Ezt a jegyet azonban, ha nem is mint az értelmezés meghatározóját, de mint nagyon erős elvárást, felnőttek is alkalmazzák. A birtokos személyjeles főnevekkel kapcsolatos kísérletekben például gyorsabb reakcióidőt kaptunk, ha az első főnév élő volt, mint ha nem. Ez a hatás különösen világos volt, amikor az NVN szórend és az élőség egy irányba hatott: az értelmezési idő 2200 ms volt

olyan NVN szórendeknél, ahol élő topic szerepelt, míg 2700 ms NNV szórendeknél nem élő topickal.

Egy másik vizsgálatunkban a fő kísérleti tényező az ige és a lehetséges alany jelöltek közötti egyeztetés volt. Csak NVN szórendű mondatokat használtunk (Pléh és MacWhinney 1985). Az élőséggel kapcsolatos legfontosabb eredményünk az volt, hogy amikor az első főnév élő volt, a második pedig élettelen, akkor az SVO szórendek 2560 ms-os reakcióidőt produkáltak, míg az OVS szórendek 2800 ms-ost. Ez tehát újabb érv amellett, hogy a mondat eleji élő alanyok adják felnőttek számára is a mondat legjobb perspektíváját.

Bizonyos adatok szerint nemcsak hogy élő topicot-perspektívát várunk el, hanem azt is elvárjuk, hogy a mondat perspektíváját a beszélő énjéhez közeli dolog adja. Ezt az Ertel (1977) és MacWhinney (1977) nyomán használt fogalmat kísérleteinkben azzal tudtuk ellenőrizni, hogy a birtokos jellel ellátott főneveknél mind első, mind második személyű végződéseket alkalmaztunk. Ha a beszélő énjére utaló (pl. *kutyám*) főnév áll a mondat elején, az átlagos reakcióidő 2425 ms volt, míg ha a „tiéd” (*kutyád*) került előre, a reakcióidő 2682 ms-ra növekedett, ha minden egyéb tényezőt, különösen a -d és a -t fonetikai hasonlóságát egyformán tartottuk.

(iii) A topic vagy perspektíva legyen határozott! Gyakori megfigyelés ez, melyet sokszor hangsúlyoznak, mióta Clark és Haviland (1977) először közölték az adott új szerződésre vonatkozó elméletüket. Ahogy Clark és Clark (1977) összefoglalják a szerződés minket itt érdeklő vonatkozását: az alany jobb topic, mint a többi főnévi csoport általában, a határozott főnévi topicok pedig jobbak, mint a határozatlanok. Az ige és a főnév közötti egyeztetést variáló, már említett kísérleteinkben egy eredetileg nem várt eredményünk alátámasztotta ezt az elképzelést. A vizsgálat során egyebek mellett arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen hatása van a tárgy határozottságának az értelmezési konfliktusokra. A tárggyal való ragozási típusbeli egyeztetésnek nem volt hatása. Ehelyett azt találtuk, hogy a felnőtt magyar beszélők általában azt várják, hogy a mondat topicja legyen határozott alany. Vagyis, a

határozottságnak nagy hatása volt a cselekvő kiválasztására. Abban a vizsgálatban, ahol mind az alanyi és tárgyas ragozást, mind a főneveket variáltuk, az utóbbiakat az esetrag mellett a számnak és a határozottságnak megfelelően is, a mondatkezdő határozott főneveket személyeink átlagosan 59%-ban választották cselekvőként (ha választásuk véletlenül alapult volna, az érték 50% kellene legyen, mivel az esetet szisztematikusan variáltuk), míg ha a mondatkezdő főnév határozatlan volt, ez az érték 48%-ra esett le. Az alanyi szerep és a határozottság közötti koalíciót mondatkezdő (topic) helyzetben az a tény is jelölte, hogy ha egy SVO konstrukciónál az alany határozatlan, az értelmezés 2030 ms-ra lassul le összehasonlítva azzal az esettel, amikor határozott (1896), míg OVS szerkezeteknél a mondat eleji határozott tárgyak vezetnek lassabb értelmezéshez (1923 ms), mint a mondat eleji határozatlan tárgyak (1836 ms) (MacWhinney, Pléh és Bates, előkészületben).

(iv) A szemantikailag érintettebb résztvevők jobb topicok. Ez triviális tétel olyan mondat esetén, ahol a főige fizikai aktivitást jelent, hiszen ekkor a tétel csak annyit mond, hogy jó, ha a cselekvésben érintettebb szereplő (a cselekvő) a mondat elején van. Mi történik azonban akkor, ha olyan mondatokat alkalmazunk, amelyekben nincs igazi cselekvő és a felszíni jelölés eltér a prototipikustól abban az értelemben, hogy egy nem ágens szereplő áll alanyesetben? Érdekes példát adnak erre a magyarban az olyan átélőt (experienset) tartalmazó mondatok, mint amilyen a (20), ahol az átélő „végzi a tetszést”, ugyanakkor datívuszi ragot kap, míg a pszichológiai kapcsolat tárgya kerül alanyesetbe.

Az anafora értelmezést használva a különböző szórendek „természetességének” ellenőrzésére a következőt találtuk. A (20)-hoz hasonló mondatok után a datívuszi átélő hasonlóan viselkedik, mint a nominatívuszi ágensok és átélők a (17-19) típusú mondatoknál. Ha névmás-ejtés szerepel a következő mondatban, kísérleti személyeink az esetek 80%-ában úgy érezték, hogy a második mondat alanya az előző mondat datívuszi átélőjével azonos (Pléh 1980, 1984). Ezen felül, mint ahogy a 11. táblázat feldolgozási terhelést tükröző adataiban a páratlan és páros

oszlopok eltérése is mutatja, a feldolgozás könnyebb volt, amikor a datívuszi átélő volt elől, topic pozícióban a mondatban. Ha viszont az átélő nominatívuszban áll (19), akkor a nominatívuszt előre helyező konstrukciók vezettek könnyebb korreferencia azonosításhoz a rákövetkező mondatban.

Elvárási rendszerünk szerint tehát a cselekvőnek, az alanyesetnek, a topicnak és az élőségnek legjobb egybeesnie; a mondat elején egy alanyesetben álló nyelvtani alanyt várunk, amely egyben cselekvő s élő; ha azonban a mondatban egyáltalán nincsen cselekvő, akkor elvárásunk az, hogy a szemantikailag aktívabb résztvevő — pszichológiai igéknél például az *experiens* — váljon topická, függetlenül a felszíni jelöléstől.

Az SOV kitüntetett szerepe határozatlan tárgy esetén

A határozatlan tárgyú mondatok alapszórendjének kérdése nem könnyen tehető közvetlen kísérletezés tárgyává, különösen fejlődési szempontból nem. Ennek oka nagyon egyszerű: a magyarban a valóban határozatlan tárgyú prototipikus mondatok olyanok, hogy bennük a tranzitivitás szintje a nyelv-tipológia értelmében (Moravcsik 1978) alacsony: a cselekvés s annak tárgya csak részlegesen differenciálódtak, s a valódi tranzitív mondatokkal összehasonlítva a tárgy valójában csak módosítja az igét, konkretizálja annak jelentését. Tipikus mondatok erre azok az esetek, mikor névelőtlen tárgy szerepel a mondatban, mint *Feri sört iszik, Józsi kenyeret eszik, Péter fát vág*. A nyelvpszichológus számára az ilyen tevékenységet kifejező szerkezetekkel kapcsolatos módszertani probléma egyszerűen az, hogy nehéz egy valóban differenciáló feladatot kialakítani, mivel a másik résztvevő (tárgy) ezeknél az igéknél nem lehetséges ágens, az igék tipikusan irreverzibilisek abban az értelemben, ahogy ezt a kifejezést először Slobin (1966) használta. Ezzel szemben a szórendi kutatásban használt kedvenc igék, mint a *kerget*, tipikusan reverzibilisek: itt bármelyik szereplő lehetne a cselekvő.

Az ehhez hasonló szerkezetekkel kapcsolatos nyelvészeti problémák is nagyon összetettek: a mondattan lexikalista megkö-

zelítései szerint ilyen szerkezetekben a tárgy valójában egy tágabb osztályba tartozik, mely keresztezi a hagyományos mondatrészt felosztást, s melyet legegyszerűbb preverbális módosítónak nevezni Ackermann és Komlósi (1985) nyomán. Ide tartoznak az igeekötők mind lokatív, mind befejezettséget jelző formái (*elmegy, megeszik*), bizonyos típusú infinitívusok (*inni akart*) és sajátos idiomatikus kifejezések (*falnak fordult*). Az osztály jellemzője, hogy tagjainak specifikusan kijelölt lineáris pozíciója van a mondatban: az egyébként a fókusz által betöltött, közvetlen ige előtti pozíciót foglalják el. Az osztály jellegét az is mutatja, hogy egy mondatban nem jelenhet meg két ilyen igemódosító. Így például a (21) mondat jellegzetesen agrammatikus, pedig a (22) már azonnal grammatikus lesz, ahol csak annyit tettünk, hogy elhagytuk az igeekötőt, vagyis az igemódosító pozícióért harcoló egyik jelöltet.

(21) * A fiú fát felvágott az udvaron.

(22) A fiú fát vágott az udvaron.

Az ehhez hasonló mondatok, közöttük a névelő nélküli tárgyakat tartalmazó mondatok alapszórendjére nézve két típusú indirekt adatot gyűjtöttünk (Pléh, Ackermann és Komlósi, előkészületben). Felnőtt személyeknél azt találtuk, hogy a (22)-höz hasonló mondatokban az összes lehetséges szópár mondatbeli közelségének megítélése során a legerősebb „együvé tartozás” — a személyek szerint — az ige és a mondat tárgyát alkotó névelő nélküli főnévi csoport között van.

Ez a tény azonban még semmit nem mond arról, hogy itt mi az alapszórend. Egy másik kísérletben, ahol négy- és hatéves gyermekektől mondatismétlést kértünk, két olyan adatsort kaptunk hasonló szerkezeteknél, mely az SOV szórend elsődlegességére utal. Először is, az ismétlési feladat sokkal könnyebb volt a gyermekek számára, amikor a névelőtlen tárgy az ige előtt állt: *A kisfiú fát vág az udvaron*. A könnyebbség abban jelent meg, hogy a gyermekek a mondatban szereplő irreleváns anyagból (jelzők, határozók stb.) sokkal többet voltak képesek visszamondani ilyenkor, szembeállítva azzal az esettel, amikor a módosító (a tárgy) messze került az igtől, például: *A kisfiú vág az udva-*

ron fát. Másrészt, ha a mondat agrammatikus volt és két lehetséges módosítót tartalmazott a névelőtlen tárgy helyén (mint a (21)-es példa), a gyermekek helyreállították a mondatot: vagy határozott tárgyat csináltak a határozatlan tárgyból, ami lehetővé teszi igeekötők jelenlétét a mondatban, ugyanis ettől a tárgy megszűnik módosító lenni (a (21) esetében *A fiú felvágta a fát az udvaron*), vagy pedig kihagyták a másik módosítót (pl. az igeekötőt: *A fiú fát vág*) s ezzel megtartották az SOV mintázatot.

Van tehát némi adalékunk arra, hogy óvodás korú gyermekek nemcsak hogy alapszórendként kezelik határozatlan tárgyak esetén az SOV szórendet, hanem arra is, hogy észreveszik, hogy látszólag hasonló összetevők (a tárgy) eltérően viselkednek a nyelvben attól függően, hogy határozottak vagy határozatlanok.

Agyi szimmetriák és mondatmegértés

A szórenden alapuló magyar megértési stratégiákkal kapcsolatban egy sajátos „részkérdést” vet fel az agyi asszimmetriák fejlődése és a mondatmegértési stratégiák alakulása közti kapcsolat. Thomas Bever (1971) a kérdés kiterjedt empirikus vizsgálatát kezdeményező kutatásában rámutatott, hogy amerikai óvodásoknál a dichotikus asszimmetriák fejlődése — mely a nyelvi feldolgozás növekvő bal féltekei specializációjának mutatója — kapcsolatban van a szórenden alapuló stratégiák megjelenésével. Ennek az eredménynek egyik értelmezése az lehet, hogy a bal félteke a beérkező információ sorrendiségének feldolgozására specializálódott hemiszférium, s ezért a szórendi alapú stratégiák bármely nyelvben a bal féltekéhez kell kapcsolódjanak. Egy másik értelmezés az lehet, hogy a bal félteke csak a nyelvtani viszonyokat alapvetően a morféma sorrendjével jelölő nyelvekben kapcsolódik össze szórenden alapuló megértési stratégiákkal, vagyis olyan nyelvekben, ahol a szórendi stratégia megtehetően jól beváló eljárás.

Néhány empirikus eredményünk az utóbbi értelmezést támasztja alá.

12. táblázat Mondatok helyes értelmezése a dichotikus fülpreferencia függvényében óvodásoknál
(Pléh 1981 nyomán)

	Jobb fül	Bal fül	Nincs preferencia
Alany elől (%)	93	87	93
Tárgy elől (%)	83	81	80

Az első főnév a cselekvő stratégia meglétét vizsgáló kutatásokban azt találtuk, hogy magyar gyermekeknél épp ellentétes a helyzet, mint amerikaiaknál. A 12. táblázat az ún. dichotikus vizsgálati helyzetben mutatott fül preferencia szerint mutatja 178 három és hat év közötti gyermek mondatértelmezési eredményeit (Pléh 1981). Ebben a helyzetben a személy egyidejűleg két eltérő szót hall a két fülén, s azt vizsgáljuk, hogy melyik fülről mond vissza több ingert helyesen. Felnőtteknél ez a jobb fül, ami a (nyelvi) bal félteke fokozottabb részvételét jelzi a feladatban. Ennek megfelelően a jobb fül preferáló gyermekeknél feltételezzük, hogy a bal hemiszférium már lateralizálódott a nyelvre nézve. Magyar óvodásoknál Bever eredményeivel ellentétben azt találtuk, hogy csak azok a gyermekek mutattak túlátlánosított sorrenden alapuló stratégiát, akiknél még nincsen jele a világos nyelvi lateralizációnak. A táblázatban ezt az „alany elől” mondatok helyes értelmezési százalékában megjelölő nagyobb különbség jelzi.

Érdemes kiemelni, hogy a fordított (bal fül és ezzel jobb félteke) preferenciát mutató gyermekeknél különösen gyenge volt a sorrenden alapuló stratégia. Ez a negatív eredmény több lehetőséget hagyott nyitva. Felvethető, hogy olyan nyelvben, ahol az esetrag a megértés alapvető támpontja, ott a sorrenden alapuló stratégiák a kevésbé érett eljárások közé tartoznak és az agyi laterális aszimmetriák fejlődése során ezek redukálódnak és specifikusan a morfológiára, az esetragokra alapozó stratégiák helyettesítik őket.

További vizsgálatokban megkíséreltük annak pozitív tisztázását, hogy milyen értelmezési stratégiákkal kerülnek kapcso-

latba a laterális aszimmetriák a magyarban. A már többször hivatkozott kutatásban (Pléh, előkészületben) összehasonlítottuk a dichotikus aszimmetriákkal mind a birtokos személyjeles kísérletben kapott sorrendi stratégiákat, mind a végződéses felismerésének nehézségével kapcsolatos eredményeket. A tisztán szórenden alapuló stratégiákkal kapcsolatban az eredmények még negatívabbak voltak, mint az előző vizsgálatban. Olyan konstrukciókban, amelyekben a sorrendi stratégia a legkönnyebben vezethet hibákhoz (csapdák): *A kutyám kergeti a macska*, mivel a birtokos alak a mondatban elől állt, s a mondat végén követte ezt egy világos nominatívuszi alany, a hibaszázalék 38, 38 és 41% volt a jobb fül preferens, bal fül preferens és fülpreferencia nélküli csoportokban. Vagyis a fülpreferencia nélküli gyerekek valamivel többet hibáztak. Másrészt, mint a 13. táblázat mutatja, a fülpreferencia kapcsolatban volt a morfológiai érzékenységgel. Az általános tendencia szerint (a táblázat alsó sora) a gyermekek természetesen könnyebben értelmezik az SVO szórendű, mint az OVS szórendű mondatokat. Ez a szórendi hatás vagy a szórenden alapuló stratégia túlgeneralizációja világosan gyengébb azonban az erős jobb fül – bal agyfél preferencia esetén. Statisztikai kölcsönhatást kaptunk a fülpreferencia, az alany helye és a főtípus között is. Ennek az interakciónak a jelentése meglehetősen nyilvánvaló volt. A szórenden alapuló stratégiák a bal fül preferens gyerekeknél jelentek meg, s elsősorban olyan mondatoknál, ahol nehezen felismerhető tárgy volt a mondat elején. Ezek a gyermekek 28%-ban hibáznak a nehéz akkuzatívusszal kezdődő OVS mondatoknál, míg a jobb fül preferens gyerekek csak 17, a fülpreferencia nélküli csoport tagjai csak 14%-os hibaarányt mutatnak.

A bal fül preferens — tehát a nyelvi feldolgozásra inkább az arra kevésbé felkészült jobb féltékéjét használó — csoport sajátos viselkedése némileg meglepő, hiszen számos vizsgálatban a gyermekeket a preferencia oldalától függetlenül csoportosítják azon az alapon, hogy egyáltalán van-e náluk fülpreferencia. Ha eltekintünk ettől a diszkrepanciától, s a bal fül preferens gyerekeket inkább úgy értelmezzük, mintha náluk nem lenne ki-elégítő a beszédfeldolgozás lateralizációja a bal féltékére, akkor vizsgálatunk alátámasztja azt a feltételezést, hogy a ma-

13. táblázat A helyes mondatértelmezés a tőtipus, a fülpreferencia és az alany helyének függvényében
(Pléh, előkészületben)

Fülpreferencia	Bal		Semleges		Jobb	
Szórend	SV0	OVS	SV0	OVS	SV0	OVS
Nehéz-Nehéz	98	65	93	79	95	77
Nehéz-Könnyű	96	78	97	92	94	88
Könnyű-Könnyű	91	89	92	89	95	92
Könnyű-Nehéz	87	86	98	85	92	92
	93	80	95	84	94	87

gyarhoz hasonló esetjelölő nyelvekben a bal féltekén alapuló, ahhoz kapcsolódó értelmezési stratégiák inkább a finom morfológiai érzékenységgel kapcsolódnak össze, mintsem pusztán a szórend mint megértési támpont használatával. Bever (1971. 234) eredetileg úgy fogalmazta meg álláspontját, hogy: „A domináns félteke a beszédmegértés viselkedési stratégiáinak helye: ezeket a stratégiákat a gyermek aközben sajátítja el, mialatt a funkcionális lateralizáció mint a felnőtt perceptuális mechanizmusok összetevője kifejlődik.” Úgy tűnik, hogy a bal félteke nagyon eltérő ilyen jellegű stratégiák székhelye lehet a nyelv tipológiai jellegzetességeitől függően; vagyis nem szükségszerűen a sorrendhez, hanem talán az adott nyelvben leghatékonyabb értelmezési stratégiához kapcsolódik.

Konklúziók

Három megközelítés a megértés nyelvek közötti különbségeiről

Az utóbbi évtized kísérleti nyelvpszichológiai irodalmában megnőtt az érdeklődés a nyelvek összehasonlítása iránt. Ez annál is érthetőbb, mivel a legtöbb ambiciózus feldolgozási móddal egyetlen nyelvből, az angolból nyert adatokon alapszik, mely nyelv kiugróan egyedülálló abból a szempontból, hogy főként a szórendre alapoz a nyelvtani információ átvitele során.

Az összehasonlító munka motivációja kettős: gyakorlati szempontból természetesnek tarthatjuk azt, hogy ha működő megértési modellt szeretnénk kialakítani egy adott nyelvre nézve, akkor ebből a nyelvből származó adatokra van szükségünk. Másrészt, ambiciózusabb szinten, a különböző szerkezetű nyelvekből nyert adatok a pusztán az angol adatokon alapuló modellek egyetemességével összefüggő elméleti kérdések megközelítésére is alkalmasak.

Három attitűddel közelíthetünk a megértés nyelvek közötti különbségeihez. Az első attitűd a megszorítások nélküli univerzalisztikus hozzáállás, mely szerint bizonyos tényezőknek feltétel nélküli dominanciájuk és elsőbbségük van a megértés során, különösen annak fejlődését is tekintve. Így például a felfogás szerint a szórenden alapuló megértési stratégiáknak még a szabad szórendű nyelvekben is elsődlegeseknek kellene lenniük, s csak később váltják őket fel az adott nyelvre nézve specifikusabb jellegzetességeken alapuló stratégiák, legkézenfekvőbben az esetrag. Ez az egyetemes attitűd létezik a nyelvészeti univerzalisztikus megközelítéssel szorosan összefonódó formában (pl. Pinker 1982), s a kognitív univerzálékon alapuló egyetemes elvárások formájában is (Osgood 1980).

A második megközelítést finomított univerzalisztikusnak lehetne nevezni. Képviselői szerint egyetemes mechanizmusok vannak nyelvfüggetlen egyediségekkel. Felvetik, hogy a megértés folyamata lényegében minden nyelvben azonos ugyan, az adott nyelv jellegzetességei döntik azonban el, hogy az összes lehetséges közül mely eljárásokat alkalmazzuk döntően és elsődlegesen az adott nyelvben a „szintaktikai megértés” irányítása során.

E megközelítés két legismertebb rivális változata ellentétes attitűdöket fogalmaz meg a feltételezett közös egyetemes mechanizmusokra nézve, valamint arra vonatkozóan, hogy hogyan szerveződnek a nyelvek közti különbségek s hogyan alakulnak ki a gyermeknél. A Slobin és Bever (1982, Slobin 1981) által javasolt kanonikus formák hipotézis lényegében holisztikus, egészes felfogás. A mondatokat prototipikus jól alkotott mondatmintákra vonatkoztatva értjük meg, melyek a gyermeknél úgy alakulnak ki, hogy az adott perceptuális helyzet legvilágosabb nyelvi kódolása kapcsolódik a prototipikus tárgyi helyzet-

hez. Így például a tárgyias mondatok megértési sémája úgy alakulna ki, hogy a gyermek a prototipikus tranzitív jelenethez (amelyben egy emberi cselekvő végez egy olyan cselekvést egy kis méretű fizikai tárggyal, mely a tárgy egészére kihat, például *fogja, töri* stb.) kapcsolja az adott nyelvben e helyzetre leggyakrabban használt mondatmintát, az angolban például a cselekvő mondatot. A megközelítés abban az értelemben holisztikus, hogy az így kialakult prototipikus mondatminták mint jó egészek (Gestaltok) működnek, vagyis kezdetben minden mondatot úgy értünk meg, hogy ezekre vonatkoztatjuk őket. A gyermek minden mondatot prototipikus mondatformák viszonylag kicsiny halmazához próbál illeszteni. A megközelítés holisztikus abban a további értelemben is, hogy a megértés teljes mondatformákon alapul, s nem a bemeneti jelsorozat elszigetelt jegyein.

A másik megközelítés, mely szintén egyetemes mechanizmusokat tételez fel nyelvspecifikus paraméterekkel, a Bates és MacWhinney (1982, Bates, McNew, MacWhinney, Devescovi és Smith 1982, MacWhinney, Bates és Kliegl 1984) javasolta versengési modell. Ennek alapfeltevése szerint a megértés elemi támpontoknak az adott nyelvben érvényes relevanciájának perceptuális kiemelése révén fejlődik ki. A modell szerint a támpontok a jelsorozat elszigetelt jellemzői, s nem globális mondatminták sajátosságai. A megértés folyamatában a támpontok bizonyos nyelvtani megkülönböztetések szempontjából vett relevanciájuknak megfelelően működnek. Az angolban például a szórend fontosabb támpont, mint a magyarban, a szláv nyelvekben az élőség is kiemelkedő jelentőségű stb. A támpontok agrammatikus jelsorozatok feldolgozása során is működésbe lépnek, nem csak jól alkotott mondatoknál, mint a másik modell hirdetné, és a megértés kimenete a különálló támpontokra alapozó „számítások” eredményeként jön létre. Ez a megközelítés a kanonikus formák elméletével összehasonlítva két szempontból is analitikus: a mondatok elszigetelt jegyeivel foglalkozik, és a megértést vagy az értelmezési teljesítményt különböző vektorok aritmetikai összegeként képzei el. Metaforikusan fogalmazva, míg a kanonikus formák megközelítés-keretében a megértés az illeszkedés jóságának függvénye, ahol a távolsági metrikát alkalmazhatnák, a versengési modell szerint aritmetikai egyenletek függvénye. A

két megközelítést empirikus alapon meglehetősen nehéz szembeállítani.

Van azonban egy harmadik lehetséges megközelítés: a tipológiai. Elképzelhető az is, hogy a nyelvészeti tipológiához hasonlóan a nyelvek között nemcsak a feldolgozás „tartalma” tér el, hanem a felhasznált mechanizmusok is. A fentebb említett holisztikus-analitikus kérdésre vetítve feltételezhetjük, hogy míg bizonyos nyelvekben a feldolgozás javarészt teljes mondatmintákra vonatkozóan valósul meg s a döntések nagyobb bemeneti morfém sorozatokon alapulnak, más nyelvekben már viszonylag rövid bemeneti sorok lehetővé teszik a nyelvtani döntéseket, s így az egész feldolgozási modell analitikusabb. A magyarra nézve itt bemutatott adatok, bár döntő érveket még nem szolgáltatnak, erősen azt sugallják, hogy a magyarban inkább az analitikus modell lehet az érvényes. Vagyis, a mondatmegértés során az angollal összehasonlítva, ahol a nyelvtani megkülönböztetések feltárásához nagyobb szükség van teljes mondatmintákra, itt, a magyarban inkább „helyszíni”, analitikusabb leképezések mehetnek végbe. A mondatmegértésre vonatkozó menet közbeni mércéket használó vizsgálatok, valamint összetett mondatok propozíciós integrációjával és az integráció eredményének hozzáférhetőségével kapcsolatos kísérletek hasonló dolgokat sugalltak. A magyar beszélők az esetragok meghallása után azonnal „eljutnak” a grammatikai viszonyokhoz, nem várnak a tagmondat végéig azzal, hogy nyelvtani szerepet rendeljenek a főnévi csoportokhoz, és jóslásaikat arra nézve, hogy mi következhet, gyorsan, *in situ* végzik (Gergely 1985). Ha a magyar mondatmegértésre nézve bebizonyosodik ez az analitikusabb modell, akkor erős érveket találunk arra nézve, hogy különböző nyelvek beszélőinél tipológiailag specifikus feldolgozási modelleket tételezhetünk, melyek talán meg is feleltethetők a bal félteke által kialakított tipológiailag eltérő stratégiáknak. Bármily vonzó is legyen ez a tipológiai perspektíva, ugyanakkor számot kell adnia arról is, hogy a magyarban vannak olyan szórendi hatások, melyek hasonlítanak a kánonikus formákhoz, miközben a feldolgozási modell egésze talán analitikus-lokális jellegű. Lehet, hogy a feldolgozási tipológia problematikájában a társadalomtudományok más területeiről ismerős megközelítést kell majd alkalmaznunk. Elő-

ször gyökeresen eltérő ideáltípusokat kell feltételeznünk, ezeket később vegyes típusú modellek váltják fel, melyek jobban illeszkednek a való élet jelenségeinek variabilitásához.

Pléh Csaba

Jegyzetek

¹ Az ismertetett vizsgálatok jó része a Művelődésügyi Minisztérium kutatási támogatásával készült. A dolgozat jelen formája sokat köszönhet a McArthur alapítvány utazási ösztöndíjának, valamint a Brian MacWhinney-vel, Farrel Ackermannal és Kenesei Istvánnal folytatott megbeszéléseknek, valamint H. Molnár Ilona lektori tanácsainak.

² A pszichológus szándékos leegyszerűsítése itt, hogy nem alkalmazzuk a tőtípusok hagyományos neveit. A számozás jobban érezteti, hogy itt csak a megértés szempontjából tárgyaljuk a formákat. A típust egyébként az egyes számú tárgy mássalhangzótorlódása miatt nevezzük tolódásosnak.

³ A táblázat korántsem teljes. Kimerítőbb bemutatására vö. Papp 1975.

Irodalom

- ACKERMANN, F. — KOMLÓSI ANDRÁS (1985), Néhány lépés a magyar szórend megértése felé. Kézirat.
- BATES, E. — McNEW, S. — MacWHINNEY, B. — DEVESCOVI, A. — SMITH, S. (1982), Functional constraints on sentence processing: A cross-linguistic study. *Cognition* 11: 245-299.
- BATES, E. — MacWHINNEY, B. (1982), Functionalist approaches to grammar. In: E. Wanner — L. Gleitman (szerk.), *Language acquisition: The state of the art*. Cambridge University Press, New York.
- BATES, E. — MacWHINNEY, B. — CASELLI, C. — DEVESCOVI, A. — NATALE, F. — VENZA, V. (1983), A cross-linguistic study of the development of sentence interpretation strategies. *Child Development* 55: 341-354.
- BEVER, T.G. (1970), The cognitive basis for linguistic structures. In: J.R. Hayes (szerk.), *Cognition and the development of language*. Wiley, New York.
- BEVER, T.G. (1971), The nature of the cerebral dominance in the speech behavior of the child and adult. In: T. Huxley — E. Ingram (szerk.), *Language acquisition. Models and methods*. Academic Press, London.
- BEVER, TH. (1980), A nyelvi viselkedés összetett vizsgálata. In: Pléh Csaba (szerk.), *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CHOMSKY, N. (1982), *Lectures on government and binding*. Foris, New York.

- CLARK H.H. — HAVILAND S.E. (1977), Comprehension and the given-new contract. In: R.O. Freedle (szerk.), Discourse production and comprehension. Abley, Norwood.
- CLARK H.H. — CLARK E.V. (1977), Psychology and language. Harcourt, New York.
- DEZSŐ LÁSZLÓ (1982), Studies in syntactic typology and contrastive grammar. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEZSŐ LÁSZLÓ — SZÉPE GYÖRGY (1967), Adalékok a topic-comment problémához. NyK 69: 365-388.
- ELEKFI LÁSZLÓ (1964), Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NyK 66: 331-370.
- É. KISS KATALIN (1981), Structural relations in Hungarian, a "free" word order language. Linguistic Inquiry 12: 185-213.
- É. KISS KATALIN (1983), A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERTEL, S. (1977), Where do subjects of sentences come from? In: S. Rosenberg (szerk.), Sentence production. Erlbaum, Hillsdale.
- FILLMORE, C. (1968), The case for case. In: E. Bach — R.T. Hammons (szerk.), Universals in linguistic theory. Holt, New York.
- HORVÁTH JÚLIA (1981), Aspects of Hungarian syntax. Doktori értekezés. UCLA.
- JAROVINSZKI, A. (1980), Adatok az óvodás korú két nyelvű gyermekek szókincséről. Magyar Pszichológiai Szemle 37: 308-341.
- KIEFER, FERENC (1967), On emphasis and word order in Hungarian. Indiana University Press, Bloomington.
- KENESSEI ISTVÁN (1984), Word order in Hungarian complex sentences. Linguistic Inquiry 15: 328-342.
- LENGYEL ZSOLT (1982), Az első és második (orosz) nyelv elsajátításának alapvető pszicholingvisztikai mechanizmusai. Kandidátusi értekezés. Szeged.
- MacWHINNEY, B. (1977), Starting points. Language 53: 152-168.
- MacWHINNEY, B. (1978), The acquisition of morphonology. Monographs of the Society for Research in Child Development No. 43.
- MacWHINNEY, B. — BATES, E. — KLIEGL, R. (1984), The impact of cue validity on sentence interpretation in English, German and Italian. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior 23: 127-150.
- MacWHINNEY, B. — PLÉH, CS. — BATES, E. (1985), The development of sentence interpretation in Hungarian. Cognitive Psychology 17: 178-209.
- MacWHINNEY, B. — PLÉH, CS. — BATES, E. előkészületben. Real time processing of grammatical cues: The case of agreement in Hungarian.
- MORAVCSIK, E. (1978), On the case marking of objects. In: J.H. Greenberg (szerk.), Universals of Human Language. Vol. 4. Syntax. Stanford University Press, Stanford.
- OSGOOD, CH. (1980), Mi a nyelv? In: Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PAPP FERENC (1975), A magyar főnév paradigmatis rendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PINKER, S. (1982), A theory of the acquisition of lexical interpretive grammars. In: J. Bresnan (szerk.), The mental representation of grammatical relations. M.I.T. Press, Cambridge.

- PLÉH CSABA (1980), A visszautaló (anaforikus) névmások értelmezése. Magyar Pszichológiai Szemle 37.
- PLÉH CSABA (1981), Különböző szórendű mondatok értelmezése és a dichotikus hallási aszimmetriák 3-6 éves gyermekeknél. Pszichológia 1: 365-393.
- PLÉH CSABA (1984), Az anaforaértelmezés néhány szemantikai és pragmatikai tényezője a magyarban. Nyr.
- PLÉH CSABA, előkészületben. Morfológiai tényezők a mondatmegértés fejlődésében.
- PLÉH CSABA — ACKERMANN, F. — KOMLÓSI ANDRÁS, előkészületben. Az igemódosítók pszicholingvisztikájáról.
- PLÉH CSABA — JAROVINSZKIJ, A. — BALAJAN, A. (1984), Szórend és mondatmegértés orosz-magyar kétnyelvű és egy nyelvű óvodásoknál. Magyar Pszichológiai Szemle 41:282-296.
- PLÉH CSABA — MacWHINNEY, B. (1985), Formai és szemantikai tényezők egyszerű magyar mondatok megértésében és a megértés fejlődésében. Pszichológia 5: 321-378.
- PLÉH CSABA — MacWHINNEY, B. (1986), Vonatkozó mellékmondatok megértése a magyarban. Műhelymunkák 2:81-114.
- PLÉH CSABA — MacWHINNEY, B. (1987), Az anaforaértelmezés tényezői a magyarban. Magyar Pszichológiai Szemle.
- PLÉH CSABA — RADICS KATALIN (1976), „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. ÁNyT 11:261-277.
- RÉGER ZITA (1975), Közös törvényszerűségek az anyanyelv-elsajátítás és a gyermekkori idegennyelv-elsajátítás folyamatában. Nyr. 103:344-350.
- SLOBIN, D. (1966), Grammatical transformations and sentence comprehension in childhood and adulthood. J. Verbal Learning Verb. Behavior 5: 219-227.
- SLOBIN, D. (1980), A nyelvtan elsajátításának kognitív előfeltételei. In: Pléh Csaba (szerk.), Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SLOBIN, D. (1981), The origin of grammatical encoding of events. In: W. Deutsch (szerk.), The Child's construction of language. Academic Press, London.
- SLOBIN, D. — BEVER, T.G. (1982), Children use canonical sentence schemas. Cognition 12: 229-265.
- SZABOLCSI ANNA (1982), The possessive construction in Hungarian: A configurational category in a non-configurational language. ALH 31: 261-289.
- ZSILKA JÁNOS (1966), A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. Akadémiai Kiadó, Budapest.

RELATIONSHIPS BETWEEN SENTENCE UNDERSTANDING AND LINGUISTIC STRUCTURE IN HUNGARIAN

by Csaba Pléh

The paper summarizes the results of several experiments on sentence understanding in Hungarian adults and children. The general model of sentence understanding based on the interpre-

tation of simple sentences is characterized by the following basic parameters:

- (i) case markers are the dominant factors of interpretation from a very early age on;
- (ii) at the same time, there is a strong effect of word order, with the expectation of a canonic SVO order in sentences with a definite object, and an SOV pattern with indefinite objects;
- (iii) the order based strategy is especially clear when the accusative is unmarked for grammatical reasons and when the accusative is difficult to detect for perceptual reasons;
- (iv) some data indicate that with brain maturation children rely more and more on case marking morphology rather than on order.

The paper ends with some speculations regarding the typological differences in language processing. It is argued that in Hungarian a more localistic processing strategy is used than in English. However, some signs of order based strategies colour this picture.

PROZODÉMÁK A MAGYAR BESZÉDBEN*

1. Elmélet és gyakorlat

1.1. Néhány éve grafikai jeleket mutattunk be, melyek az elhangzott beszéd átiratában külön ábra nélkül, a betűsoron alkalmazva, egyértelműen jelölik a magyar intonáció funkcionálisan jelentős legkisebb elemeit, az ún. prozodémákat (Varga 1981). Akkor csak az értelmi funkciókat teljesítő prozodémákra voltunk tekintettel, és összefüggő hanganyag intonációs átirata helyett egy-két minimális páron igyekeztünk bebizonyítani a jelrendszer és a mögötte lévő funkcionális elemzés lehetőségét, jogosultságát. Ez a bizonyítás — úgy tűnik — sikerrel is járt (vö. Zeman 1985. 62).

Az azóta eltelt időben módunk nyílt hosszabb hangfelvételek intonációjának hallás utáni elemzésére és lejegyzésére. Ezek közül kettő emelkedik ki. Az egyik Dickens Karácsonyi ének prózában című műve, Benedek Marcell fordításában, Törőcsik Mari művészi felolvasásában. Ez az SLPX 13855 sz. Hungaroton lemezen bárki számára hozzáférhető, kb. 50 perces hanganyag abba a kategóriába tartozik, melyet Wacha Imre (1974; 1985. 14) „reproduktív-interpretatív”, illetve „irodalmi igényű beszéd”-nek nevez. A másik a gazdagréti kábeltelevízió műsorából származó, kb. 20 perces hangfelvétel, mely egy tanácstagi beszámolón és annak vitáján készült. Ez nagyobb részben a „spontán, kötetlen beszéd”, kisebb részben a „félreproduktív beszéd” kategóriájába sorolható (vö. Wacha i. h.-ek). A továbbiakban az első anyagra DK, a másodikra GR jelzettel fogunk hivatkozni. Az egyéb forrásokból származó példákat jelzet nélkül közöljük.

A gyakorlati munka során a jelrendszer és a mögötte húzódó elméleti apparátus finomodott, néhány ponton módosult, kiegészít

szült. Meggyőződöttünk arról, hogy az intonációs elemzésnek nemcsak a tisztán értelmi funkciójú (érzelmileg semleges) prozodémákról kell számot adnia, hanem az érzelmi attitűdöket tükröző prozodémákra is ki kell térnie. Kísérletképpen bevezettük a dallamcsúcsok magasságának a jelölését is. Így a dallam-, hangsúly- és szünetprozodémák korábban (vö. Varga 1981) megállapított rendszereihez negyedikként a magasságprozodémák rendszere csatlakozott. A magasságprozodémák azonban részben már túlmutatnak az intonáción: az intonáció és a paralingvisztika határterületéhez tartoznak.

1.2. A jelen dolgozat már a továbbfejlesztett rendszert ismerteti, éspedig az intonációs átiratok készítésének gyakorlati szempontjából nézve. A kérdés elméleti háttérével, általános nyelvészeti vonatkozásaival, nemzetközi szakirodalmával itt most nem foglalkozhatunk (ezekről l. Varga 1981; 1983; 1985; a túlnyomórészt külön ábrát igénylő magyar lejegyzési módokról l. Bartók 1971).

A félreértések elkerülése végett azonban itt is hangsúlyoznunk kell, hogy ez az elemzés funkcionális jellegű, és mint ilyen, fonológiai szempontú. Vagyis nem az a célja, hogy az elhangzott beszéd intonációjának minden fonetikai részletét pontosan rögzítse, hanem csupán azokat a tényeket veszi figyelembe, amelyek prozodémák megvalósulásainak tekinthetők; azaz bizonyítottan funkcionális jelentőségű, minimális intonációs elemek. A prozodémák absztraktumok, melyek úgy viszonyulnak megvalósulásaikhoz, mint a fonéma a beszédhanghoz, mint a típus a példányhoz.

A „bizonyítottan funkcionális jelentőség” nem úgy értendő, hogy a jellel ellátott intonációs tények mindenütt, mindig funkcionális jelentőségűek. Ha legalább egy olyan esetet találunk, amelyben egy oszthatatlan intonációs elemet egy másikkal felcserélve a hordozó megnyilatkozás más értelmet vagy attitűdtartalmat nyer (miközben a megnyilatkozás hangalakja minden egyéb tekintetben változatlan marad), akkor a cserében részt vevő intonációs elemek funkcionális jelentőségűek, azaz prozodémákat képviselnek. Ami pedig egyszer prozodémának bizonyult, mindig annak tekintjük.

Vegyünk egy példát. A szünetről és a szünetnélküliségről kimutatható, hogy prozodémákat képviselnek, mert könnyen találunk olyan minimális párt, ahol ezek egymással szemben állva értelmi megkülönböztetést végeznek. (A szünetnélküliséget nem jelöljük, a szünet jele: □. A többi jelet itt egyelőre még nem használjuk, mert még nem magyaráztuk meg őket.)

(1a) Ezt már nem így mondta a tűzoltó.

(1b) Ezt már nem így, □ — mondta a tűzoltó.

Mivel a szünet prozodémának bizonyult, ezentúl ott is jelöljük, ahol véletlen performanciajelenség, pl.:

(2) ... úgy tudjon eljárni a körzet dolgai-□-ba, hogy ... (GR)

Azt is újra le kell szögeznünk, hogy intonáción a dallam-, a hangsúly-, a szünet- és a magasságprozodémák rendszereinek a szerves egységét értjük. Ez szűkebb, mint a tág értelemben vett „intonáció” (Bolla 1980) vagy a „mondatfonetikai eszközök” (Deme 1970), illetve „szövegfonetikai eszközök” (Wacha 1973) köre; de emezeknek centrális elemeit tartalmazza.

A beszédtempó, az átlaghangerő és a hangszínezet változásait — bármilyen fontos funkciót töltenek is be, és bármennyire igaz is, hogy kölcsönhatásba lépnek az intonációval — itt nem tárgyaljuk, és lejegyzésükkel nem foglalkozunk. Anélkül, hogy megkísérelnénk eldönteni, hogy ezek az intonációhoz vagy a paralingvisztikához tartoznak-e, megkockáztatjuk, hogy az utóbbihoz állnak közelebb és lejegyzésük inkább a paralingvisztikai vizsgálódások feladata.

Megjegyezzük még, hogy saját intonációs lejegyzési rendszerünk összes elemére sincs mindig szükség. A lejegyzés részletessége az elemzés konkrét céljától függ. Kétféle részletességi fokról is beszélhetünk. Az elsőfokú intonációs elemzés célja csak annyi (és ez sem kevés), hogy a hanglejtést alapjaiban adó és különálló egységekre szabdaló prozodémákat azonosítsa. Tehát jelzi a főhangsúlyos szótagokat, a hanglejtésformákat és a szüneteket. A másodfokú intonációs elemzés már a hanglejtésfor-

mák csúcsának magasságára is kitér; így jóval árnyaltabb, de időigényesebb is. Átiratainkban másodfokú intonációs elemzést végeztünk. Ez azonban nem mindig szükséges. Ugyanakkor különleges esetekben mind az első-, mind a másodfokú elemzés kiegészíthető még a mellékhangsúlyos szótagok és a nyitott junktúrák jelölésével is. Ezek is prozodémák, de a hanglejtés alakulását nem befolyásolják, a beszédet különálló hanglejtési egységekre nem szabdalják.

1.3. Az átiratokban a központosítás jelzi a mondathatárokat. A mondathatárok megállapításához önmagában sem az intonáció, sem a szintaktikai-szemantikai elemzés nem ad mindig elegendő támpontot: az intonációs, szintaktikai és szemantikai szempontokat együttesen kell figyelembe venni (Szabó 1980).

A DK-anyag felolvasott mondatainak túlnyomó többségét könnyen és egyértelműen azonosítani lehetett. A mondatok azonosítása a kötetlen beszéd anyagában (GR) volt nehezebb, és bizonyára néhány ponton vitatható is maradt. Mindenesetre — a kétségtelenül meglévő problémák ellenére — túlzottan pesszimistának tűnik az a nézet, hogy „a beszélt és írásba áttett szöveg központosítása mindig önkényes” (Fodor—Hajdú 1973. 60). Helyesebb volna úgy fogalmazni, hogy néha a önkényes, de amikor önkényes, nem is igazán döntő.

Az intonációs lejegyzési rendszer akkor is működne, ha az átiratban nem lennének mondathatárok, hanem minden szó kis kezdőbetűvel, központosítás nélkül követné az előzőt. Ez azonban még a szakember számára is gyötrelmes olvasmány volna, különösen hosszú anyag esetén. A központosított, mondatokra tördelt átirat könnyebben olvasható és áttekinthetőbb.

2. A közönséges dallamhíd

2.1. Lássuk most az intonáció lejegyzésének konkrét kérdéseit.

A beszéd alapvető intonációs egységei bizonyos hangmagassági változásokból előálló szerkezetek, melyeket dallamhidaknak nevezünk. A dallamhíd (DH) vége a dallamhídhatar (DH-hatar), melynek függőleges vonal a jele: |.

Ha a DH-határ szünettel esik egybe, akkor előbb a DH-határ, majd a szünet jelét tesszük ki: |□. Azt a tényt, hogy a beszélő elhalgatott, mert befejezte mondandóját vagy félbeszakították, nem jelöljük szünetjellel.

Amit nyitott junktúrának nevezünk, nem szünet, hanem két szomszédos hang között a természetes átmenet parányi megszakadása, glottális zár vagy az asszimilációs folyamatok elmaradása következtében jön létre. Nyitott junktúra lehetséges pl. az *énje* szó ejtésében az (n) és a (j) között. Mivel a junktúra túlságosan illékony ahhoz, hogy mindig felismerhető legyen, az értelmi megkülönböztetésekben gyakran jól azonosítható szünet pótolja (vö. az *úrbén*, az □ *úrbén*). A nyitott junktúra jeléül a + jelet ajánljuk, de erre csak különleges célú elemzésben van szükség.

2.3. A közönséges DH egyetlen kötelező része a karakter, amely a DH utolsó főhangsúlyos szótagjával kezdődik és a DH végéig tart, azonkívül egy jellegzetes hanglejtésformát, ún. karakterdallamot hordoz. A karaktert indító főhangsúlyos szótag a karakterkezdet.

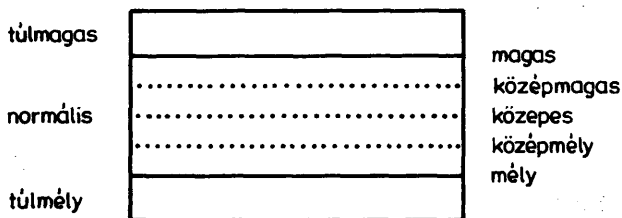
A vizsgált anyagban előforduló karakterdallamok a következők: eső (jele: 's), féleső vagy teljes nevén félig eső ('s), eső-emelkedő ('s), emelkedő ('s), ereszkedő ('s), emelkedő-eső ('s). A karakterdallamok jeleit a hordozó szótagfüzér írott alakja (itt: s) elé tesszük. Mivel ezek élén mindig főhangsúlyos szótag áll, a karakterdallamok jelei egyúttal a DH utolsó főhangsúlyos szótagjának is a jelei. Mivel a karakterdallam jellemzője a karakter jellemzője is, a rövidség kedvéért „karakterdallam” helyett a „karakter” szót is használhatjuk, tehát pl. az „emelkedő karakter” az „emelkedő karakterdallam” szinonimája. Korábbi munkáinkban a féleső karakterről nem volt szó.

A karakterdallamok fonetikai alakulásáról bő felvilágosítást nyújt a szakirodalom (pl. Deme 1962. 503-17; Fónagy-Magdics 1967. 40-100; Kozma-Szende 1981), ezért itt csak nagy vonalakban ismertetjük őket.

Az ismertetés előtt azonban tisztáznunk kell a következőket. A beszéd normális hangterjedelmének alsó és felső határa jelöli ki az ún. „mély” és „magas” szinteket. A normális hangterjedelem határain kívül a „túl magas”, illetve a „túl mély” ré-

giók találhatók. A túl magas és túl mély tartományban a beszélő hangszíne is megváltozik.

(5)

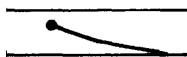

A mély szint alapvonalnak is nevezhető. Ennek magassága még ugyanazon beszélő esetében is ingadozik.

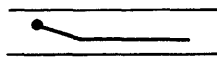
Ezek után rátérhetünk az egyes karakterdallamok rövid jellemzésére. (Részletesebb, egy- és kétszótagú változataikra is kitérő ábrás bemutatásukat l. Varga 1981.) A jellemzésnél használt sematikus ábrák keretvonalai a magas, illetve mély szinteket jelképezik.

Az eső és féleső karakterdallamok megfelelnek annak, amit Deme László „elől eső” hanglejtésformának nevez (Deme 1962. 504); a különbség köztük annyi, hogy az eső dallam az alapvonalon vagy az alatt (a túl mély tartományban) ér véget, míg a féleső az alapvonalnál magasabban végződik, érezhetően „fennakad”:

(6) a. \Frászkarikát! |

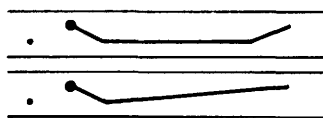
b. ¹Furcsa ez a tej... |

Az eső és féleső karakterdallamok megkülönböztetése tehát az alapvonalhoz való viszonyításon alapszik. Ezért megtörténhet, hogy egy azonos frekvenciaértékek között lezajló „elől eső” hangmozgás az egyik környezetben féleső, egy másik környezetben eső dallamnak számít.

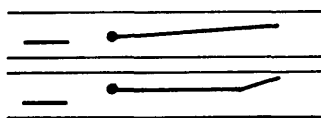
Az eső-emelkedő karakterdallam úgy kezdődik, mint az elől eső, de azután felemelkedik (vö. Deme i.m. 507):

(7) Hát tudod, ki hiszi ezt el ? |

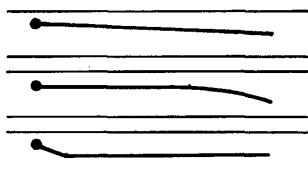
Az emelkedő karakterdallamon vagy egyenletes emelkedést, vagy egy szinttartó dallam végének fölemelkedését értjük (vö. i. m. 513: a megszakadt kérdésekkel kapcsolatban):

(8) És az éremgyűjteményem ? |

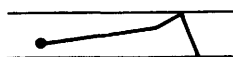
Az ereszkedő karakterdallamban a hangmagasság enyhén szögben ereszkedik. Ez az ereszkedés néha egyenletes, néha egy hosszabb-rövidebb szinttartó rész után következik, néha pedig a féleső dallamra emlékeztet, csak amazénál jóval kisebb a hangköze (vö. i. m. 508):

(9) Milyen szépen énekelnek ! |

Végül, az emelkedő-eső, vagy „végén eső” karakterdallam (vö. i. m. 505) a közönséges magyar eldöntendő kérdések sajátos hanglejtése:

(10) Megírtad a levelet ? |

Az eső, féleső és eső-emelkedő dallamok közös jegye az elől esés. Ezért valamennyiüket összefoglalóan „eső jellegű” dallamoknak fogjuk hívni. Az emelkedő, ereszkedő és emelkedő-eső dallamok pedig a „nem eső jellegű” dallamok csoportját alkotják.

A karakterdallamok a később tárgyalandó függelékdallammal együtt dallamprozodémák (Varga 1981). Mivel azonban a féleső karakterdallamról most első ízben esik szó, ennek prozodéma-voltát itt kell bizonyítani. Az alábbi pár tagjai attitűdjükben különböznek. A (11a) magabiztosan lezárt, sima kijelentés; a (11b) viszont arra utal, hogy a kijelentéshez még volna mit hozzátenni: a ki nem mondott folytatás itt a beszélő tanácsatlanságát érzékelteti:

(11a) 'Furcsa ez a tej. |

(11b) 'Furcsa ez a tej... |

Az emelkedő karakterdallam helyett ereszkedő, vagy a közvetlenül megelőző szótagnál magasabban kezdődő szinttartó dallamot is használhatunk. Ilyenkor értelmi különbség nem keletkezik, de megváltozik az attitűd. A szinttartó és az ereszkedő dallam kevésbé „hagyja nyitva” a mondanivalót, kisebb feszültséget kelt, mint az emelkedő. Ezért a szinttartó dallamot (feltevére, hogy főhangsúlyos szótag indítja és nem az alapvonalon húzódik) ugyanúgy fogjuk jelölni, mint az ereszkedő karakterdallamot. A (12a) emelkedő dallamú, és jóval kíváncsibb kérdés, mint a (12b), amely szinttartó vagy ereszkedő egyaránt lehet:

(12a) És az -éremgyűjteményem? |

(12b) És az -éremgyűjteményem? |

Az ereszkedő karakterdallam viszont nem mindig cserélhető fel szinttartó vagy emelkedő dallamra.

Az egyes dallamok legmagasabb pontja a dallam csúcsa.

2.4. A közönséges DH-ban a karaktert indító főhangsúlyos szótag előtt még egyéb főhangsúlyos szótagok is lehetségesek. A DH-nak azt a szakaszát, amely az első főhangsúlyos szótaggal kezdődik és a karakterig tart, a főhangsúlyos szótagok lépcső-

zetes ereszkedése miatt skálának hívjuk, a skálát indító főhangsúlyos szótagot pedig skálakezdetnek. A nem kötelező skála és a kötelező karakter alkotják a DH főrészét.

A skálában sorakozó főhangsúlyos szótagok skáladallamokat indítanak. A skáladallamok féleső dallamok, amelyek fonetikailag megegyeznek a féleső karakterdallammal. (Más szóval: olyanok, mint az eső dallamok, de nem érnek le az alapvonalra.) A féleső skáladallam és a féleső karakterdallam jele azonos: 's. (A féleső karakterdallamot azonban DH-határ követi.)

Hogy a féleső dallamot mikor ítéljük skáladallamnak (amely után a DH folytatódik) és mikor karakterdallamnak (amely után a DH véget ér), egyszerű konvenció kérdése. A féleső dallamot akkor tekintjük karakterdallamnak, ha a. vele egy megnyilatkozás véget ér és a beszélő elhallgat, illetve ha b. szünet követi.

(13a) 'Az, hogy a ... | (GR)

(13b) ... 'sírva nézte 'szegény 'elfelejtett | □ 'egykori
 'énjét. (DK)

Ha a féleső dallam és a rákövetkező új dallam között több szünet is van, akkor mechanikusan az utolsó szünetnél húzzuk meg a féleső karakterdallam (és vele a DH) végét jelző DH-határt:

(14) ... bár 'hozzá □ kell tennem, hogy | □ ez 'messze nem
 az... (GR)

Azok a féleső dallamok, amelyek nem karakterdallamok, a skála részei. A szubglottális nyomás csökkenése miatt a skálában sorakozó főhangsúlyos szótagok mindegyike valamivel alacsonyabbról indítja a maga féleső dallamát, mint az előző, és így a skálán végig lépcsőzetesen ereszkedő tendencia, ún. lesodródás (*downdrift*) figyelhető meg. Ez a lesodródás még a karakter csúcsát is lejjebb szoríthatja — legalábbis akkor, ha a karakter eső, féleső vagy eső-emelkedő. A lesodródás ilyen esetekben tehát az egész főrészre kiterjedhet; pl. a (15) végén lévő eső karakterdallam már egészen alacsony csúcsmagasságú:

(15) 'Zsugori, 'markoló, 'kaparintó, zaklató vén bűnös volt. | (DK)

Az ilyen lesodródás a féleső karakterdallam utáni DH-ra is áttérjed, tehát pl. a (13b)-ben az *egykori* szó alacsonyabbról indul, mint az *elfelejtett* szó; vagy a (14)-ben a *messze* szó alacsonyabb szintről indul, mint a *hozzá* szó, noha új DH-ban szerepel.

A lesodródást nem jelöljük, csak a lesodródás megtörését. (1. 4.1.)

2.5. Az eddigiekben karakterdallamokról és skáladallamokról beszéltünk. Ezeket főhangsúlyos (más néven: elsődleges hangsúlyú) szótagok indítják. A főhangsúlyos szótagok tehát nemcsak intenzitásukkal emelkednek ki a hangsúlytalan szótagok közül, hanem egyúttal dallami csomópontok is: karakter-, illetve skáladallamok indítói. Ez teszi lehetővé, hogy a főhangsúlyos szótagok és a velük kezdődő dallamok közös jeleket kapjanak.

A hangsúlytalan szótagokhoz képest intenzitástöbblettel rendelkező és karakter- vagy skáladallamot indító szótagok egyformán főhangsúlyosak, függetlenül attól, hogy akusztikailag az intenzitásuk nem mindig egyforma. Például a (16) második DH-jában a *va-* szótag az összes többi főhangsúlyos szótagnál erősebb intenzitású:

(16) 'Szeretném 'megkérdezni, | □ hogy 'felmerült-e 'valaki-nek a neve. | (GR)

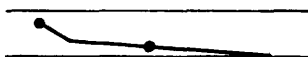
Itt a *va-* szótag nem felemelt magasságával tűnik ki (a lesodródásban részesülve lejjebb áll, mint a *fel-* szótag), hanem az átlagosnál erősebb intenzitásával. Elképzelhető olyan jelrendszer, amely a különösen kiemelkedő erejű főhangsúlyokat is tükrözi (pl. az általuk indított dallamra utaló jelvonalka megkettőzésével: 's, "s, v_s, #s, s_s, ^s), és ekkor a (16) 'valaki-nek szavát így kellene átírni: "valakinek.

Ehhez azonban előbb be kellene bizonyítani, hogy a szóban forgó különbség egymagában (tehát a főhangsúlyos szótagok egymáshoz viszonyított puszta intenzitástöbblete) funkcionális jelentőségű. De még ha ez bebizonyosodna is, az ilyen jeleket

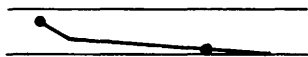
csak különleges célú elemzésekben használnánk, hiszen a kiemelkedően erős intenzitású főhangsúlyos szótagok a hanglejtés-alakítás szempontjából nem különböznek a többi főhangsúlytól.

A mellékhangsúlyos (más néven: másodlagos hangsúlyú) szótagok csak intenzitástöbblettel tűnnek ki a hangsúlytalan szótagok közül. Ez a kiemelkedés is különböző mértékű lehet. Dallamilag viszont a mellékhangsúlyos szótagok nincsenek fülletlenül hallhatóan kiemelve: nem indítanak sem skála-, sem karakterdallamot, hanem az előttük megkezdett dallamba sorolódnak be, azt folytatják. A mellékhangsúly jeléül a korábbi munkáinkban szereplő alsó vonalka (,) helyett a felső pontot javasoljuk (·x). (Az x a szótag írott alakját jelképezi.) Hasonlítsuk össze az alábbi két mondatot:

- (17) a. 'Tudjátok, 'hogy dolgozom. | (= 'hogy hogyan dolgozom')

- b. 'Tudjátok, hogy 'dolgozom. | (= 'hogy munkában vagyok')

Mivel a mellékhangsúlyos szótagok a hanglejtés alakulását nem befolyásolják (és ezért nemegyszer a felismerésük is bizonytalan), csak különleges célú intonációs elemzésekben jelöljük őket. Például akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy a mellékhangsúly hogyan válik a művészi hatáskeltés eszközévé. Törőcsik Mari, a bejárat rézkopogtatóján ámuló Scrooge-ot megszemélyesítve, a vidám kopogtatás ritmusában, jól felismerhető mellékhangsúlyokkal így kiált fel:

- (18) 'Csodál'atos □ 'kopog'tató! | (DK)

A hangsúlytalan szótagok a beszédben alapintenzitással jelentkeznek. Főhangsúly után a főhangsúlyos szótag által megkezdett dallamba sorolódnak be. Nem kapnak jelet.

A hangsúlytalanság, a mellékhangsúly és a főhangsúly alkotják a magyar hangsúlyprozodémák rendszerét. (Ezek bizonyítását l. Varga 1981, 1983.)

2.6. A DH-ban a főrész kezdete (az első főhangsúlyos szótag) előtt is lehetnek szótagok. Ezek a hangsúlytalan vagy mellékhangsúlyos szótagok alkotják a DH előrészét, más szóval az előkét. Ilyen előke volt pl. a (7)-ben a *hát*, a (8)-ban az *és* az.

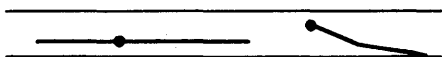
Ha az előkében csak hangsúlytalan szótagok vannak, akkor az elődallam (az előke által hordozott dallam) szinttartó, emelkedő és ereszkedő egyaránt lehet. (Hogy ezek mégsem keltik az emelkedő vagy ereszkedő karakterdallam benyomását, annak röpké, gyors, súlytalan ejtésük az oka.) Ha viszont mellékhangsúly is van az előkében, akkor az elődallam mindig szinttartó. Az elődallamok többsége a rájuk következő főhangsúlyos szótag magasságánál alacsonyabb szinten végződik. A legtipikusabb változatnak az alapvonalhoz közeli szinttartó tűnik.

A mellékhangsúlyos szótag jele az előkében is: 'x. Bár ezt a jelet az intonáció jegyzésekor csak különleges esetekben használjuk, az alábbi példában a szemléletesség kedvéért felüntetjük. A mellékhangsúlyos szótag ismérve az előkében az, hogy a hangsúlytalan szótagokhoz képest intenzitástöbbslettel rendelkezik (amely gyakran nem éri el a főhangsúlyos szótagok átlagos intenzitástöbbsletét), és nem indít sem skála-, sem karakterdallamot.

Az előkén belül az intenzitástöbbslettel rendelkező szótag nem indít emelkedő vagy ereszkedő dallamot; továbbá nem lép magasabb szintre mint az előtte lévő hangsúlytalan szótagok, és nem indít onnan szinttartó dallamot sem, mert akkor automatikusan karakterdallam kiindulópontjának, és nem mellék-, hanem főhangsúlyosnak kellene tartanunk. Így aztán a mellékhangsúlyt tartalmazó előke szinttartó: végig egyenletes magasságú. Ilyen pl. a (19) előkéje: *Hát ez engem viszont [...]*.

(19)

Hát ez 'engem viszont 'nem érdekel. |

Ha az intenzitástöbbslettel rendelkező szótag emelkedő dallamot indít (akár föllép előzményéhez képest, akár nem), a dallam már automatikusan karakterdallam, az indító szótag pedig főhangsúlyos. Ilyen az *en-* szótag a (20a)-ban. Ugyanez a helyzet, ha a többsletintenzitású szótag az előzményéhez képest föllépve vagy föllépés nélkül ereszkedő, illetve föllépés után szinttartó dallamot indít. Ilyen az *en-* szótag a (20b)-ben. (A főhangsúlyos szótagok által indított szinttartó dallamokat ereszkedő karakternek minősítjük, vö. 2.3.)

(20a) Hát ez 'engem viszont | 'nem érdekel. |

(20b) Hát ez ~engem viszont | 'nem érdekel. |

Ha az intenzitástöbbslettel rendelkező szótag a DH leg- elején áll, és emelkedő vagy ereszkedő dallamot indít, főhangsúlyosnak (és karakterindítóknak) kell tekintenünk:

(21a) 'Engem viszont | 'nem érdekel. |

(21b) ~Engem viszont | 'nem érdekel. |

De mi a helyzet akkor, ha a DH élén álló, intenzitástöbbslettel rendelkező szótag szinttartó dallamot indít? Mivel nincs előtte hangsúlytalan szótag, amihez képest megállapíthatnánk, hogy föllépett-e vagy sem, az ilyen szótagot főhangsúlyosnak tekintjük, ha intenzitástöbbslete eléri a főhangsúlyos szótagokét, de csak mellékhangsúlyosnak, ha nem éri azt el; vö. (22a) és (22b).

(22a) ~Engem viszont | 'nem érdekel. |

(22b) 'Engem viszont ~nem érdekel. |

Az elődallammal kapcsolatban megjegyzendő még, hogy bizonyos változatai esetleg funkcionális jelentőségűek — természetesen csak akkor, ha a beszélő szabad választásából származnak, és nem a szomszédos dallamok csúcsmagasságaihoz való igazodás termékei.

Elképzelhető ugyanis, hogy az értelmi attitűdök tükrözésében nem közömbös, hogy az elődallam a magas szint környékén le-

beg-e (ilyenkor emelőjelet kaphatna), illetve alacsonyabban húzódik (ilyenkor nem kapna jelet); mint a következő példapárban:

(23a) ↑Na és akkor `mi van? |

(23b) Na és akkor `mi van? |

Ennek ellenére, amíg funkcionális jelentőségük nem tisztázódik egyértelműen, célszerűbbnek látszik, ha az ilyen magas előkék külön jelzéséről lemondunk.

3. A különleges dallamhíd

3.1. A különleges DH egyetlen függelékből áll. Ez olyan szótagfűzér, amely főhangsúlyos szótagot nem tartalmaz és függelékdallamot hordoz. A függelékdallam a mély szinten (alapvonalon) húzódó szinttartó (esetleg a lesodródás következtében finoman a mély szint alá lejtő) dallam. Jelölésére olyan dallamjelet vezetünk be, amely hangsúlyra nem utal: →s.

A függelékdallam (vagyis a különleges DH) meglehetősen ritka. Csak a DK-anyagban találkoztunk vele, pl.:

(24) ^Emlékszel az útra? | □ - → kérdezte a szellem. | (DK)

A függelékdallam a karakterdallamokkal együtt a dallampro-zodémák rendszerének a tagja.

(25a) ^Maga az, | `Marika? |

(25b) ^Maga az, | →Marika? |

A *Marika* szó mindkét példában a megszólított személy neve. Csakhogy míg a (25a) esetében Marika felbukkanása meglepte a beszélőt, a (25b) esetében várható volt és nem okozott meglepetést.

(26a) A ^könyvtárostól kérdezte? |

(26b) A ^könyvtárostól? | □ - →kérdezte. |

A (26b) függelékdallama az előtte álló emelkedő-eső karakterrel együtt lép oppozícióba ugyanannak a karakternek függelékdallam nélküli előfordulásával. Az értelmi különbség itt a szünet közbeiktatása nélkül is nyilvánvaló.

3.2. Olyan DH után, amely eső karakterdallamot tartalmaz, a különleges DH megszűnik. A függelékdallam ugyanis nem különül el az előtte lévő eső karakterdallam végétől, hanem abba automatikusan beépül, annak folytatását alkotja. Dallamilag tehát nincs különbség a (27a) és (27b) között. Az értelmi különbséget egyedül a szünet jelzi (vö. 1a és 1b):

(27a) A \nagymama kiáltott fel. |

(27b) A \nagymama, □ - kiáltott fel. |

A függelékdallam nemcsak az előtte lévő eső karakterdallamban olvad be, hanem az előtte lévő függelékdallamba is; a szinttartó dallam folytatását alkotja:

(28) ^Maga az, | → Marika? □ - kérdezte a kulcsmásoló. |

Ha valamilyen különleges okból a mellékhangsúlyos szótagokat jelölni kívánjuk, azok a függelékben is olyan jelet kapnak, mint másutt: 'x.

4. A magasságprozodémák

4.1. A magasságprozodémák jelölésére csak másodfokú intonációs elemzésben van szükség. A gát-, a fekvés- és a dőlésprozodémák részrendszerei tartoznak ide.

Lássuk először a gátprozodémák részrendszerét. Ennek megértéséhez előbb tisztáznunk kell, hogy két szomszédos dallam csúcsmagassága mikor mérhető össze, és mikor nem. Két szomszédos dallam csúcsmagassága akkor mérhető össze, ha a. mindkét dallam azonos, vagy b. mindkét dallam „eső jellegű”. Ilyenkor könnyű érzékelni, hogy a második dallam csúcsmagassága alacsonyabb-e, magasabb-e, vagy olyan magas-e, mint az előzőé. Más esetekben a szomszédos dallamok csúcsmagasságát nem tudjuk összehasonlítani.

Két szomszédos dallam közül a második — a szubglottális nyomás csökkenése következtében — lesodródhat. A lesodródást nem jelöljük. Összemérhető csúcsmagasságú dallamok között a lesodródás úgy jelentkezik, hogy a második dallam csúcsmagassága kissé alacsonyabb az elsőénél. Ilyen a (29) első dallamát követő dallamok bármelyike:

(29) 'Zsugori, 'markoló, 'kaparintó, 'zaklató vén bűnös volt. | (DK)

Össze nem mérhető csúcsmagasságok esetén a lesodródás úgy jelenik meg, hogy a második dallam csúcsmagassága érezhetően alacsonyabb, mint amilyen mondat elején lenne, de azért nem mély fekvésű (vö. 4.2.). Ilyen a (30) második dallama:

(30) Hogy 'miért rakod nekem ide, | 'nem értem. |

Megfigyeléseink szerint az eső karakterdallam bármilyen karakter és skáladallam után lesodródhat. Az emelkedő-eső karakter akkor sodródhat le, ha előtte egy másik emelkedő-eső karakter, vagy egy ereszkedő karakter áll, vö. (31a) és (31b):

(31a) Ezek ^nem kellenek | ^holnap se? |

(31b) Ezek \nem kellenek | ^holnap se? |

Az ereszkedő karakter egy másik ereszkedő karakter, az emelkedő karakter egy másik emelkedő karakter után szokott lesodródni:

(32) Ez volt a \találkozásuk, | a \beszélgetésük, | az 'elválasuk. | (DK)

(33) ^Kenyeret, | ^parizert, | \kígyóuborkát. |

A félig eső dallam (akár karakter-, akár skáladallam) egy másik félig eső dallam (akár karakter-, akár skáladallam) után sodródik le, vö. a (29) első három dallamát. Az eső-emelkedő karakter szintén csak félig eső dallam (karakter- vagy skáladallam) után sodródik le:

(34) De 'füstöl a 'kéményük!|

Ahol lesodródás lehetséges, ott a lesodródás felfüggesztése is lehetséges. A lesodródás felfüggesztését, megtörését gátképzésnek fogjuk nevezni, mert „gátat vet” a lesodródásnak.

Összemérhető csúcsmagasságú dallamok között a gátképzésnek két módja van. Az enyhébb mód az, amikor a második dallam csúcsmagassága nagyjából megegyezik az előtte állóéval (de ha nem éri is el az előző dallam csúcsmagasságát, azért magasabb, mint amilyen lesodródva lenne). A gátképzésnek ezt a módját kiségnak hívhatjuk és egyenlőségjellel jelöljük: =. A másik mód erőteljesebb, és eredménye nagygnak nevezhető. A nagygnál esetében a második dallam csúcsmagassága érezhetően túlhaladja az előtte állót (miközben vagy mindkét dallam mély fekvésű, vagy egyik sem az; vö. 4.2.). Ezt fölfelé mutató nyíl jelöli: ↑.

A Já- szótag a (35a)-ban alacsonyabbról, a (35b)-ben ugyanolyan magasról, a (35c)-ben pedig magasabbról indítja a maga első karakterdallamát, mint az én szótag. A János bácsi részlet a (35a)-ban a megszólított személy neve (vokatívusz), a (35b)-ben és a (35c)-ben viszont a beszélő (az én névmás értelmezője). A (35b) és (35c) között attitűdbeli eltérés van: a (35b) nyugodt, a (35c) felfokozott.

(35a) 'Én vagyok az,| 'János bácsi.|

(35b) 'Én vagyok az,| = 'János bácsi.|

(35c) 'Én vagyok az,| ↑ 'János bácsi.|

A má- szótag a (36a)-ban lejjebb van, a (36b)-ben ugyanolyan magasán van, a (36c)-ben pedig magasabban van, mint a vedd szótag. A gátképzés a (36b)-ben és (36c)-ben magassági kiemelést biztosít a má- szótagnak. Emellett intenzitásban is túlnőhet a vedd szótagon, de ez nem szükséges feltétele az opozíciónak. A (36a) sima felszólítás. A (36b) és (36c) viszont egyaránt azt fejezi ki, hogy a beszélő a javaslatot magától értetődőnek tartja, és nem érti, hogy a partnere egy ilyen nyilvánvaló dologra magától miért nem jött rá (vö. Varga 1982. 167);

de a (36c) csodálkozása felfokozottabb: türelmetlenségbe csap át.

(36a) 'Vedd föl a \máshat!|

(36b) 'Vedd föl a =\máshat!|

(36c) 'Vedd föl a ↑\máshat!|

Össze nem mérhető csúcsmagasságú dallamok között csak egyféle gát lehetséges: a második dallam — ahelyett, hogy alacsonyabb csúcsmagasságú volna — a mondat eleji helyzetben szokásos, normális csúcsmagasságával jelenik meg. Ezt a gátat is nagygátnak hívjuk, és fölfelé mutató nyíllal jelöljük: ↑. A (37a) Já- szótagja meglehetősen alacsony: olyan, mint a több főhangsúlyt tartalmazó mondatok mondatvégi eső karakterének a csúcsmagassága. Ezzel szemben a (37b) Já- szótagja az eső karakter mondat elején szokásos csúcsmagasságát veszi fel. János bácsi felbukkanása a (37b) esetében sokkal jobban meglepte a beszélőt, mint a (37a) esetében.

(37a) ^Maga az,| \János bácsi?|

(37b) ^Maga az,|↑\János bácsi?|

A lesodródás, a kishát és a nagyhat alkotják a hátprozodémák részrendszerét.

A lesodródást, illetve a hátakat a mondathatáron túl is feltüntetjük. A (38) második eső dallama lesodródott az elsőhöz képest, a harmadik eső dallam viszont magasabb csúcsmagasságú, mint az előtte álló:

(38) \Mondom,| \igen.| □ ↑\Tudom.| (GR)

A harmadik eső dallam (a tudom szó dallama) előtti nyíl ne tévesszen meg minket: ez a dallam normális csúcsmagasságú, és nem magas fekvésű. (A magas fekvés jele az eső karakter előtt talpas nyíl lesz: ↑; l. 4.2.) Ha a másodfokú elemzésben egy lesodródásra képes dallam jele hátjel nélkül áll, a szóban forgó dallam lesodródott. Ennek egy kellemetlen jelölésbeli következménye is lesz. Mivel az eső karakter szinte minden helyzet-

ben „lesodródásra képes”, normális csúcsmagassága esetén is gyakran gátjelet kap. (Kivételt képez az az eset, amikor egy új beszélő megnyilatkozásának legelső dallama.) A (38) *tudom* szavának dallama normális csúcsmagasságú.

4.2. A fekvésprozodémák közé a mély, a normál és a magas hangfekvés tartozik.

A dallamok csúcsmagassága mély fekvésben érezhetően alacsonyabb, magas fekvésben pedig érezhetően magasabb, mint normális hangfekvésben; és ez a süllyedés, illetve emelkedés nem magyarázható egyszerű lesodródással, illetve gátképzéssel. „Normális” hangfekvésen azt értjük, amelyben a dallam az adott beszéd során mondat eleji helyzetben felvett csúcsmagasságainak átlagával jelenik meg. Egy dallam „magas”, „normális” vagy „mély” fekvése tehát nem jelent valami abszolút frekvenciatartományt, és megtörténhet, hogy ami az egyik környezetben magas, vagy mély fekvésnek számít, egy másik környezetben normális.

A normális hangfekvést jelöletlenül hagyjuk, a mély hangfekvés kiterjedését sűrű alápontozás jelzi, a magas fekvést eső karakternél fölfelé mutató talpas nyíllal jelöljük (↑), egyébként fölfelé mutató egyszerű nyíllal (↑). A nyilak érvénye a következő dallamjelig, vagy ha ilyen nincs, a DH végéig tart. Hasonlítsuk össze a következő példákat:

(39a) *˘Hallottam.* | (39b) *˘Hallottam.* | (39c) ↑*˘Hallottam.* |

Ha ezek a mondatok válaszul hangzanak el arra a kérdésre, hogy *Hallottad-e, mi újság?*, akkor a (39b) semlegességéhez képest a (39a) levert, komor, sőt tragikus hangzású, és azt is jelzi, hogy nincs sok kedvünk erről a témáról társalogni; a (39c) viszont lelkes, érdeklődő, a társalgás folytatására buzdító megnyilatkozás.

Íme még néhány példa. A (40a) pozitív vagy negatív érzelmi elragadtatást kifejező felkiáltó mondat (ún. értékelő felkiáltás), a (40b) lefojtott, könnyörgő megszólítás:

(40a) *˘János bácsi!* | (40b) *˘János..bácsi!* |

A (41a) kijelentésként és alternatív kérdésként egyaránt használható (ezért pont és kérdőjel egyaránt állhat utána), a (41b) viszont csak alternatív kérdés lehet:

(41a) 'Szombaton,| vagy 'vasárnap./?|

(41b) ↑'Szombaton,| vagy 'vasárnap?|

A skálakezdő féleső dallam fekvése sem közömbös. Míg a (42a) sima kijelentés, a (42b) felfokozott, izgatott kijelentés, vagy — ha úgy tetszik — felkiáltó mondat:

(42a) 'Felállt a 'kisbaba.|

(42b) ↑'Felállt a 'kisbaba!|

A magas fekvésről való lesodródás normális fekvést eredményez, a magas fekvés utáni gátképzés pedig prolongálja a magas fekvést:

(43) ... mert esetleg ↑'abba a körzetbe, =^vabba a kerületbe| □ ↑'arra lett volna szükség, hogy még egy 'hiányzó 'járdát 'megépítsenek,| ... (GR)

A mély hangfekvésű beszédszakaszon belül mind lesodródás, vö. (44); mind gátképzés lehetséges, vö. (45):

(44) 'Köszönöm...'szépen.| (GR)

(45) Én...'halandó,| □ ...'esendő ember...vagyok...és...↑'lehetem...kom.| (DK)

A mély fekvésű eső dallamok különböző mélységekben érhetnek véget. Gyakran nem lépnek túl a normális beszélői hangterjedelem alsó határán (a mély szinten), hanem összeszűkülve, mintegy „rálapulnak” a mély szintre. Más esetekben viszont — így pl. a (46) mély fekvésű részletében — jóval a normális hangterjedelem alsó határa alá, az ún. „túlmély” régióba érnek le, és így meglehetősen tág a vertikális kiterjedésük. Törőcsik Mari különleges hangadottságai révén jól ki tudja aknázni a „lefelé tágitásban” rejlő lehetőségeket:

(46) ↑'Scrooge | □ ↑'zavaros hangokat kezdett hallani a
 'levegőben, | □ 'összefüggéstelen, | □ 'panaszos, 'bá-
 natos hangokat; | □ 'kimondhatatlanul..`szomorú, | □
 'önvadtól..terhes..`sikoltásokat. | (DK)

A (46)-ban egyébként a csúcsmagasság süllyedése az utolsó előtti DH-ban olyan helyen következett be, ahol lesodródás következménye is lehetne. A *kimondhatatlanul* szón elterülő féleső dallamot azért ítéljük mély fekvésűnek, mert jóval radikálisabban süllyedt le, mint ahogy azt a természetes lesodródás kívánná.

A lesodródásnak és a (nagygáttal vagy magas hangfekvéssel elért) föllépésnek a változtatásával bizonyos beszédszakaszokat szorosabb egységbe vonhatunk, másoktól jobban elválaszthatunk. A következő példában Törőcsik Mari így rendezí párokba a hosszú felsorolás tagjait:

(47) Aztán ~megint táncoltak, | □ aztán ~zálogosdit ját-
 szottak, | □ aztán ↑~megint táncoltak, | aztán ~kalá-
 csot ettek, | □ aztán ↑~puncsot ittak, | □ aztán 'nagy
 darab ~hideg sültet ettek, | □ aztán ↑'nagy darab
 ~főtt húst ettek, | □ meg ~karácsonyi süteményt, | □
 és ↑'sok, 'sok 'sört ittak. | (DK)

4.3. Végezetül a magasságprozodémák között szólnunk kell még a dőlésprozodémákról.

Míg az emelkedő-eső karakterdallam emelkedő szárnya semleges érzelmi attitűd esetén alacsonyabbról indul, mint az eső szárnya, addig az indulat növekedése, a csodálkozás följebb tolja az emelkedő szárny kezdőpontját, olyannyira, hogy az „emelkedő szárny” szinttartóba, sőt ereszkedőbe csaphat át. Ilyen esetekben az emelkedő-eső karakterdallamot így jelöljük: ^s. Vö. (48a) és (48b).

(48a) ^Megírtad a levelet? | (48b) ^Megírtad a levelet? |

Az emelkedő-eső dallamokon belüli emelkedő szárny kezdő-pontjának „felemelése”, illetve a felemelés hiánya alkotják az ún. dőlésprozodémák részrendszerét.

5. A jelek összefoglalása

Az alábbiakban minden dallamhordozó szótagfűzért s betűvel jelölünk, az egyedi szótagokat pedig x betűvel.

(i) Az elsőfokú intonációs elemzéshez a következő jelek szükségesek:

's, 's, ^s	az „eső jellegű” (eső, féleső, eső-emelkedő) karakterdallamok és az őket indító főhangsúlyos szótagok egyesített jelei
's, ^s, ^s	a „nem eső jellegű” (emelkedő, ereszkedő, illetve emelkedő-eső) karakterdallamok és az őket indító főhangsúlyos szótagok egyesített jelei
's	a skáladallam (féleső skáladallam) és az azt indító főhangsúlyos szótag egyesített jele
→s	a függelékdallam jele
NINCS JEL (x előtt)	az x nem főhangsúlyos szótag
	dallamhídhatar
□	szünet
NINCS JEL (két x között)	nincs szünet

(ii) A másodfokú intonációs elemzéshez az (i) alatt felsorolt jeleken kívül magasságjelek is szükségesek. Ezek a következők:

.....	az alápontozott beszédrészlet mély hangfekvésű
↑	a ↑ utáni eső karakter magas hangfekvésű
↑ (lesodródásra képtelen dallam előtt, ha az nem eső karakter)	a ↑ utáni dallam magas hangfekvésű
NINCS JEL (lesodródásra képtelen dallam előtt)	a jeltelen dallam normális hangfekvésű

^s

olyan emelkedő-eső karakterdallam, amelynek kezdőpontja egymagas az eső szárny kezdetével, vagy magasabb annál

A következő magasságjelek lesodródásra képes dallamok előtt állnak:

↑ (ha a dallam csúcsmagas-sága összemérhető az előtte állóéval) az ↑ utáni dallam magasabb csúcsmagasságú, mint az előtte álló

↑ (ha a dallam csúcsmagas-sága nem mérhető össze az előtte állóéval) a ↑ utáni dallam nem sodródott le

= (ha a dallam csúcsmagassága összemérhető az előtte állóéval) az = utáni dallam ugyanolyan csúcsmagasságú, mint az előtte álló, de legalábbis magasabb a lesodródásban kívánnál

NINCS JEL

a jeltelen dallam lesodródott

(iii) Mind az első-, mind a másodfokú elemzés tovább differenciálható a következő jelekkel:

*x

mellékhangsúlyos szótag

NINCS JEL (x előtt)

az x hangsúlytalan szótag

+

nyitott junktúra

Varga László

Jegyzetek

* Ez a tanulmány a Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből című MTA (Nyelvtudományi Intézet) kiadvány 1987. áprilisi számában közzétett dolgozatom továbbfejlesztése, és néhány ponton eltér attól. Köszönettel tartozom Gósy Máriának, Kassai Ilonának, Nádasdy Ádámnak és Wacha Imrének az előző változathoz fűzött értékes megjegyzéseikért.

Irodalom

- BARTÓK J. (1971), A hanglejtés jelzése a magyarban. MNy. 67: 316-29, 449-59.
 BOLLA K. (1980), A fonetikai szerkezetek interlingvális egybevetéséről. MFF 5: 40-69.

- DEME L. (1962), Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: Tompa J. (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere. II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 457-522.
- DEME L. (1970), A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. Nyr. 94: 270-80.
- FODOR K. — HAJDÚ M. (1973), A magyar nyelvjárási szövegek több szempontú lejegyzéséről. MNy. 69: 51-69.
- FÓNAGY I. — MAGDICS K. (1967), A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOZMA E. — SZENDE T. (1981), Elmenní elmeheték...?! Egy önálló szövegfonológiai dallamtípus elemzése. MNy. 77: 141-48.
- SZABÓ J. (1980), A mondathatárok megállapítása a magnetofonról lejegyzett nyelvjárási szövegekben. NytudÉrt. 104: 719-23.
- VARGA L. (1981), A magyar intonáció — funkcionális szempontból. NyK 83: 313-39.
- VARGA L. (1982), Két szintaktikai pozícióról. MNy. 78: 159-69.
- VARGA L. (1983), Hungarian Sentence Prosody: An Outline. Folia Linguistica 17: 117-51.
- VARGA L. (1985), Intonation in the Hungarian Sentence. In: I. Kenesei (szerk.), Approaches to Hungarian. Volume One. JATE, Szeged. 205-24.
- WACHA I. (1973), Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. NyK 75: 77-102.
- WACHA I. (1974), Az elhangzó beszéd főbb akusztikai stíluskategóriáiról. ÁNyT 10: 203-16.
- WACHA I. (1985), Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. In: Grétsy L. (szerk.), Nyelvészet és tömegkommunikáció I. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 7-246.
- ZEMAN L. (1985), Hang és jelentés. MNy. 81: 42-63.

PROSODOMES IN HUNGARIAN SPEECH

by László Varga

This is a revised and extended version of the author's earlier work on Hungarian intonation (Varga 1981; in English: 1983, 1985).

The main points of revision are as follows: a. The appended tone is no longer regarded as an optional final element in the Hungarian tone-group but as a separate tone-group in its own right; b. The half-falling tone is no longer regarded as automatically prenuclear: it is analysed as a character-tone (nuclear tone) when followed by a pause.

Extension involves the addition of the system of „height prosodemes" to the array of prosodic systems (those of tones, stresses and pauses) already recognised.

The use of typographic symbols for the phonological representation of the intonation of actual Hungarian speech is extensively demonstrated.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

AZ INVARIANCIA JELENSÉGE A BESZÉDBEN

A beszédkutatás új céljai, új módszerei és a modern technikai-műszaki lehetőségek olyan kérdéseket hoztak elő, amelyek korábban nem vetődtek fel a fonetikában, illetőleg a korszerű vizsgálatok eredményeként más megvilágításba kerültek; szükséges tehát újrafogalmazásuk, adott esetben a klasszikus vagy annak számító válaszok módosítása, megváltoztatása.

A legfontosabbak egyike az invariancia fogalmának meghatározása, a beszédben betöltött szerepének körülhatárolása, a hagyományos elméletekkel való szembeállítás. Az „állandó” meghatározásának nehézsége a beszéd sokrétűségével függ össze. Látványosan annyiféle invariancia jelenség található a beszédben, ahányféle területen a beszéd maga vizsgálható. Eszerint volna akusztikai állandó, artikulációs állandó, nyelvi jel állandó, észlelési állandó stb. Az ennek következtében fellépő szkepszist mutatja Port álláspontja, amely szerint az invariancia minden ember (értsd: kutató) számára mást és mást jelent (1984. 1). Ahhoz, hogy a jelen beszédkutatási eredményei alapján ítélhessük meg a problémát, áttekintjük röviden, hogy mit jelentett az „állandó” a klasszikus fonetikában, fonológiában.

Az első kísérlet egyfajta tudományos értékű invariancia-keresésre a fonetikus átírás volt. Ez a rendszer, amely szándéka szerint tükrözi az elhangzó beszéd elemi egységeit, ezáltal lehetővé teszi a folyamatos beszédnek magának a leírását, azonnal kétféle „állandót” is tartalmaz: a beszélők „fölötti” és a nyelvek „fölötti” állandót. Ez azt jelenti, hogy függetlenül az egyedi ember beszédétől, valamint a különböző nyelvek hangos megjelenítésétől, létezik olyan invariáns jellemző, amelynek

[o]		Frekvenciaszerkezet (Hz)	
magánhangzó		F1	F2
magyar ejtés	férfi	400	840
	női	470	900
	3 éves gyermek	755	1665
	beszédszintézis	400	875
idegen nyelv vi ejtés	orosz	440	825
	német	420	880
	finn	380	700
	fonetikai hang- szabvány	450	580

1. táblázat

segítségével a különbségek figyelmen kívül hagyhatók. A fonetikus lejegyzés (átírás) számára mindegy, hogy például a magyar [o] magánhangzót nő, férfi, gyermek, fiatal vagy öreg mondta, az átírásban mindig ugyanúgy, tehát állandó jelenséggént jelenik meg. Ugyanígy érdektelen, hogy orosz, magyar, német vagy angol nyelven hangzott-e el a hang, az átírás változatlan marad. Annak ellenére, hogy az említett ejtések eredménye, fizikai valóságukban — akár képzésüket, akár akusztikai szerkezetüket nézzük — erősen különböznek egymástól (vö. 1. táblázat).

A hagyományos fonetika, amikor a képzés jellege szerint írja le a beszédhangokat, ugyancsak állandó sajátságokat keres. Ezek a jellemzők (pl. labiális, zárhang, affrikáta) teszik — a feltételezés szerint — lehetővé, hogy pusztán hallás alapján az elhangzó beszéd hangjai, például az átírási szabályok szerint, leírhatók. Sok esetben azonban különféle mozgássor (artikuláció) azonos vagy hasonló hallásélményt okoz, még egyetlen nyelven belül is. Port (amerikai) angol példája a [r] problémája, amelynek az ún. retroflex és a 'bunched' ejtését hallás alapján lehetetlen elkülöníteni. A beszéd megfigyelésében járatan magyar beszélő sem képes például a hibásan ejtett részhangot a helyesen képzettől elkülöníteni. (Sok magyar szakos egyetemi hallgató, aki köznyelvet beszél, nem képes észlelni a zárt és nyílt [e]~[ɛ] különbségét.) A megoldás az, hogy ezekben az esetekben természetesen a hallásélmény kell, hogy alapul

szolgáljon a leíráshoz. Ezzel azonban a nyelvek „fölötti” állandó leírhatóságáról kell lemondanunk, hiszen az idegen ejtés-sajátságokat rendszerint az anyanyelvi percepciós bázison keresztül észleljük, ez pedig — sok kísérlet tanúsága szerint — hamisítja a valóságot. A magyar anyanyelvűek például az orosz [ɨ] magánhangzót [y]-ként vagy [i]-ként; az angol [θ] mássalhangzót [s] vagy [f]-ként; a francia [ø]-t [o] vagy [u]-ként azonosítják. Hasonlóképpen szűri a német percepciós bázis például a magyar [ɟ]-t vagy az orosz bázis a magyar [ɟ]-t, mivel ezek a beszédhangok az adott beszédhang-rendszernek nem tagjai.

A fonetikai szimbólumok az időzítés tekintetében is „állandóak”; amennyiben az egyes beszédhangok mind nyelvi, mind fizikai (!) időtartamát relatíve határozzák meg: a nyelv rendszerbeli sajátságainak figyelembevételével. Az *ajtó* szót például mindig ugyanúgy fogjuk fonetikusan átírni, függetlenül attól, hogy ez a szó milyen konkrét időtartamban hangzott el.

A fonetikai szimbólumok nem vesznek tudomást a beszédhangok szerződéséből adódó változásokról sem, vagyis ismét egyfajta állandót tartalmaznak. Ezt a szeriális invariancia jelenséget jól példázza a magyar [k]. A veláris felpattanó zárhangunkat mindig ugyanez a jel testesíti meg, noha a követő beszédhangtól függően a rá jellemző artikulációs mozgás (a képzési hely) változik, vö. *kutya*, *király*, *könyv*. A [k] frekvenciagócának „vándorlása” a példaszavakban: 860 Hz, 2450 Hz és 1450 Hz, nagy különbségeket mutat. Állandó az is, ahogyan az átírási rendszer ugyanazon a módon jelöli a hasonló képzési jellemzőt, például a résjelleget a különböző résmássalhangzóknál (vö. [f], [s] [l]) vagy a zöngéesség tényét függetlenül a mássalhangzó típusától. A szintézis azóta — az akusztikum oldaláról — bizonyította, hogy a valóságban itt nem azonos jelenségekről van szó (Olaszy 1985).

A klasszikus fonológia, amikor a fonémákat jellemző jegeket határozza meg, ugyancsak állandókat próbál találni, amelyeknek kettős a feladatuk: az egyes beszélők és az egyes nyelvek fölötti állandóság biztosítása. A jakobsoni elmélet eredetileg nagy rokonságot mutat a hagyományos invariancia-felfogással; ekkor az artikuláció és az akusztikum között még nem érvényesül mindig az állandóság. Például a 'flatness' jegy egy sor

különféle artikulációs mozgás együttese, amelyek közös ismérve, hogy a magasabb frekvenciák energiamaximuma csökkenő tendenciát mutat. Ilyen artikulációs mozgás lehet például ajakmozgás (a szájnyílás szűkülése: [s] → [f], az ajak előrecsücsörödésének változása: [ɛ:] → [ø:]) vagy a larynx lejjebb kerülése. Akusztikai hatásuk azonos (vagy közel azonos), így nyelvileg azonosnak tekinthetők. A Jakobson, Fant, Halle által alkotott elméletben az észlelés és az akusztikum sokkal nagyobb jelentőségű, mint korábban volt. Ez oda vezetett, hogy az artikulációs/auditoros szimmetria helyett az artikulációs/akusztikus szimmetria került előtérbe. A disztinktív jegyek kibővülése az akusztikai jegyek bekerülésével további absztrahálódást eredményezett, s ezzel az invariancia fogalmának átértékelése szükségsszerűvé vált. Különösen a nyelvek fölötti állandó kérdése maradt erősen bizonytalan. Chomsky és Halle sok kérdést úgy próbált megoldani, hogy egyfelől átutalta őket kognitív szintre, másfelől pedig univerzálisnak mondta ki, ami egyben azt jelentette, hogy értelmetlen a további elemzésük. Port szerint a Chomsky--Halle-féle elméletben a korábbi fonetikai teret egy ún. mentális tér váltja fel, amelynek legfőbb jellemzője, hogy nem a jeltulajdonságot hangsúlyozza, hanem a beszélő/hallgató* észleleti sajátságait (1984. 11).

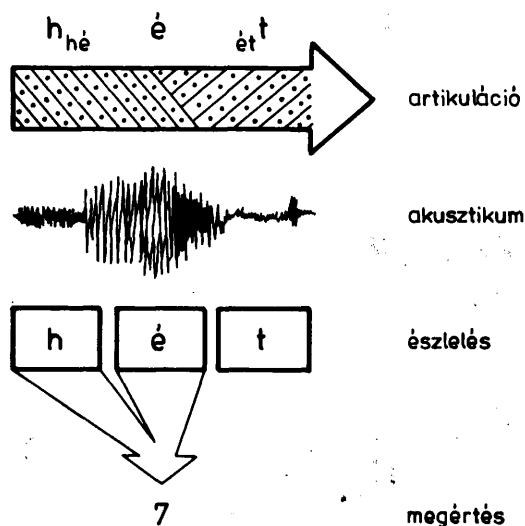
Az újabb fonológiai elméletek (pl. autoszegmentális fonológia) már nem is próbálják az entitásokat általános ismérvekkel definiálni; ehelyett különféle módszereket alkalmaznak a felvetett kérdések megoldására.

*

A nyolcvanas évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy az eddig alkalmazott eljárások, műveleti megoldások, illetőleg jegykereső stratégiák mind-mind csak részlegesen képesek az invariancia kérdését megoldani. Hallgatólagosan ezért három különböző síkra utalták át az általános jelenségének kutatását, illetve a meghatározás lehetőségét: az artikuláció, az akusztikum és az észlelés síkjára, azzal, hogy igyekeznek párhuzamokat találni az egyes síkok között. Középpontba került a funkció kérdése, ami azzal járt együtt, hogy a beszélő/hallgató „ember” felől köze-

lítették a témát. A kiindulás az észlelés, az első kérdés pedig az, hogy ennek az artikulációval vagy az akusztikummal szorosabb-e a kapcsolata (vö. artikulációs vagy akusztikus invariáns jegy). Delattre egyenesen úgy fogalmaz, hogy az ún. disztinktív jegy tulajdonképpen nem más, mint egy perceptuális jel, amelyet vagy artikulációs, vagy akusztikus sajátosságain át lehet vizsgálni, de mindenképpen invariánsként fog funkcionálni (1967. 4). Más szavakkal ez azt jelenti, hogy az invariáns jegyeknek vagy a gesztusok (artikulációs mozgások), vagy eredményük (az akusztikum) szintjén kell leírhatóknak lenniük. Tekintve, hogy ez egyforma, a leírási módszer szabadon választható. Port javasolta a következő. A hallgató számára természetesen az akusztikai jelnek, azaz a hallásélménynek kell állandónak lennie. Ez viszont feltételezi, hogy a különböző fiziológiai adottságok ellenére, ugyanazon mozgások ugyanazon élményt keltik, itt tehát kimutatható az invariáns tartalom. Gyermekegyelvi vizsgálataim tapasztalata azonban ellentmond ennek a feltételezésnek: sok esetben ahhoz, hogy a gyermek a „szükséges” hangzást elérje, a „szükséges” hallásélményt keltse a hallgatóságban, módosított, nemritkán egészen más artikulációs mozgássort kell elvégeznie, mint a felnőtteknek. Ennek oka elsősorban (de nem kizárólag) beszédszerveinek a felnőttétől különböző morfológiai felépítése (az „eltérések” közül: a légyszájpad méretei, arc- és orrüregi változások, a vokális traktus hossza). A hasonlatként felhozott Morse-abc sem meggyőző. Eszerint ugyanis mindegy, hogy valaki az írott pontot és vesszőt vagy pedig a hallott rövid és hosszú időtartamú jeleket értelmezi, az eredmény azonos. Csakhogy az artikuláció és az akusztikum között nincs egy-az-egynek megfelelés (vö. 1. ábra), ez pedig megnehezíti a közös invariáns megtalálását. Nem derül ki továbbá, hogy mely esetekben kell artikulációs és melyekben akusztikus invarianciát keresnünk.

Mindezek feloldására Port szemléletes hipotézist vezet elő (i. m.). Eszerint az invariancia mint jelenség az egyes síkok (úgy mint artikuláció — akusztikum — észlelés) közötti transzformációban keresendő és fogható meg egyértelműen. Több ún. fonetikai terület tételez föl, amelyek között invariáns transzformációk biztosítják a kapcsolatot. Úgy gondolja, hogy ezen a

1. ábra

módon jobban leírhatók a beszédhangok, mint szegmensekként. Az egyes transzformációk fő jellemzője az időbeli tulajdonság (temporal pattern), szemben az „idő nélküli” fonetikai terekkel. Miért más felfogása ez a fonetikai térnek, mint a korábbiak? Hagyományosan a fonetikai teret (a legtöbb elmélet szerint) a fonetikai jegyek vagy szegmensek meghatározott számú egyede alkotja. Új adatok birtokában (pl. egy újabb beszédhang megjelenése egy újabban tanulmányozott nyelv alapján) új jegyek kerülhetnek ebbe a térbe, s ezáltal maga a tér is bővül. A por-ti értelemben használt fonetikai teret transzformációk határo-zák meg, s az állandó úgy jelentkezik, hogy a transzformációk működése közben a tér maga változatlan marad. Mindehhez már csak a transzformációk meghatározására volna szükség. Ez bizonyos esetekben világosan körvonalazott, más esetekben meg-lehe-tősen bizonytalannak tűnik. Legelfogadhatóbb abban a megfogal-mazásban, hogy egyfelől az artikulációs és/vagy akusztikus je-gyek egyértelműen megfeleltethetők bizonyos észleleteknek, itt tehát állandó, vagyis invariáns a mozgás és a percepció vagy az akusztikum és a percepció közötti transzformáció, és érdekte-len, hogy mikor melyik esettel állunk szemben. Másfelől létezik

beszélők és nyelvek közötti tér-transzformáció, amely mindig állandó abban az értelemben, hogy kiszolgálja, vagyis biztosítja a kommunikációs feladatot, az észlelést (1984. 14-16).

Ennek az új transzformációs fonetikai térnek nagy haszna az, hogy továbbviszi az invariancia-kutatást; az eddigi elméletekkel ellentétben nem újabb és újabb érveket sorakoztat fel az egyik vagy másik lehetőséggel kapcsolatban, hanem tudomásul veszi az „artikuláció/akusztikum” aszimmetriáját, és ebből kiindulva igyekszik megoldást találni. Nagy eredménye, hogy — feltételezhetően az utóbbi időkben nagy hangsúlyt kapó beszédészlelési, beszédmegértési vizsgálatok hatására — a funkciót próbálja elsősorban meghatározni. Ez a funkció pedig nem más, mint a beszélő/hallgató nézőpontja, vagyis az elhangzó beszéd felismerésének kritériumai. Egyetlen gyenge pontját látom mind az eszmefuttatásnak, mind a megoldási kísérletnek. A „fonetika” tudományának több évszázados „rossz” hagyománya ütközik ki itt is: a beszédet a leírható legkisebb egységek alapján értelmezi, tartja felismerhetőnek, így fonetikai terében csak az ennek megfelelő entitások léteznek. Ennek alapján pedig legfeljebb a szóig jut el; fel is teszi a kérdést, hogy vajon mi a szó az artikuláció és az akusztikum területén. Választ azonban nem tud adni rá. Modellje így egy meghatározott körön belül marad és csak itt alkalmazható.

Véleményem szerint az invariancia jelensége nem szűkíthető le a beszédhangok vagy még kevésbé meghatározott jegyek területére. Emellett az az érv szól, hogy ha egyértelműen meg is határoznánk a beszéd invariánsjegy-rendszerét, ez nem azt jelentené, hogy a beszéddel kifejezett gondolat kibontásához (megértéséhez) szükséges állandót találtuk meg, csupán egyet közülük. Elgondolásom szerint a beszédben többféle, valószínűleg több szinten létező invariáns tulajdonság van. A beszélő/hallgató célja mindig az elhangzó beszéd pontos azonosítása, függetlenül például az extralingvisztikai körülményektől. Ismeretes, hogy észlelési/megértési stratégiánk mindig az aktuális feladatnak megfelelően változik. Ezt számos kísérlet igazolta; az ilyen jellegű vizsgálatok egyértelműen mutattak rá, hogy az invariancia is változó

jelenség kell hogy legyen, amely az aktuális kommunikációs feladatnak van alárendelve. Tegyük föl, hogy megfelelő vizsgálatokkal meghatároztuk egy elhangzó mondat invariáns tulajdonságait (most nem részletezzük ezek jellegét). Tegyük föl továbbá, hogy megértési kísérlettel igazoltuk az elemzés helyességét. Majd ugyanezt a mondatot torzítva (zajjal fedve, frekvenciaszűrőn átengedve stb.) újra lejátszunk a kísérleti személyeknek. Egy bizonyos torzításfokig a két kísérlet eredménye azonos marad. Erre pedig csak egyetlen magyarázat van: megváltozott az invariáns jegy, a beszélő/hallgató mindegyik esetben mást és mást használt fel a megértési folyamatban.

Az invariancia definícióját mindezek után a következőképpen fogalmazhatjuk meg: az elhangzó beszédben invariáns(ak) az(ok) a jegy(ek) vagy jelenség(ek) vagy esemény(ek), amely(ek) az adott beszédhelyzetben a beszélő/hallgató számára az észlelést és/vagy a megértést biztosítják. Ezek az akusztikum, a nyelvi ismeret, az extralingvisztikai tényezők és az egyéni tudáshalmaz területein határozhatók meg, s valamennyien a kognitív szinten használódnak fel. Az adott beszédhelyzet alapján meghatározható, hogy az akusztikumnak, az extralingvisztikai tényezőknek vagy az egyéni ismerethalmaznak jutott-e nagyobb szerep. A kiindulás azonban mindig az elhangzó jel akusztikai tulajdonsága. Valószínű, hogy a különböző szintű invariancia-jelenségek között létezik egyfajta hierarchia, illetve dominancia, amely a konkrét esetekben vizsgálható. A továbbiakban a különböző szintű — legfontosabbnak tartott — invariancia-jelenségeket tárgyalom.

1. Invariancia az ismeretek szintjén.

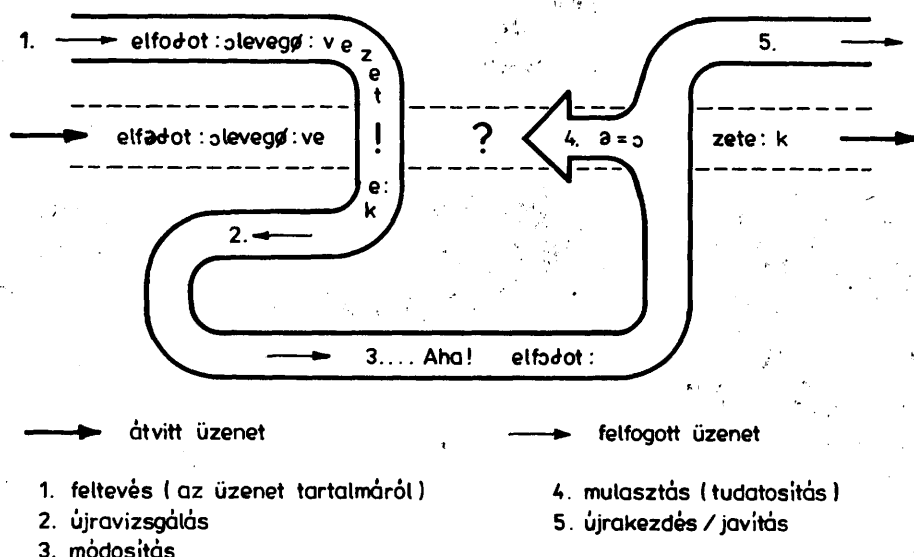
Az ismeretszintű invariancia — ha hierarchiát feltételezünk — a legfelső szinten működik. Lényege, hogy a beszélő/hallgató a beszéd felismerésének, a jelentések azonosításának stb. birtokában sem lesz képes az üzenet egészének a fogadására, ha az az állandó hiányzik, amely a megértést, adott esetben az értelmezést biztosítja. A legjobb példa erre a viccek egy bizonyos csoportja, ahol a vicc, vagyis a csattanó megértéséhez megfelelő ismeretek szükségesek; ezek hiányában az „üzenet” a legfelső szinten dekódolatlan marad. Például: „Med-

dig volt Ádám és Éva a paradicsomban? Válasz: Almaérésig." A válasz két-, illetve egyértelműsége az első emberpárnak a paradicsomból történt kiűzetésében, annak bibliai leírásában gyökerzik. Az ismeretszintű invariancia természetesen a szokásos kommunikációnak is többnyire alapvető feltétele. Nemcsak tudás jellegű ismeretekről van szó, hanem a beszélő/hallgató számára „ismert” tényekről is. (Ha például két ember párbeszédébe beleszállunk, rövidebb-hosszabb ideig képtelenek vagyunk értelmezni azt, amit hallunk.)

2. Invariancia a beszédhelyzetben.

Az előzőhöz képest itt egy „alacsonyabb” szintű invarianciával találkozunk. A természetes kommunikációban ezek legtöbbször észrevétlenek maradnak, funkcióba lépésük ugyanis a megértési folyamatnak olyan töredék időegysége alatt zajlik le, hogy nem is tudatosodik. Az észrevételüknek több oka is lehet, leggyakoribb, hogy a nyilvánvaló félreértés korrigálása hosszabb időt vesz igénybe (vö. erről a produkció szintjén: Mottley 1985; az észlelés/megértés szintjén: Linell 1983). Egy beszédhelyzeten alapuló invariancia-jelenséget szemléltet a 2. ábra. A beszédhelyzet a következő: tél van, az autópályán egy autó nyitott motorháztetője mellett két ember beszélget.

Az elhangzott mondat állítmányában [ə]-val jelöltük azt a beszédhangot, amelyik a „félreértést” előidézte. Ez nem azt jelenti, hogy a beszédhang artikulációján vagy akusztikus ismérvein múlt az észlelés, tehát hogy az invariáns jegyet ezekben kellene keresnünk. Az [ə] itt feltételezett oka a félreértésnek; amely azonban a beszédhelyzetben megjelenő invariancia következtében rendeződik. Nagyon gyakran nem a beszélő produkciójában, hanem a hallgató — sokszor nyomon követhetetlen — észlelési folyamatában adódnak a félreértést kiváltó okok (pl. más volt a hallgató elvárása a beszélőtől, vö. már Čistovič—Koževnikov 1965; illetőleg a valószínűsített közlést észlelte/azonosította, nem a valóságosat). A példában a beszédhelyzetben azonosítható mondatjelentés az, ami állandó: ti. a „vezeték nem fogyhat el”; mivel azonban tél van, a „fagyás” már szóba jöhet (nem is elemezve itt tovább azt, hogy kiváltóként a példában az eredetileg pongyolán megfogalma-

2. ábra

zott mondat is szerepet játszott: a beszélő arra gondolt, hogy a kicsapódó vízcseppek a hideg hatására ráfagytak a légvezeték-re és eltömték azt).

3. Invariancia a kontextusban.

Kontextuson itt a beszédhangok kapcsolódási sorozatait értjük, szavakat, szavak egymásutánját. Ez a kontextuális invariancia ismét szűkebb körben érvényesül, mint a megelőző, hiszen itt a beszédhelyzet nem feltétlen velejárója az invariáns tulajdonság működésének. Egy angol és egy magyar példával szemléltetem a jelenséget. Az angol mondat helyesírásban a következő: "The sheriff was shot through the heart". Kétféle ejtésvariációt közöl Abbott (1986. 302), hozzátéve, hogy az angol anyanyelvű beszélő/hallgató — az óriási ejtésbeli különbségek ellenére — a mondatot mindkét esetben tökéletesen megérti. A két ejtésvariáció APhI-átírásban:

[diʃə'rifwazi'ʃota'trudihat]

[ðə 'serifwəz'ʃɒ tθruðə ha:t]

A magyar példa egy köznyelvi és egy nyelvjárási ejtés különbségeit mutatja egyezményes átírásban:

jöttek ety páran akik szoktak hozzájuk járni
gyüttek etypáronn akik szoktak űhozzájoⁿ járnyi
Feleslegesnek tűnik annak bizonygatása, hogy itt mindkét esetben valóban „beszédhangokon fölülí” invariáns jelenség biztosítja a megértést.

4. Invariancia a beszédhangokban.

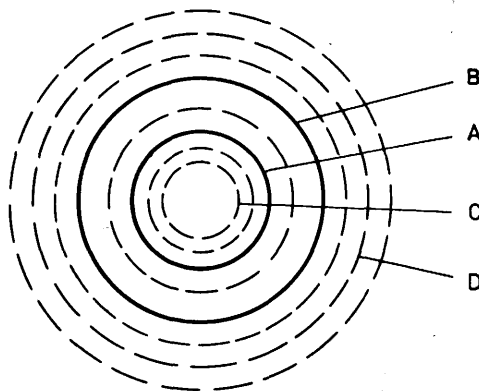
Valamennyi közül a legjobban és a legtöbbet vizsgált lehetőség, sokak szerint az invariancia egyedül lehetséges megvalósulási területe. Pisoni definíciója a következő: „Egy x hangnak olyan akusztikai vagy tulajdonságjegy láncolata, amely minden kontextusban felidézi az adott hangot” (1981. 134). Ha csak és kizárólag az ennek a meghatározásnak megfelelő állandót fogadnánk el, akkor a fentebbi példában a *jöttek* és a *gyüttek* szavakat nem lehetett volna egymásnak megfeleltetni. Ezzel nem azt mondjuk, hogy a definíció helytelen vagy használhatatlan, sőt; csupán visszaulva hangsúlyozzuk, hogy az invariancia jelensége szükségszerűen több szinten jelentkezik.

A Pisoni-féle definíció sugallja a feladatot: a fonetikusoknak nincs egyéb dolguk, mint megkeresni azokat a jegyeket — bármik legyenek is azok —, amelyek a fenti követelményeknek eleget tesznek. Ehhez nagy segítség a fejlett artikulációs fonetika, a magas szintre jutott akusztikai fonetika, illetőleg a reneszánszát élő percepciós fonetika. Különböző kísérleti módszerek, legújabbán a beszédsszintézis (analysis by synthesis) nyújt sok lehetőséget e kérdés megválaszolására.

Megelőzőleg néhány elméleti jellegű, valójában azonban a gyakorlat számára alapvető kérdést kell átgondolnunk. Az invarianciának két ellenpólusa van: a redundancia és az irrelevancia jelensége. Mit jelentenek ezek a beszédészlelés szempontjából? A kétféle megnevezés itt kétféle jelenséget takar(hat). A redundancia „biztonsági többlet”, az irreleváns pedig a „lényegtelen” (Karlgen 1968. 147), bár a fonetikában nagyon gyakran egymás szinonimájaként használják őket. A lényegtelen elhagyható, mert soha, semmilyen körülmények között nem képes az üzenet dekódolhatóságának biztosítására. A redundáns csak relatív feleslegességet jelent, amennyiben bizonyos körülmények kö-

zött információhordozó jel(együttes)t képvisel. (Erre most csak egyetlen példa: csendes, zajtalan körülmények között jóval kevesebb akusztikai jel elegendő egy mondat megértéséhez, mint zajos vagy zavart körülmények között; utóbbi esetben több/többféle akusztikai információ hordozza azt a szükséges információt, amely a megértéshez nélkülözhetetlen.) Mindez ahhoz a problémához vezet, amely még napjainkban is vitatott: melyik az a minimális jel, amelyik a feldolgozó folyamat működtetéséhez nélkülözhetetlen. Ez a kérdés már Shannonnál felvetődik (1948), ő úgy próbál megoldást találni, hogy azt mondja: a megértés globális, nincs szóról szóra vagy mondatról mondatra történő dekódolás (ez később Flanagannál jelenik meg ismét: 1965).

A kutatók nagyjából egyetértenek abban, hogy az akusztikai analízist a hallgató mintegy integrálja az összes már meglévő vagy kapott szükséges információval (itt jut nagy szerephez az ún. háttér-tudás, 'background knowledge'), s ez biztosítja a közlés tökéletes feldolgozhatóságát, értelmezését. Egyfelől tehát különböző jellegű információkat (jelformációkat) tartalmazó „tömegből” választhatja ki a beszélő/hallgató a számára fontos elemeket. Ezek egy része azonos az ugyanazon nyelvet beszélőknél, egy (más jellegű) része azonban választható, illetőleg egyénenként eltérő, vö. 3. ábra (például egy szófelismerés kísérletben, ahol mezőgazdasággal kapcsolatos szavakat kell megérteni, egy agrármérnök nyilván más stratégiával és ismeret-

3. ábra

anyaggal dolgozik, mint egy géplakatos vagy egy történelemtanár). Normális esetben mindenképpen létezik egy közös rész, amikor a dekódolási folyamat mindenkinél azonos módon történik; ez különösen az alsóbb szintekre vonatkozik (hallási, akusztikai, fonetikai elemzések). Ez a minimálisan szükséges közös rész változik állandó (pl. halláskárosodás) vagy pillanatnyi (zaj, zavaró körülmény, félreértés) zavar hatására (3. ábra). Ez a közös rész körülírhatónak és egzakt adatokkal meghatározhatónak látszik. Tekintve, hogy a beszéd — akusztikailag — egy hullámforma, a rá jellemző paraméterekkel (frekvencia, intenzitás, idő) szükségszerűen behatárolható. Melyek azok az akusztikai paraméterek tehát, amelyek a beszédfelismerést alapvetően meghatározzák? A beszédmegértés globális, vagyis egy összefüggő szöveg elhangzásakor, illetve felismerésekor meglehetősen nehéz — a tartalomtól, a beszédhelyzettől és a beszélő/hallgatótól függetlenül — ezeknek az akusztikai paramétereknek a behatárolása. Ennek oka a redundancia; amely egyfelől ok, másfelől alapvető biztosíték, hogy a beszédüzenet valóban eljusson rendeltetési helyére, a hallgatóhoz. Lássunk két példát arra, hogy a beszéd redundanciája milyen nagyfokú! Egy átlagos angol mondatban, ha valamennyi magánhangzó helyett [ə]-t hallunk, de a mondat minden egyéb jellemzője változatlan marad, akkor a mondatmegértés tökéletes lesz (Gimson 1962. 4). Ugyancsak angol példa, hogy 1000 Hz sáv szélességű (angol) mondat 1500 Hz-es középfrekvenciával 90 százalékosan érthető (Denes—Pinson 1973. 185). (Összehasonlításképpen: normál körülmények között a beszédet átlagosan 100 és 8000 Hz között halljuk.) Szemléletesen mutatják a beszéd információsűrűségét a következő adatok, amelyek kísérletileg meghatározhatók (Fülöp 1983. 12--15). A beszéd maximális információsűrűsége, amelyet lényegében sosem ér el, 100 bit/s lehet. Összehasonlítsképpen: egy beszélgetés átlagosan 0,2 bit/s, de egy konvencionális beszélgetés átlagosan 0,05 bit/s-ra is csökkenhet (Lajtha 1964. 17). Mindehhez képest az agy információfeldolgozó képessége a beszédmegértésben 10^8 – 10^9 bit/s (Gordos—Takács 1983. 251).

A beszédészlelés kutatásának fellendülése eredményezte, hogy egyre jobban előtérbe került az ún. akusztikai invariancia. Ez a beszéd szegmentális szintjén, a beszédhangok terüle-

tén keresi az invariáns jegye(ke)t. Megerősödött tehát az akusztikum és a percepció közötti szimmetria. Szem előtt tartva természetesen azt az észlelési kísérletekben nyilvánvalóvá vált tényt, hogy a felismerés gyakran nem az egy beszédhangnak megfelelő akusztikai jelrészlet, hanem például már az azt megelőző alapján történik (vö. például a felpattanó zárhangok esetét: Liberman 1957; a magyarra: Gósy 1982). Az invariancia megoldáskeresésében elsődlegessé vált az észlelés. A beszédhangok szerkezetének egyre pontosabb akusztikai meghatározása, majd napjainkban a beszéd-szintézis feladatának megoldása, illetőleg az automatikus beszéd-felismerés megoldatlansága egyenesen szükségsszerűvé tette e kérdés mielőbbi megválaszolását.

Az akusztikus invariancia első megközelítésének eredményei a következőkben összegezhetők: változatlanak tekintették az ún. frekvenciatulajdonságokat, az F1 és az F2 relatív intenzitását, minden beszédhang időaspektusát, valamint a mássalhangzók esetében a zörej és a zöngésség meglétét, illetve hiányát (Black--Singh 1968. 106). Ez a szemlélet még magán viseli a klasszikus fonetika, pontosabban a fonológia haladó hagyományait, valamint az új eredményeket: a beszédakusztikai tapasztalatokat. Ezen a ponton azonban gyakorlatilag meg is áll: állításait nem támasztja alá adatokkal, észlelési kísérletekkel. Sem a fonológia, sem az akusztikai fonetika nem léphetett ennél tovább, hiszen a beszéd akusztikai elemzéséből kapott adatok egyfelől túl részletesek (mutatják a beszéd redundanciáját), másfelől viszont elégtelenek voltak (nehezen elemezhetőek a beszédben igen fontos szerepet játszó részek, például az egyes beszédhangok közötti átmenetek). Ezt a kettősséget részben a beszéd-szintézis módszerével, részben észlelési kísérletekkel lehet feloldani (a kettő nagyon gyakran ötvöződik a mesterséges beszéddel végzett percepciós vizsgálatokban).

Az invariáns jegyet ún. felismerési kulcsokkal fejezhetjük ki. Ezek az egzaktan kifejezhető felismerési kulcsok akusztikai-fonetikai kulcsok (Fujisaki 1980; Pisoni 1981). Sokszor tulajdonság-, illetve jegykeresőként is találkozunk ugyanezzel a fogalommal (Studdert-Kennedy 1980). Amikor a felismerési kulcsokat határozzuk meg, tulajdonképpen

az akusztikum és a percepció közötti összefüggéseket tárjuk fel a három paraméter segítségével. Ebben az értelemben az akusztikus invarianciát a következőképpen definiálhatjuk: az adott beszédrészletnek azon jellemzője, amely minimálisan szükséges a helyes felismeréshez; a beszédrészlet vagy egyetlen hang, vagy maximálisan két beszédhang kapcsolata. A kísérleti eredmények azt mutatják, hogy gyakran nem egyetlen, hanem két vagy több felismerési kulccsal is számolnunk kell (ún. 'multiple cues': Oden--Massaro 1978). Van olyan nézet, amely kontextustól függő és változó felismerési kulcsokról beszél, illetőleg elsődleges és másodlagos kulcsokról (Stevens 1957). A másodlagos felismerési kulcsok akkor jutnak szerephez, ha az elsődleges kulcsok eltűnnek vagy annyira torzulnak, hogy használhatatlanok. A másodlagos kulcsok lényegében redundáns tényezők. Gyakori ugyanis, hogy a beszédhullám különféle szimultán felismerési kulcsokat tartalmaz, bár közülük egy is elegendő az azonosításhoz. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ezek az elméletek és vélemények még csak említést sem tesznek irreleváns elemekről; aminek feltehetően az az oka, hogy a kutatás mai állása szerint nem állapítható meg egyetlen akusztikai elemről sem, hogy redundáns-e vagy irreleváns-e az észlelés számára. Chistovich írja, hogy amikor a fonetikusok „kulcsokat” keresnek az azonosításhoz, főként átmeneteket találnak. Sok esetben pedig egészen másoknak (is) fontos szerepük van, például a formánsátmenet irányának, időszerkezeti állandóknak (vö. 1980. 67).

A beszédet jellemző három akusztikai paraméter mint felismerési kulcs funkciójáról számos kísérletet végeztek. Mindezek alapján a leglényegesebb eredmények a következőkben foglalhatók össze: a) a hallási rendszer eleve rendelkezik bizonyos kategorizáló képességgel, amely már újszülötteknél is kimutatható nyelvi jelek közvetítésekor. Két tény bizonyítja, hogy ekkor még a nyelvi tapasztalattól független észlelés történik. Az egyik, hogy például tengerimalacokkal végzett kísérletek is hasonló eredménnyel zárultak (itt az evolúció, illetve a hallószervi megfelelés eredményez azonosságot). A másik az, hogy az újszülöttek valamennyien (függetlenül leendő anyanyelvüktől)

azonos módon reagáltak a kísérleti nyelvi anyagra — például a zöngés/zöngétlen mássalhangzók megkülönböztetésekor —, noha az egyes nyelvek beszélt formája e tekintetben is nagy eltéréseket mutat. b) A beszédhangok akusztikai szerkezete előjelzi felismerési kulcsukat; egyesek — például a magánhangzók — ún. tiszta fázisukban meghatározhatók, mások — mint a felpattanó zárhangok — csak bizonyos hangkörnyezetben jellemezhetők. c) Az egy nyelven belüli beszédhangok felismerési kulcsa természetesen különböző, mind az akusztikai paraméterek kihasználtsága, mind pedig a redundanciafok tekintetében. d) Vannak felismerési kulcsok, amelyek csak egyetlen nyelven belül bírnak jelentőséggel, mások „nyelvfüggetlenek” abban az értelemben, hogy ahol ugyanazon beszédhangok realizálódnak, ott a kulcsok is azonosak. e) Egzakt adatokkal megadták a magánhangzók, illetve a mássalhangzók felismerési kulcsait több nyelvben (a magyarra l. Gósy 1986). f) Meghatározták azt a frekvenciasávot, amely az ún. beszédfrekvenciákat tartalmazza, s amely szükséges például a beszélő azonosításához. Ez a 200--3500 Hz-es tartomány.

Mindezek fontos eredmények, de szinte egyikük sem támadhatatlan. A legnagyobb nehézségek közül kettőt emelek ki: a beszédhangok elsődleges/másodlagos felismerési kulcsának meghatározási nehézségeit és az ún. beszédfrekvencia-sáv bizonytalansági tényezőit. Az eddigiekből nyilvánvalóvá vált, hogy a beszédhangok egyetlen vagy egyik felismerési kulcsa a frekvencia paraméterével fejezhető ki. Különösen vitathatlannak tűnt ez a magánhangzók észlelési vizsgálataiban. Viszonylag régóta ismeretes, hogy az első két formáns meghatározza a magánhangzó hangszínét, biztosítja az egyértelmű azonosítást. Pontosabb megfogalmazás szerint a két első formáns egymáshoz való viszonya látja el ezt a funkciót (Fry—Denes 1958). A két formáns meghatározása valóban a magánhangzó-észlelés alapja, de szükséges még az időtartam megjelölése is. Az időtartam ugyanis bizonyos korlátok között nagy hatással van a magánhangzó-minőség percepciójára. A változatlan frekvenciaszerkezet és a változó időtartam között az alábbi szabályszerűség érvényesül a magyarban (a tendencia nyelvfüggetlen ott, ahol a hangrendszer tartalmaz nyelvileg rövid és hosszú magánhangzó-párokat). A csökkenő időtartam hatására a változatlan akusztikai szerkezetű

magánhangzók magasabb nyelvéllású hangminőségekbe csapnak át; és megfordítva: a növekvő időtartam az alacsonyabb nyelvéllású magánhangzó képzetét (azonosítását) eredményezi. Példával szemléltetve: [o] + időtartam = [u], illetve

[o] + időtartam = [ɔ] (vö. Gósy 1986. 39--40).

Felvetődik tehát, hogy akkor a magánhangzók esetében az időtartam (mint fizikai és nem nyelvi időtartam) elsődleges (kiegészítő) vagy másodlagos tényező-e. Hasonló a helyzet a résmás-salhangzók esetében. Azt mondhatjuk, elnagyolt megfogalmazásban, hogy a 4000 Hz feletti intenzív turbulens zörejelemek a dentális ([s]), a 3000 Hz alattiak az alveoláris réshangra ([ʃ]) jellemzőek. Az időtartam változtatása azonban a hangminőség megváltozását eredményezi; az időtartam-csökkenés hatására ezek a réshangok homorgán zár-rés ([t̪s], [t̪ʃ]), illetve zárhangokká ([t], [k]) válnak az észlelésben. Véleményem szerint minden olyan esetben, ahol a hangminőség átcsapása tapasztalható (egyik beszédhangból egy másikba), ott az a paraméter, amelyiknek változása az észlelési változást előidézte, feltétlenül elsődleges felismerési kulcsnak, tehát invariáns jegynek tekintendő.

Mind a telefontechnikában, mind az audiológiai gyakorlatban a 200/900--3500 Hz-es sávot tekintik a beszédre jellemzőnek (az átvitelben alsó határul a 900 Hz-et adják meg, amely mellett a beszélő személye még felismerhető). Mindennapi tapasztalat ugyanakkor, hogy az akusztikailag ebben a tartományban „lezajló” telefonbeszélgetések gyakran nehezen érthetők, különösen, ha nevek azonosításáról van szó, vagy hirtelen témaváltás történik. (Mindez nem magyarázható minden esetben azzal, hogy a megadott frekvenciatartomány a valóságban meglehetősen változó, továbbá, hogy egyéb körülmények is nehezíthetik a telefonálást.) Másfelől, az az ember, akinek 3500 Hz-től kezdve erőteljes halláscsökkenése van, komoly gondokkal küzd a természetes kommunikációban is. Azt mondhatjuk, hogy jó körülmények között, feltételezett ép hallás és beszédmegértési folyamat esetén a 200--3500 Hz-es frekvenciasáv tartalmaz annyi felismerési kulcsot a folyamatos beszédre, hogy az elhanyagolható hibaszázalékkal érthető marad. (A [s] és a [ʃ] elkülönítése például ebben a tartományban bizonytalan.) A legújabb kísérleti eredmények arra engednek következtetni, hogy hasonló sajátságokkal

Elsődleges akusztikai kulcsaiktól megfosztott beszédegységek észlelése/megértése (%)

beszédrészlet	2200--2700 Hz	2700--3300 Hz
magánhangzók	80,7	78
logatomok	78	75
szavak	98	95

2. táblázat

más frekvenciatartományok is rendelkeznek a felsőbb frekvenciák területén (vö. 2. táblázat). Ez ismét továbbgondolásra késztet az invariáns jegyek akusztikai értelmezésével kapcsolatosan (vö. Gósy 1987).

Tekintettel arra, hogy a felvetett problémák jó része a mai napig megoldatlan, a gondolatkört csak megszakítjuk. A véleményünk szerint megválaszolt kérdések is vetnek föl újabb nehézségeket, illetőleg szükséges lesz az átfogalmazásuk például a beszédfelismerés megoldási javaslatában. A fennmaradó kérdésekre további vizsgálatok ad(hat)nak választ: ilyen a beszédjel még sokrétűbb elemzése; észlelési kísérletek végzése, amelyekben lehetővé válik az egyes paraméterek lehetőség szerinti izolálása és hatásának kutatása. Említettük, hogy az ember-gép-ember párbeszéd azon részének megoldása, amelyben a gép képes a humán beszéd felismerésére és „megértésére” — még az egész világon várat magára. Itt különösen nagy jelentősége van az invariancia újraértelmezésének, illetőleg a különféle szintű invariancia-jelenségek elfogadásának mind az elméletben, mind a gyakorlatban.

Gósy Mária

Jegyzetek

*A magyar szakirodalomban a „beszélő/hallgató” kifejezés viszonylag új, ez indokolja külön magyarázatát: a teljes kommunikációs körfolyamatban részt vevő embert jelenti, aki folyamatosan változtatja beszélő vagy hallgató szerepét, emiatt sosem tekinthető csak egyiknek vagy csak másiknak.

- ABBOTT, G. (1986), A new look at phonological 'redundancy'. *ELT Journal* 40/4: 299-305.
- BLACK, J.W. —SINGH, S. (1968), The psychological basis of phonetics. In: Malmberg, B. (szerk.), *Manual of Phonetics*. Amsterdam, 105-129.
- ČISTOVIĆ, L.A. —KOŽEVNIKOV, V.A. (1965), Reč, artikuljacija i vosprijatije. Moskva-Leningrad.
- CHISTOVICH, L.A. (1980), Auditory processing of speech. *L & S* 23:67-74.
- DELATTRE, P. (1967), Acoustic or articulatory invariance? *Glossa* 1: 2-25.
- DENES, P.B. —PINSON, E.N. (1973), *The Speech Chain: the Physics and Biology of Spoken Language*. New York.
- FLANAGAN, J.L. (1965), *Speech Analysis, Synthesis and Perception*. Berlin-Heidelberg-New York.
- FRY, D.B. —DENES, P.B. (1958), The solution of some fundamental problems in mechanical speech recognition. *L & S* 1: 35-58.
- FUJISAKI, H. (1980), Some remarks on recent issues in speech-perception research. *L & S* 23: 75-80.
- FÜLÖP GÉZA (1983), *Ember és információ*. Budapest.
- GIMSON, A.C. (1962), *An Introduction to the Pronunciation of English*. London.
- GORDOS GÉZA —TAKÁCS GYÖRGY (1983), *Digitális beszédfeldolgozás*. Budapest.
- GÓSY MÁRIA (1982), A [b,d,g] hangok percepció vizsgálat. *Magyar Fonetikai Füzetek* 10: 84-110.
- GÓSY MÁRIA (1986), *Magyar beszédhangok felismerése, a kísérleti eredmények gyakorlati alkalmazása*. Magyar Fonetikai Füzetek 15: 3-100.
- GÓSY MÁRIA (1987), High frequency speech perception: phonetic aspects and application. *Proc. of Int. Cong. of Phon. Sciences*. Tallinn.
- KARLGEN, H. (1968), Statistical methods in phonetics. In: Malmberg, B. (szerk.), *Manual of Phonetics*. Amsterdam, 129-155.
- LAJTHA GYÖRGY (1964), *Rendszertechnika I*. Budapest.
- LIBERMAN, A.M. (1957), Some results of research in speech perception. *JASA* 29: 117-123.
- LINELL, P. (1983), How misperceptions arise? In: *From Sounds to Words*. (Essays in Honor of Clares-Christian Elert 23 December) Umeå. 179-193.
- MOTLEY, M.T. (1985), *Nyelvbontások*. Tudomány 3:88-93.
- ODEN, C.G. —MASSARO, D.W. (1978), Integration of featural information in speech perception. *Psychological Review* 85/3: 172-191.
- OLASZY GÁBOR (1985), *A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise*. NytudÉrt. 121. Budapest.
- PISONI, D.B. (1981), Some current theoretical issues in speech perception. *Cognition* 10: 249-259.
- PORT, R.F. (1984), Invariance in phonetics. In: Perkell, I. — Klatt, D. (szerk.), *Invariance and Variability of Speech Processes*. Hillsdale.
- SHANON, C.E. (1948), *The mathematical theory of communication*. Bell. Sys. tech. J. 27.

- STEVENS, K.N. (1975), The potential role of property detectors in the perception of consonants. In: Fant, G. -Tatham, M.A.A. (szerk.), Auditory Analysis and Perception of Speech. New York, 303-330.
- STUDDERT-KENNEDY, M. (1980), Speech perception. L & S 23: 45-66.

THE PHENOMENON OF INVARIANCE IN SPEECH

by Mária Gósy

Due to new aims, new methods and the modern technical-engineering background, new questions and tasks have arisen in phonetics. One of the most important problems seems to be the correct definition of invariance.

This paper gives a survey of current approaches both in phonetics and phonology; and discusses the author's hypothesis which is confirmed by several perception/understanding experiments.

The first steps towards accounting for invariance were taken when a phonetic transcription system was devised in which two aspects of the problem, invariance across speakers and invariance across languages, were taken care of. This means that, regardless of the age or sex and/or the mother tongue of the speaker, the speech sounds were described in a uniform manner. A number of other proposals are discussed further like tempo invariance, invariance under permutation of segments, commutation invariance and theories of Jakobson, Chomsky, Halle, and Fant. The author reviews Port's contribution (1984) which seems to be a useful geometrical framework adapted to phonetic invariance. In his view, the invariance phenomenon can be defined in terms of specific transformations between phonetic spaces. However, the way his transformations operate in normal communication remains unclear.

The present author thinks that the phenomenon of invariance cannot be defined at a single level of speech. Corresponding to the hypothesized levels of speech understanding, different invariance phenomena are assumed to exist and are described by the author: (i) invariance at the level of (background) knowledge, (ii) invariance in the actual speech situation, (iii) contextual invariance, (iv) invariance in speech sounds. The last-mentioned type is discussed in detail in order to 1. demonstrate that the experimental results support the author's multi-level-invariance theory and 2. prove the primacy of acoustic structure in this respect.

The invariance phenomenon can be defined by 'identification/perception cues'; in particular, by the acoustic-phonetic cues of a given speech sample, i.e. those acoustic parameters which are absolutely necessary for its identification. The experimental data show that there are 'multiple cues' and 'secondary cues' as well. The main results of the investigations of acoustic-phonetic cues can be summarized as follows: (i) the hearing system is able to categorize speech-like stimuli independently of language-specific characteristics,

(ii) the speaker/hearer's native perception basis affects the working of his 'hearing system'; (iii) the acoustic-phonetic cues of speech sounds are defined by their main peculiarities; some of them can be defined on the basis of their steady-state phase (like vowels) while others only in sound combinations (like stops), (iv) the participation of the three acoustic parameters in perception varies depending on the articulation of speech sounds (v) there are a number of languages — including Hungarian — for which the acoustic-phonetic cues of speech sounds have been defined by experiments.

Two additional problems are also discussed: 1. the vague frequency range of so-called speech frequencies, 2. the unclear role of secondary acoustic-phonetic cues. The author's opinion is that if variation in an acoustic parameter may change the quality of a speech sound it should be considered a primary invariant cue.

The final conclusion of the paper is that the theory of multi-level invariance may contribute to the solution of several problems in phonetics and its applications like automatic speech recognition.

A KONFERENCIABESZÉD INTERLINGVÁLIS PROZÓDIAI ELEMZÉSE

Nemzetközi tanácskozásokon részt vevő magyar szakemberek, diplomaták általában idegen nyelven tartanak beszédet, nyilatkoznak, vitáznak. Hozzászólásaik hatékonyságát még kifogástalan nyelvtudás esetén is hátrányosan befolyásolja, hogy — ritka kivétellel — nem ismerik jól az adott nyelv prozódiai sajátosságait. Ennek fő oka: a nyelvoktatásban kevés figyelmet fordítanak a szuprasegmentális fonetikára, a beszédprozódiaira. Aki segíteni próbál magán, az alábbi nehézségekkel találkozhat: a funkcionális beszédstílusok meghatározása, illetőleg osztályozása eltér a különböző nyelvekben; a prozódiai vizsgálatokban alkalmazott terminológiai átfedések és különbözőségek szinte lehetetlenné teszik az eredmények, leírások összehasonlítását; kidolgozatlan a hallásra alapozó interlingvális prozódiai elemzés módszertana, az észlelt paraméterek grafikai lejegyzése és a kvantitatív különbözőségek kifejezése.

Az alábbiakban megkísérlem összefoglalni több éves kutatásomat, amelynek eredményeként egyrészt használható útmutatót és adatokat próbálok adni az angol, illetőleg orosz nyelvű szónoki teljesítményüket javítani óhajtóknak, másrészt könnyen elsajátítható, nem eszközígyényes módszert ajánlok az interlingvális beszédprozódia oktatásához.

A kutatás irányelveit illetően Bolla Kálmánnak "A fonetikai szerkezetek interlingvális egybevetéséről" (1980) című cikkét vettem elsősorban figyelembe. Egyik alapvető szempontom az volt, hogy a füllel észlelt prozódiai jelenségek nyelvi relevanciája a paraméterek, értékek viszonyításából adódik. Ezért az elemzés során a konferenciabeszéd paramétereit mindhárom

nyelvben összevettem a felolvasás paramétereivel. Mivel a két beszédstílus és sok esetben a három nyelv között „csak” mennyiségi prozódiai eltérések tapasztalhatók, olyan ábrázolási rendszert kellett kidolgoznom, amely lehetővé teszi a mennyiségi eltérések minél pontosabb rögzítését és számszerű összevetését.

Első feladatként a vizsgálódásom tárgyát képező konferenciabeszéd fogalmát kellett tisztáznom.

A konferenciabeszéd meghatározása

A beszédtevékenységben a nyelvi tartalom összefügg a történelmi, társadalmi kulturális kontextussal (Slatka 1975. 40-42). Következésképpen a különböző funkcionális beszédstílusok nyelvi jellemzőit bizonyos nyelven kívüli, extralingvisztikai tényezők is befolyásolják. A megkülönböztethető beszédstílusok száma még szinkronikus síkban sem vehető állandónak, mivel jellegük konvencionális és a mindenkori igényeknek megfelelően változik. Funkcionális beszédstílusnak nevezzük a beszédtevékenységnek azt a formáját, amelynek jellemzőit (adott esetben prozódiai paramétereit) azonos nyelvi és extralingvisztikai tényezők azonos módon és mértékben befolyásolják. Ez a megfogalmazás lehetővé teszi a beszédstílusok mind interlingvális, mind egy nyelven belüli összevetését.

Egy-egy beszédstílus kialakulása funkcionális igénynek tesz eleget: a prozódiai jellemzőit meghatározó nyelven kívüli tényezők szintén az igény, a konvenció függvényében állnak. A beszédstílusok elnevezése általában arra a funkcióra utal, amelyet ezek a beszédtevékenységben betöltenek (vö. Ceplitis – Katlape 1971). A beszédstílus „címkéje” azonban nem elegendő jellemzőinek körülírásához. A fonostilisztika egyik módszertani követelményének tartjuk tehát, hogy az elemzésnek alávetett beszédstílusok elnevezését jelzőkkel egészítsuk ki, utalva azokra a nyelven kívüli tényezőkre, amelyek nagymértékben meghatározzák ezek prozódiai paramétereit.

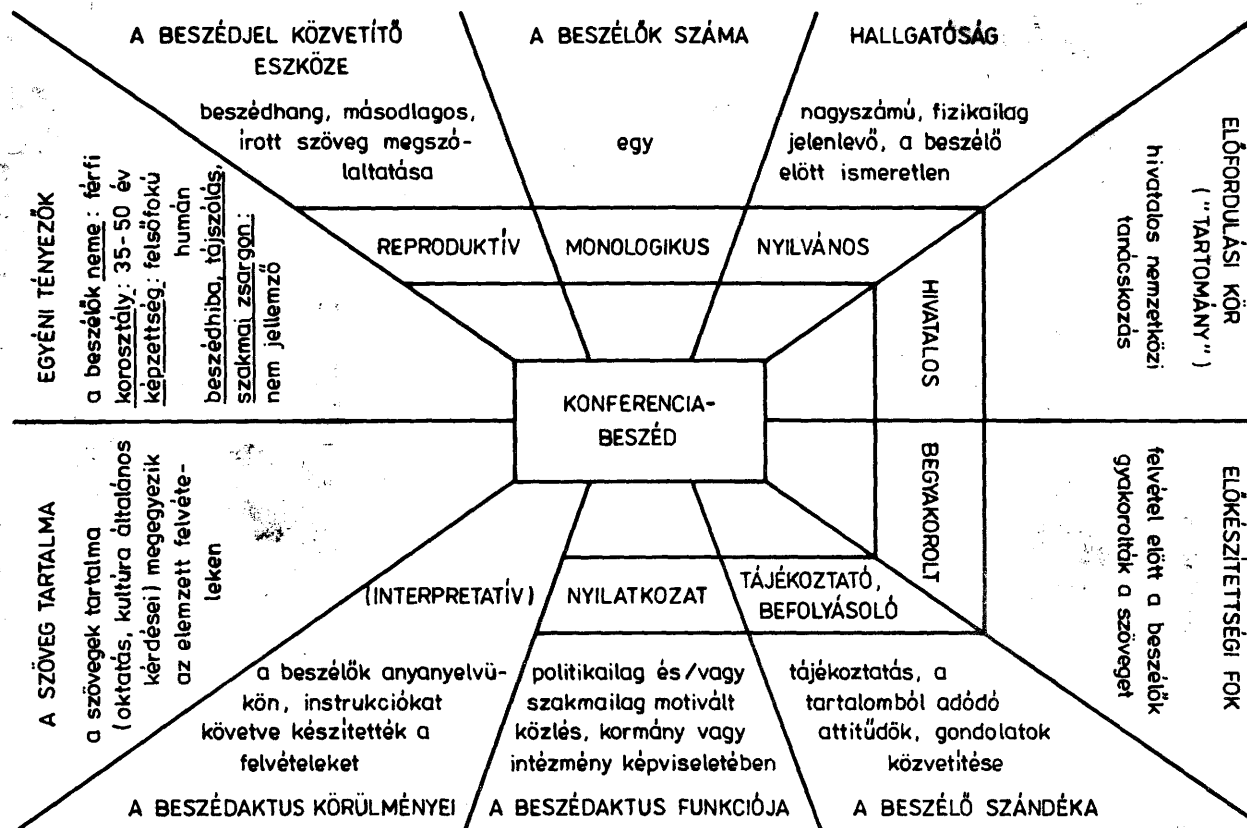
A prozódiai elemzés szempontjából jelentős tényezők hatása különböző mértékben függetleníthető a beszélő(k) személyétől. Az általánosabb hatású tényezők korlátozzák, behatárolják egy-egy beszédstílus jellemzőit. Az ilyen delimitatív tényezők-re utalnak az értekezés tárgyát képező beszédstílus meghatározásában szereplő jelzős szerkezetek. A beszélő egyéniségéből származó tényezők hatását, amennyiben lehetett, igyekeztünk semlegesíteni az elemzésnek alávetett szövegek kiválasztása és rögzítése során.

A konferenciabeszéd prozódiai paramétereire ható delimitatív tényezők sorában a legáltalánosabb jellegű a nyelvi jel közvetítő eszköze, „médiума” (1. ábra; vö. Crystal—Davy 1965. 68). Füllel történő észleléskor a beszédhang, mint a nyelvi jel közvetítő eszköze, lehet elsődleges, szövegalkotó (pl. spontán beszélgetésben) vagy másodlagos szöveg reprodukáló (pl. felolvasás esetén).

Vizsgálódásom tárgyát írott szövegek előadására korlátoztam, tehát olyan beszédstílusra, amelyben a hang kizárólag szöveg reprodukáló eszköz; innen származik az első jelző: reprodukatív konferenciabeszéd.

A beszédaktusban részt vevők száma és a hallgatóság jelenléte (itt például a nyilvános, illetőleg a stúdióban rögzített beszéd közötti különbségekre gondolok) is hatással van a prozódiai paraméterekre. Kutatásom tárgya — funkciójából adódóan — a nyilvános, monologikus konferenciabeszéd.

A fonostilisztikában ismert „tartomány” (province) tényezője a beszédaktussal kapcsolatos szakmai, foglalkozásbeli háttérre utal (Crystal—Davy 1965. 71.), de nem tesz különbséget az azonos szakmai területen előforduló, ám különböző funkciókat betöltő beszédstílusok között (pl. az előadás, jelentés, kommentár különböző prozódiai paraméterekkel hangzik a diplomáciában és a sportban, a világi és az egyházi életben). Az elemzés tárgyát képező beszédstílus előfordulási köre, tartománya a hivatalos nemzetközi tanácskozás. A beszédaktus funkciója a hivatalos nyilatkozat. A szövegek tematikájának esetleges különbségeiből adódó hatást semlegesítettem a szövegek kiválasztásával.

1. ábra: A prozódiai paramétereket befolyásoló tényezők

A beszédaktus előkészítettségi foka a reproductív beszédben is különbözhet. Ez különösen fontos tényező, ha a felszólaló idegen nyelven beszél. A jelen tanulmányban vizsgált anyag az alaposan előkészített, begyakorolt előadásra korlátozódik.

A beszélő szándéka az adott beszédaktusban három irányú lehet: közlés, kifejezés, befolyásolás. A konferenciákon elhangzó beszédek megfigyelése alapján megállapítható, hogy a felszólalók általában a tárgyilagos közlésre, érvekkel alátámasztott befolyásolásra töreksenek. Az elemzésnek alávetett szövegek csak a mindhárom vagy legalább két nyelven fellelhető attitűdök, érzelmeket tartalmazzák.

Az elemzés tárgyául szolgáló funkcionális beszédstílus tehát az alábbi delimitáló tényezőkkel jellemezhető: reproductív, monologikus, nyilvános, begyakorolt, tájékoztató, befolyásoló, hivatalos nyilatkozat.

A vizsgált beszédstílus paramétereit összevetettem a „közömbös” felolvasással, amelynek jellemzői: reproductív, nem nyilvános, monologikus, nem begyakorolt, nem nyilatkozat. Mivel a két beszédstílusban a beszélő egyéni tényezőinek ráhatása azonos, a rögzített szövegek prozódiai paramétereinek összevetéséből adódó különbségek egy nyelven belül a konferenciabeszéd jellegzetes delimitatív tényezőinek tudhatók be: a beszédstílus előfordulási körének, funkciójának és a beszélő szándékának.

A delimitatív tényezők kiválasztását két szempont indokolta: a funkcionális igény (ti. az ilyen jellegű beszédstílus hatása, „üzenete” kerül leginkább a figyelem előterébe a nemzetközi tanácskozáson) és a mérhetőség, a nyelvek közötti összevethetőség auditív elemzés útján.

A Konferenciabeszédre jellemző tartalmi és formai egységek

A szövegegész szempontjából vizsgálva a prozódiai eszközök és az általuk létrehozott effektusok szemantikai, szintaktikai, stilisztikai és szövegszerkezeti funkciókat töltenek be a

nyelvben (vö. Bolla 1980. 48). Az UNESCO-konferenciákon (1972 és 1983 között) elhangzott 86 beszéd felvételének elemzése alapján az alábbi tartalmi egységeket találtam leginkább jellemzőknek a konferenciabeszédre.

- a) Szövegszerkezeti egységek: megszólítás; a szöveg nyitó egysége; a szöveg (bekezdés) kulcsmondata; felszólítás; a szöveg zárómondata.
- b) Attitűdinális (emotív) egységek: tisztelet; elismerés, hála; egyetértés, támogatás; egyet nem értés, kifogásolás; aggodalom.
- c) Szintaktikai egységek: felsorolás; közbevetett szerkezetek; mellérendelés; alárendelés.

Az angol, illetve orosz nyelvű szövegekből kiválasztott 28 egységet lefordítottam a másik idegen nyelvre, illetőleg magyarra mégpedig úgy, hogy az egyes mondatok szerkezete és szórendje minél közelebb álljon az eredetihez — még akkor is, ha a fordítás stilisztikailag nem kifogástalan.

Az elemzés anyaga; a paraméterek ábrázolása

15 tapasztalt konferencia-résztevő (5 brit, 5 orosz és 5 magyar) hallgatta meg a konferenciabeszéd jellemző egységeit azzal a céllal, hogy megállapítsa a felszólalók egyéni tényezőiből és a rendezvények körülményeiből adódó ráhatásokat. Ezután a kiválasztott egységeket magnetofonra olvasták anyanyelvükön és legalább egy másik, általuk leggyakrabban használt nyelven; ezt kétszer végezték el az alábbi utasítások alapján:

- a) szövegeket meg a gépet szövegeket „senkihez nem címezve”, a tartalomtól adódó attitűdöket, emóciókat szándékosan nem jelezve prozódiai eszközökkel („közömbös” felolvasás);
- b) adják elő az egységeket, mintha ezt az általuk ismert konferenciái körülmények között tennék. Minden esetben próbálják közvetíteni az adott egység funkcióját a szövegben (pl. nyitó mondat, egyetértés, alárendelés stb.).

A nyelvenként öt-öt felvételt meghallgatva választottuk ki azt a három személyt (nyelvenként egyet), akiknek ez a két feladat az anyanyelvén legjobban sikerült, és akiknek az egyéni

beszédtulajdonságai (egyebek között a „szónok” hangszínezete) a leghasonlóbbak voltak.

Szempont volt az is, hogy az adott beszélő által gyakran használt idegen nyelvnek minél kisebb legyen a hatása az anyanyelvi teljesítményére.

A magnetofonra rögzített felvételek prozódiai paramétereinek elemzéséhez olyan ábrázolási rendszert választottam (2. ábra), amely lehetővé teszi a hangmagasságnak (10 fokon), a hangerőnek (4 fokon) és az időtartamnak (4 fokon) a jelölését valamennyi szótagban. Ami a gyakorlatban fontos: a fenti négy eszköz szótagonként egy kottafejjel (valamint a felső és alsó szárrakkal) jelölhető és így együtt beolvasható.

Jelöltem még: a hangmagasság változásának irányát, jellegét és a hangközt, továbbá szótagsor szinten az iramot, a szakaszok, mondatok és bekezdések határait és a szüneteket.

Ez az ábrázolási rendszer lehetővé teszi nemcsak a fonológiai jellemzők, hanem a pragmatikailag fontos különbözőségek feltárását, összehasonlítását is. Ez szükséges a három nyelv tipológiai jellegzetességeinek és az egy nyelven belüli funkcionális prozódiai különbözőségeknek a rögzítéséhez.

A két beszédstílus prozódiai paramétereinek közötti különbségek legtöbb esetben mennyiségileg jelentkeznek egy nyelven belül (pl. a hanglejtés változásának iránya azonos, de a hangköz különböző). Ez szükségessé tette az átlagos hangmagasság, hangerő és időtartam kiszámítását, egységenként.

Természetesen a paraméterátlagok csak azonos szöveg esetén, tehát egy nyelven belül jellemezhetik a konferenciabeszédet.

A szótagok közötti változatlan hangszint százalékos aránya egységenként rámutat a beszéd „egyhangúságának” mértékére a különböző beszédstílusokban és a különböző nyelvekben.

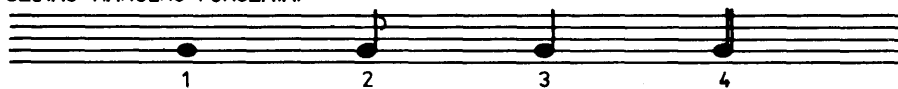
A sikló (glide) hangköz százalékos aránya jelzi, hogy milyen mértékben és milyen jelentések kifejezésére használatos ez a prozódiai eszköz a három nyelvben. Hasonló célt szolgált a hangközök és a hangterjedelem egységenkénti összehasonlítása.

A nyelvek közötti összevetés érdekében a prozódiai szerkezeti egységeket az alábbi módon határoztam meg. Szakasz a

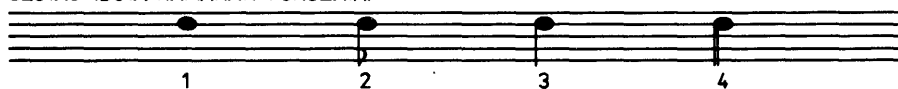
A SZÓTAG HANGMAGASSÁGI SZINTJEI

A SZÓTAG HANGERŐ FOKOZATAI

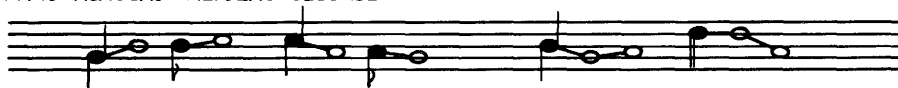
A SZÓTAG IDŐTARTAMÁNAK FOKOZATAI

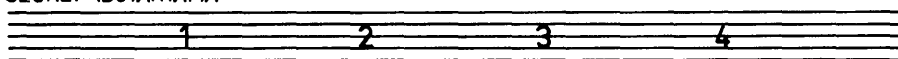
A HANGMAGASSÁG-VÁLTOZÁS IRÁNYA

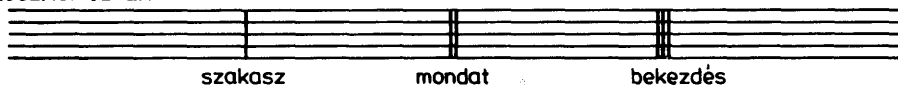
A HANGMAGASSÁG-VÁLTOZÁS JELLEGE

A SZÜNET IDŐTARTAMA

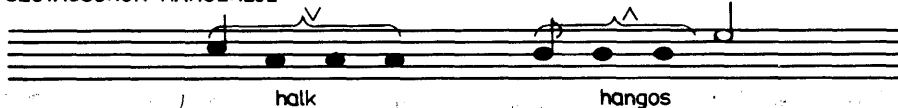
TAGOLÁSI JELEK

A SZÓTAGSOROK IRAMA

A SZÓTAGSOROK HANGEREJE

2. ábra: A beszédprozódiai paraméterek ábrázolása

mondat junktúrával körülhatárolt része. A junktúra fülrel könnyen észlelhető prozódiai effektus minden nyelvben. A mondatok szakaszokra tagolása jelentéshordozó, ezért a szakaszok száma eltérhet a két összevetett beszédstílusban (azonos

nyelven belül). A szakasz elemei a következők: a szakasz előzőiből a hangsúlytalan szótagokból áll, amelyek megelőzik az első kiemelt (általában az első szóhangsúlyos) szótagot. A szakasz fő az első kiemelt szótag képezi. A szakasz test a szakasz fő és a mag között helyezkedik el, általában több szótagból, illetve szóból áll. A szakasz csúcs a szakasz legkiemeltebb szótagja. A mag a szakasz egyetlen kötelező eleme, amelyet az utolsó kiemelt szótag képez. A magot megelőző és követő hangmagasság változtatásának iránya, jellege és a hangköz nagysága meghatározó a befejezettség-befejezetlenség vonatkozásában. A szakasz utó a magot követő nem kiemelt — egy vagy több — szótag.

Eredmények, konklúziók

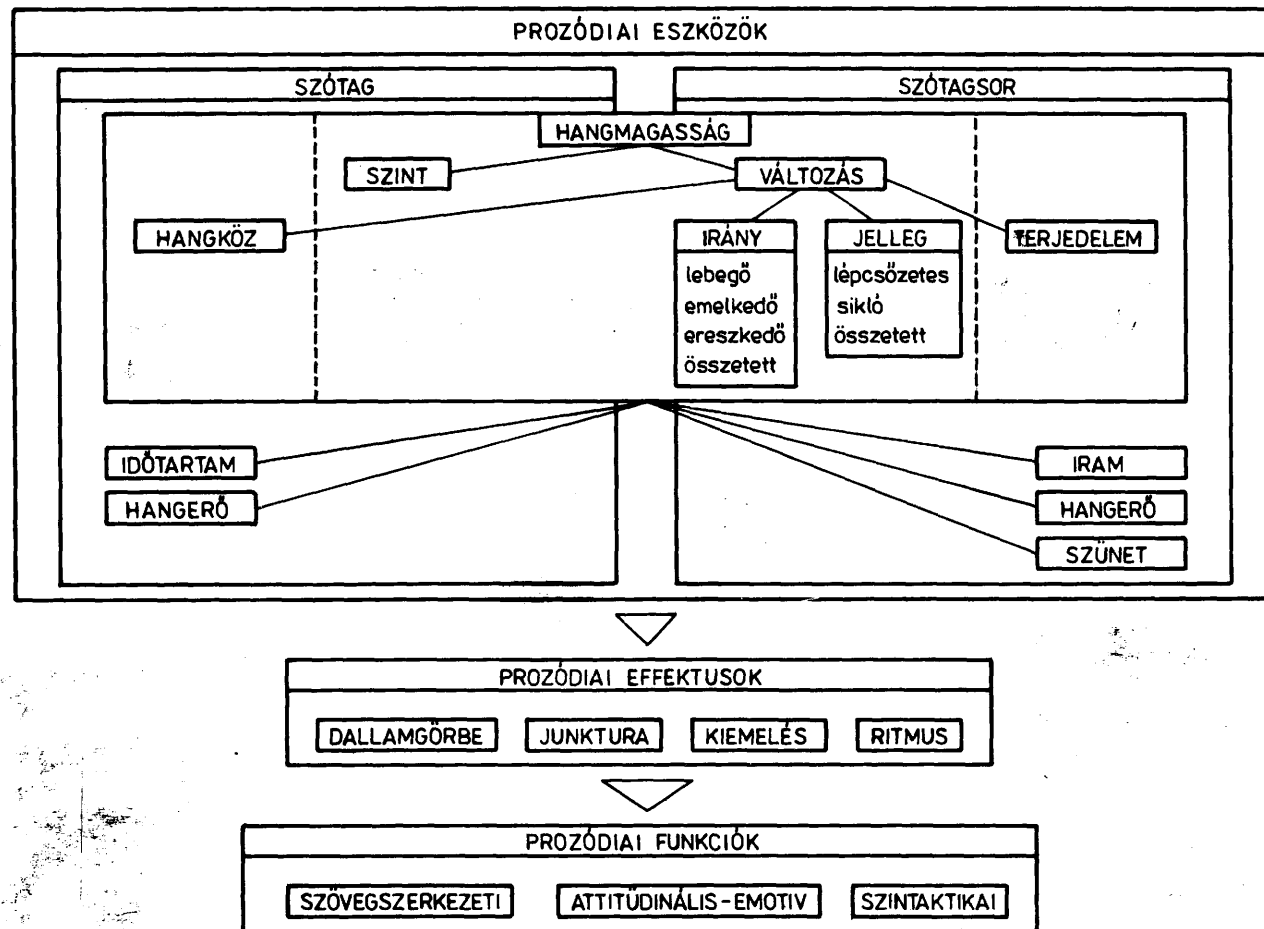
Az elemzett prozódiai jellemzők alapján felépíthető a három nyelvre jellemző konferenciabeszéd közös prozódiai modellje (3. ábra). Ennek legfőbb vonásai a következők.

A szupraszegmentális hangtulajdonságok jelentéshordozó prozódiai eszközökké válnak a szótagok, a szótagközök és a szótagsorok szintjén, külön-külön vagy kombinációban (konkomitánsan). Mindhárom nyelvben a legtöbb jelentéshordozó tulajdonsága a hangmagasságnak van: mind szótag, mind szótagsor vonatkozásában érvényesül a hangmagasság szintje, változásának iránya, mértéke (hangköz, hangterjedelem) és jellege (lépcsőzetes, sikló, összetett).

A hangerő rendszerint más elemekkel együtt jelentkezik, de bizonyos prozódiai effektusok elérésére önállóan is alkalmas (pl. a szóhangsúly szó szintjén vagy a kiemelés a szótagsor szintjén az orosz konferenciabeszédben).

Az időtartam prozódiai potenciálja hasonló a hangerőéhez, szerepe különbözik a három nyelvben attól függően, hogy fonológiai tényező-e.

A szünet elsődleges funkciója a konferenciabeszédben a tagolás, de pl. a magyarban figyelemfelhívó szerepe is van.

3. ábra: A beszédprozódiai rendszer közös vonásai az angol, a magyar és az orosz nyelvben

Az egyéni hangszínezet (pl. „éles”, „kemény”, „meleg”, „érces” stb.) fontos, a beszélő egyéniségével összefüggő prozódiai eszköz, de tudatos alkalmazása nem jellemző a konferenciabeszédre. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy a reproduktív, hivatalos konferenciái nyilatkozat előadásának hangszínezetét befolyásolja a közlési szándék: a tájékoztatás, a szöveg tartalmából (és nem a beszélő egyéniségéből!) adódó jelentések közvetítése.

Az emberi fül a prozódiai eszközök együttes hatásaként, effektusaként fogja fel a hanglejtést, a hangsúlyt, a kiemelést, a ritmust, a megszakítást (junktúrát). A prozódiai effektusok fonológiai státusával ez a tanulmány nem foglalkozik.

A konferenciabeszéd kiválasztott egységeinek aprólékos összehasonlító leírása rámutat arra, hogy milyen eszközökből épülnek a különböző nyelvi funkciókat betöltő prozódiai effektusok, és átfogó képet ad a három nyelv és a két beszédstílus prozódiai vonásainak kvalitatív és kvantitatív hasonlóságáról és sajátosságairól.

Példaként az alábbiakban összefoglaljuk a szöveg kulcsmondatának, tételmondatának (4. ábra, vö. Wacha 1980) leírását.

A mondat eredetileg angolul hangzott el az UNESCO által szervezett Kulturális Politikai Világkonferencián (Mexikóváros 1983) a brit küldöttség vezetőjének (Paul Chanon miniszter) beszédében. A beszéd egyik fő gondolata a kulturális tolerancia, az együttműködés szükségessége volt a mai, etnikailag keveredett társadalmakban. Négy bekezdésnyi érvelés és példák után a felszólaló az itt idézett mondatral vonja le a konklúziót, fejt ki álláspontját.

A magyarban a VALAMENNYIEN szó viseli a tételhangsúlyt. A hangsúlyos szótag kiemelése a következő eszközökkel történik: a szakaszmag előre kerül, a kulcsszó hangsúlyos szótagjára; a kulcsszót hatásszünet előzi meg; magas, 8-as hangszint, 4-es hangerő és 2-es időtartam, annak ellenére, hogy a szótag magánhangzója rövid.

A csúcshangzótag kiemelését erősíti, hogy az utána következő szótagok négy szinttel lejjebb helyezkednek el, a szóhangsúlyos szótagokat is csak egy fokkal magasabb hangerő jelzi, és a hangszint nem emelkedik, amit pedig a két mondatrész „kopulás”

F
Mi valamennyien keveredett népekhez tartozunk és egymás

K

F
hagyományaiból merítjük erőnket.

K

F
We are all a mixed people and draw strength from each

K

F
other's tradition.

K

F
Мы все принадлежим к смешанным нациям и черпаем силу из

K

F
разнообразия наших традиций.

K

4. ábra: A tételmondat prozódiai paraméerei. Az „F” sorok a „kö-
zömbös” felolvasást, a „K” sorok a konferenciabeszédet jelölik

mellérendeltsége indokoltá tenne. A konferenciabeszédben a szakasz szerkezete: a szakaszfő: MI; szakaszcsúcs és egyben mag: VA-, és a szakaszutó. A felolvasásban (F-fel jelölt kot-tasor) szakaszelő: MI; szakaszfő: VA-; szakasztest: TAR-szó-tagig; mag: TAR-, amit a szakaszutó követ. A konferenciabe-szédben a mag hangszintje 5 fokkal magasabb, mint a felolva-sásban. A mondat második szakasza jó példa a jellegzetesen ma-gyar, lépcsőzetesen ereszkedő dallamgörbére, amikor minden szó egyforma kiemelést kap, és minden szóhangsúlyos szótag egy hangszinttel lejjebb kerül, mint a megelőző. A magot követő ereszkedés (sikló, a szakaszutóban folytatódó) az állítás „ha-tározott” befejezését jelöli.

Az angol konferenciabeszédben a mondat szakaszfője: WE; az ALL szó szakaszcsúcs és előrehozott mag, kiemelése hasonló eszközökkel történik, mint a magyarban. Hangmagassága 10-es szintű, a szakaszutó négy szinttel lejjebb kezdődik, és az ereszkedés folytatódik a szakasz végéig. A csúcsot megelőző hatásjunktúra az angolban nem fordul elő. Itt is elmarad a szintaktikailag indokolt emelkedés a szakaszhatáron. A második szakasz „csúcsos”, eltér a magyartól.

Az oroszban szakaszfő: Mbl, a szakasz legmagasabb hang-szintjén; a szakaszcsúcsot képző BCE szó kiemelési eszközei a következők: az előtű szótaghoz képest alacsonyabb hangszint, sikló ereszkedés; 3-as hangerő és időtartam. A szakaszcsúcs itt nem azonos a maggal, mivel a többi szóhangsúlyos szótag is hangszintbeli kiemelést kap. A mag HA-paraméterei: hangszintje alacsonyabb, mint az előző szótagé, utána a folytatást jelző emelkedés következik. Ez egyben jó példa az orosz konferencia-beszédben jellemző „alsó kiemelésre”.

A számadatokból kiderül, hogy a konferenciabeszédben az egység átlagos hangmagasságát tekintve, az első helyen az angol áll, 6,1-es szinttel, a második a magyar (4,5), az orosz egység a harmadik (3,0). A konferenciabeszéd és a felolvasás közötti átlagos hangmagasság-különbség is az angolban a legnagyobb (3,0 szint), második itt is a magyar (2,3) és harmadik az orosz, ahol a különbség összesen 0,1 szint.

A táblázaton található tíz mutató közül érdekes még kiemel-ni a lebegő (változatlan) szótagközi hangmagasság százalékos

arányát, amely a legmagasabb a magyarban (64,5%), legkisebb az angolban (23,5%) és 50% az oroszban. A magyar konferenciabeszédben ez az arány 9,7%-kal magasabb, mint a felolvasásban. Ez nyilvánvalóan annak az eredménye, hogy a konferenciabeszédben előre (a 2. szótagra) került az első szakasz magja, és az azt követő rész hangmagassága azonos szintre redukálódott. Az angolban a lebegő hangszintek aránya a felolvasásban 17,7%-kal magasabb, mint a CS-ben. Bár a mag itt is előre kerül a mondat első szakaszában, de azt követően a nem kiemelt szótagok hangmagassága folyamatosan ereszkedik. Az oroszban a felolvasás lebegő hangszintjeinek aránya 10%-kal magasabb, mint a konferenciabeszédben.

A szöveg tételmondatában tapasztalt különbségek a három nyelv között — legalábbis az átlagos hangmagasság, valamint a lebegő hangmagasság vonatkozásában — megegyeznek a többi egységben észleltekkkel. Így, a számítások azt mutatják, hogy a konferenciabeszéd 18 elemzett egységének átlagos hangmagassága az angolban 4,8-as, a magyarban 4,0-ás, az oroszban 3,6-os szintű. Ha a különbségeket százalékban fejezzük ki, megállapítható, hogy a konferenciabeszéd átlagos hangmagassága a magyar nyelvben 16,7%-kal alacsonyabb, mint az angolban és 10%-kal magasabb, mint az oroszban.

Az oroszban (az angol és a magyar konferenciabeszédben a folytatólagosságot jelző dallamgörbétől eltérően) a mag hangszintje általában alacsonyabb az előző nem kiemelt szótagokénál, vagy azokkal egyenlő. Az „alsó kiemelés” effektusát eredményező dallamgörbe három változatát is rögzítettük a meghallgatott felvételek alapján. Az orosz anyanyelvű hallgatók szerint ezek különböző „pozitív” attitűdök kifejezését szolgálják: az első „illelmes”, a második „tiszteletadó”, a harmadik „behízelgő” (5. ábra).

Az 1. táblázatban csökkenő sorrendben látható az egyes egységek átlagos hangmagassága a konferenciabeszédben, valamint az átlagos értékek közötti különbségek a konferenciabeszéd és a felolvasás között. A táblázatból kiderül, hogy a legmagasabb átlagos hangszintet (6,2), az angol 1,4-es számú egységben mér-

5. ábra: Az alsó kiemelés három változata az orosz konferenciabeszédben

tük, amely felszólítást tartalmaz. Ennek az egységnek a legmagasabb az átlagos hangszintje a magyarban is: 5,6. Az oroszban ez a szám mindössze 2,9, azaz a tizenötödik a sorban. Itt a legmagasabb átlagos hangszintet a támogatás kifejezését tartalmazó 2.3/2.4-es egység érte el. Ez azzal magyarázható, hogy az orosz konferenciabeszédben a támogatás, egyetértés, valamint a kifogásolás, helytelenítés attitűdjének kifejezésére jellemző, hogy a szakaszfőtt követő szótagsor azonosan magas hangszinten lebeg egészen a szakaszmagig, amelyet általában hangmagasság-csökkenés előz meg.

A hangmagasság sikló változása leggyakrabban az angol konferenciabeszédben észlelhető, legritkábban a magyarban. A felsiklás nyitottságot, kételyt, kíváncsiságot fejez ki, a lesiklás határozottságot, magabiztosságot. Minél tágabb a hangköz, tehát minél meredekebb a siklás, annál erőteljesebb a kifejezett attitűd. A kétirányú siklás leginkább az angol nyelvre jellemző, mind szótagon belül, mind pedig szótagsorokban. Megfigyeléseink szerint a két (vagy három) irányú sikló hangmagasság-változásnak a jelentését általában az utolsóként előforduló irány szabja meg (pl. az ereszkedő-emelkedő esetében az emelkedő), de kevésbé határozottan, „sejtelmesebben”, mint amikor a megfelelő dallammozgás önmagában fordul elő. Talán éppen emiatt, a több irányú összetett hangmagasság-változás az angol konferenciabeszédben is ritkább jelenség, mint más beszédstílusban.

MAGYAR		ANGOL		OROSZ	
3,2 /1.4/	5,6 /1.4/	4,0 /1.4/	6,2 /1.4/	2,5 /3.2.4/	4,7 /2.4/
2,4 /4.1.2. 3/	5,0 /4.1.2. 2/	3,0 /1.3/	6,1 /1.3/	2,2 /2.3/	4,5 /3.2.4/
2,3 /1.3; 3.2.3/	4,8 /4.1.2. 1/	2,9 /4.1; 2.1/	5,2 /3.1.4; 1.1.2/	2,1 /3.1.1/	4,3 /2.1/
2,2 /4.1.2 2; 4.2.3; 2.1.2.2/	4,6 /3.1.1/	2,8 /1.1.2/	5,1 /2.4; 3.1.3;3.2.2/	1,9 /2.1/	4,2 /3.2.1; 3.1.1; 4.1. 2.2/
2,1 /3.1.1; 3.2.1;4.2.1/	4,5 /1.3/	2,6 /4.1.2. 2/	5,0 /4.1.1 1/	1,7 /2.2; 3.2.2;4.1. 2.2/	4,1 /3.2.3/
2,0 /1.1.3; 2.3; 4.1.3/	4,4 /4.2.3/	2,4 /1.1.1/	4,9 /1.2; 4.1.2.1; 3.1.2/	1,6 /2.5/	4,0 /3.2.2/
1,9 /3.1.2; 4.1.1.2; 4.2.2/	4,3 /1.2/	2,3 /1.2/	4,8 /3.2.4; 4.1.2.2/	1,5 /3.2.3; 4.1.2.1/	4,0 /2.2; 4.1.2.1/
1,8 /3.2.2/	4,2 /3.1.2; 3.2.1;4.1 1.1; 4.1.3; 4.2.2/	2,2 /3.1.4; 3.2.3/	4,7 /2.5; 3.1.3;4.2.2; 4.2.3/	1,4 /1.5; 3.1.2/	3,9 /2.5/
1,7 /4.1.1. 1/	4,1 /1.1.3; 2.3; 3.2.2; 4.1.1.2/	2,1 /3.2.1/	4,6 /3.2.1; 4.1.1.2; 4.1.3/	1,3 /4.1.1. 1/	3,8 /3.1.2; 4.1.1.1/

1. táblázat: A konferenciabeszéd átlagos hangmagasságának csökkenő nagyságrendje a magyarban, az angolban és az oroszban. A bal oldali oszlopokban, nyelvenként, a konferenciabeszéd és a felolvasás közötti átlagos hangmagasság-különbségek; zárójelben a vizsgált egységek kódszámai láthatók.

A konferenciabeszéd fonostilisztikai meghatározása, jellegzetes prozódiai jegyeinek konfrontatív leírása az angol, az orosz és a magyar nyelvben, mindenekelőtt a nemzetközi szóbeli kommunikációban részt vevők munkáját, képzését és továbbképzését hivatott segíteni.

Ezt a célt szolgálja a vizsgálat fogalomköre, módszere, eszköztára, stílusa. Az ábrázolási rendszer oktatási célokra való alkalmassága bebizonyosodott egy kísérlet keretében, amelyet az ELTE angol tanszékének elsőéves diákjaival végeztem (a kísérlet leírását l. Bendik 1982).

Bendik József

IRODALOM

- BENDIK, J. (1982), On Auditory Judgement and Teaching Intonation. Modern Nyelvoktatás 19/1-2, Budapest.
- BENDIK, J. (1986), On extralinguistic factors and the delimitation of functional speech varieties. In: Rot Sándor (szerk.), English in Function I-IV., Budapest.
- BENDIK, J. (1987), The prosody of conference speech. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Budapest.
- BOLLA, K. (1979), A fonetikai szerkezetek interlingvális egybevetéséről. In: Fonetika - 79. Vitaanyag, Budapest.
- SLATKA, D. (1975), L'ordre du texte. In: Études de linguistique appliquée, Vol. 19. Paris.
- CEPLITIS, L.K. — KATLAPE, N.I. (1971), Teorija publicnoj reci. Riga.
- CRYSTAL, D. — DAVY, D. (1965), Investigating English Style. London.
- WACHA I. (1980), A tételhangsúlyról. Nyr. 104.

CROSS-LINGUISTIC ANALYSIS OF THE PROSODY OF CONFERENCE SPEECH

by József Bendik

The author starts out from the assumption that the prosodic features of any functional speech variety are determined by the linguistic and extralinguistic factors which delimit the choice of prosodic means by the speaker. He offers a framework of such delimitative factors which provide the following descriptive labels of the functional speech variety of conference speech: reproductive, monologic, public, official, prepared.

The pluriparametric speech prosody notation system developed by the author enables to mark the pitch height and movement, loudness and duration of every syllable with a single musical

note. At the syllable sequence level the direction, interval and mode of pitch movement as well as relative tempo and loudness are depicted. The notation system allows to calculate and compare the mean pitch height, syllabic intensity and duration of each recorded unit, as well as the percentage of sustained syllabic pitch and of glides.

As a result of a contrastive analysis of selected units of conference speech in Hungarian, English and Russian the article offers useful data on the characteristic features of conference speech in the three languages and describes several typical patterns such as "downward pitch prominence" in Russian.

A „HANG”-TANTÓL A BESZÉDKUTATÁSIG*

A beszédnek, ennek a legsajátosabban emberi attribútumnak a mibenléte, képzésének és megértésének a részletei, valamint rendellenességei évezredek óta foglalkoztatják az emberiséget. A ködbevesző kezdetek vezettek el ahhoz a felismeréshez, hogy a nyelv hangzó oldala, a beszéd különféle terjedelmű egységekre bontható, ezek között a legkisebb a beszédhang. Ez a felfedezés azonban nem tervszerű, tudományos érdeklődésnek volt köszönhető, hanem nagyon is gyakorlati szükségletnek, mégpedig az írásrendszerek egyszerűsítésére és tökéletesítésére irányuló törekvésnek. A gyakorlati indíték — ritka kivételektől eltekintve — századokon át jellemző marad a hangokkal való foglalkozásra, de nem elhanyagolható az uralkodó szellemi áramlatok szerepe sem.

Az ókorban pl. a szónokképzés volt az elsődleges indíték, a humanizmus és a reneszánsz korában az ember iránti általános érdeklődésnek köszönhetően bővültek az ismeretek. (Érdekességgént jegyzem meg, hogy a hangképző szervek és működésük megismerésében fontos lépést jelentettek Leonardo da Vinci írásai és anatómiai rajzai.)

A 16. században a nemzeti nyelvek előtérbe kerülése jelenti a fő lendítő erőt. Ennek nyomán megsokasodnak az egyes nyelvek kiejtésére, hangjaira és hangrendszerére vonatkozó megfigyelések, és ürügyet szolgáltatnak a dán Jacob Madsennek arra, hogy egyrészt világosan megfogalmazza az általános fonetika feladatát és célját, másrészt leírja az emberi hangképzés lehetőségeit, és felállítsa a képezhető hangok rendszerét. Két-kötetes műve (De literis libri duo) az újkor első tudományos

igényű általános fonetikája, amely, ha nem marad elszigetelt, új alapokra helyezhette volna a görög, latin és héber hagyományokkal terhelt hangtani vizsgálódásokat.

A 17. században a siketnéma-oktatás, az énektanítás és egy megalkotandó világnyelv igényei határozzák meg a kutatások arculatát. E korszakhoz több olyan megfigyelés is fűződik, amelyeket tudománytörténeti feltáratlanságuk miatt a hangtani köztudat későbbi koroknak tulajdonít. Hadd említsek közülük néhányat! A spanyol Pedro Ponce például arra a gondolatra jutott, hogy a siketnémákat a mozgásérzetek begyakorlásával hangos artikulált beszédre lehet tanítani. Gondolatában nem nehéz felfedezni a kiesett beszédfunkciók pótlására szánt, újabban kifejlesztett eszközök működési elvét, a biológiai visszacsatolást (biofeedback). Vagy: John Wallis angol matematikus a fonológiát 270 évvel megelőzve észrevette, hogy a magánhangzórendszer tagjait végtelen számú ejtésváltozatból kell kiválasztani; a rendszeres percpciós kutatásokat pedig kereken 300 évvel megelőzve tárgyalta a beszédmegértés kialakulását, fejlődését és a fül szerkezetét. Az a megfigyelése is sokáig ismeretlen maradt, hogy a különböző nyelvközösségek tagjai eltérő artikulációs bázissal rendelkeznek. E fogalom bevezetését hagyományosan Sievers nevéhez kötik, aki Grundzüge der Phonetik című munkájának 1901-es kiadásában foglalkozik a kérdéssel. Pedig előtte már egy magyar nyelvész, Régner Tivadar is értekezett a „nemzeti hangsajátságról” (1862-ben). A fonetikus átírás alapelvének a megfogalmazása és gyakorlati alkalmazása szintén e korszak terméke.

A 18. században a korábban említett gyakorlati okok mellett a felvilágosodás keltette tudományos érdeklődés lendítette előre a fonetika ügyét, mégpedig elsősorban fiziológusok és természet tudósok közreműködése révén. A századvég kimagasló alakja Kempelen Farkas, aki az Emberi beszéd mechanizmusa című művében a beszéd fiziológiai feltételeit olyan részletességgel és pontossággal tárgyalta, hogy megfigyelései hosszú időn át alapul szolgáltak az általános fonetikai vizsgálódásoknak. Ha belegondolunk, ő már a 18. század végén alkalmazta a századunk 50-es éveiben kidolgozott, „szintézissel történő analízisnek (analysis by synthesis)” nevezett módszert, hiszen megfigyeléseinek a

helyességét az általa szerkesztett beszélőgépen ellenőrizte. Sőt, beszélőgépezet építése során a beszéd megértésével kapcsolatban is figyelemreméltó eredményekre jutott, amelyek azonban mintegy 150 évig folytatás nélkül maradtak a szaktudományban. Megsejtette például a beszédhangok közötti átmeneti szakaszoknak az észlelésben játszott szerepét, amire a legmodernebb eszközökkel dolgozó kutatók csak mintegy 30 évvel ezelőtt kezdtek felfigyelni.

A 19. század első felében a szanszkrit nyelv és a rá vonatkozó irodalom „felfedezése”, az élő nyelvek tanítása, valamint a romantika kibontakozásával megindult népnyelvi és nyelvtörténeti kutatások fordították a nyelv hangalakja felé a kutatók, köztük a nyelvészek figyelmét. 1832-ben Fourier francia matematikus megfogalmazta híres tételét a hangrezgések összetételéről, s ezzel lehetőséget teremtett a beszédhangoknak mint fizikai jelenségeknek a tanulmányozására. Az eredmény nem is késett sokáig. Helmholtz német fizikus 1863-ban megjelent művével (*Die Lehre von den Tonempfindungen*) lerakta az akusztikai fonetika alapjait, amely azonban a mechanikus elemző eszközök korlátai miatt az elektromos hangrögzítő és -elemző berendezések megjelenéséig kevés újat tudott felmutatni a kezdeti eredményekhez képest. Annál nagyobb lépésekkel haladt előre a korábban kizárólagosan művelt beszédfiziológia! 1847-ben Karl Ludwig német fiziológus feltalálta a hangképző szervek működésének pontosabb megfigyelését lehetővé tevő kimográfot, s ezzel utat nyitott az eszközökkel folytatott kutatásoknak, amelyek a 19. század második felére jellemző szellemi áramlat, a pozitivizmus hatására soha nem tapasztalt lendülettel és rendszerességgel folytak. De a fellendülésben jelentős szerepük volt az 1880-ban indult újgrammatikus nyelvészeknek is, akik a hangtani kutatásoktól, a hangok fizikai természetének alaposabb megismerésétől remélték a történeti hangváltozások magyarázatát. Ettől kezdve a hangtani kutatások elsődleges célja a tudományos megismerés, az eredmény pedig az, hogy a fonetika a nyelvészet legszorgalmasabban művelt területe lett. A századvég fontos tudománytörténeti eseménye, hogy a francia Rousselot abbé munkásságával polgárjogot nyer az eszközfonetika mint a hangtani kutatások új ága, s ez-

zel végbemegy a hangtan művelőinek az eszközfonetikusok és az elméleti fonetikusok táborára való szakadása, ami a századforduló után válságba sodorja az alig kialakult fiatal tudományt. A segítség a beszédhangok funkcióját vizsgáló új nyelvészeti ágazat, a fonológia felől érkezett, melynek magyar élharcosa Laziczius Gyula volt.

A 20. századi kutatások története már elválaszthatatlanul összefonódik a kísérleti fonetika történetével, egyszerre függvénye és mutatója az eszközök és eljárások bővülő körének és technikai tökéletesedésének. Egészen a második világháborúig meghatározó a klasszikus fonetikától örökölt fiziológiai irányultság, amely eleinte egy-egy hangképző szerv vagy képzőmózzanat szerepét igyekszik tisztázni. Később kiterjesztik a kutatásokat több hangképző szerv együttes tevékenységének a megfigyelésére, még később pedig a hangképzés egészére.

De már a második világháború előtt, alatt és után egymást követik a beszéd akusztikai elemzését is lehetővé tevő híradástechnikai eszközök, amelyek gyorsan tért hódítanak, és alaposan megváltoztatják a fonetikai kutatások tematikáját: a beszédfiziológia háttérbe szorul az akusztikai vizsgálódások mögött. Az egyre pontosabb és részletezőbb akusztikai elemzés pedig tömegével veti fel a kérdéseket. Közülük a legfontosabb az, hogy mely összetevők döntőek a beszédhang minőségének a kialakításában és melyek elhanyagolhatóak. A kérdést csak úgy lehet megbízhatóan megválaszolni, ha az elemzett akusztikai összetevőkből szintézissel létrehozzák a beszédjelenségeket, és lehallgatással tisztázzák az összetevők fontosságát. Kialakul a Kempe-lennel kapcsolatban már említett szintézissel történő analízis módszere, amely a figyelmet az észlelésre és a beszédjelenségek megértésére is ráirányítja. A 60-as évektől kezdve intenzív kutatások indulnak ebben az irányban is. A modern számítógépek bevonásával végzett akusztikai és percpiciós kutatások gyakorlati hasznát is hozták, mégpedig a különféle elveken alapuló mesterséges beszélőrendszereket és az emberi beszédet megértő felismerő rendszereket, amelyeknek az alkalmazása is megindult, többek között a beszédterápiában, az iparban, a távközlésben és az oktatásban.

A beszédprodukciónak kutatása az átmeneti stagnálás után a 70-es években újra fellendült, de nem elsősorban az újabb technikai eszközök megjelenése miatt, hanem mert a kutatókat izgatta a beszédképzés és az akusztikai eredmény közötti kapcsolat mibenléte. A képzésre akusztikai szempontból tekintettek, aminek az lett a következménye, hogy a beszédfiziológia bizonyos fokig a beszédakusztika részterületévé vált.

A beszéd kutatás más tudományágak szempontjaival is gazdagodott, így pl. a pszichológiáéval, a biológiáéval, és a szociológiáéval, ennek nyomán megjelentek a bio-, pszicho- és szociofonetikai határterületek körvonalai.

A felvázolt egyetemes fejlődésvonalban, amely, mint láttuk, töretlenebb is lehetett volna, ha nagyobb a múlt iránti érdeklődés, a magyar hangtani kutatások általában az élen álltak, nemegyszer pedig iránymutatónak bizonyultak. Elég, ha utalok Kempelen Farkas munkásságára, a 18—19. századi, egyáltalán nem szokványos hangtani vitákra (prozódiai harc, ipszilonista-jotista-vita, affrikáta-vita), a 19. század végi és 20. század eleji eszközfonetikai kutatásokra, amelyek több ponton megelőzték a külföldi kutatásokat.

A jelenben folyó kutatások egyre határozottabban interdiszciplináris jellegűek. A központi téma a kommunikációs lánc már hozzáférhető szemei közötti oksági összefüggések kiderítése, valamint az agynak mint hiányzó láncszemnek a bekapcsolása (neurofonetika). Az elérendő cél a folyamatos beszéd komplex, fiziológiai, akusztikai és percpiois szempontú leírása, ennek nyomán a beszéd szintetizáló és -felismerő rendszerek tökéletesítése annak érdekében, hogy lehetőség nyíljon az ember és a gép, illetőleg beszédképtelenség esetén az ember és ember közötti párbeszédre. A magyarországi kutatóhelyek — szerény számukhoz és főként lehetőségeikhez képest — igyekeznek lépést tartani az említett általános célkitűzéssel. Ennek illusztrálására csak címszavakban említem a már működő magyar és orosz nyelvű mesterséges beszélőrendszereket, a beszédészlelés és -értés terén folyó alapkutatásokat, a gépi beszéd felismerésre irányuló alap- és alkalmazott kutatásokat és az anyanyelvi nevelés, valamint az idegennyelv-oktatás korszerűbbé

tételéhez is hozzájáruló gyermeknyelvi, rétegnyelvi, nyelvjá-
rási kutatásokat és interlingvális hangtani egybevetéseket.

Kassai Ilona

JEGYZET

*A cikk témabevezető referátumként hangzott el a Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság kongresszusán, ezért a szövegközi irodalmi utalások helyett összesített irodalomjegyzék szerepel.

IRODALOM

- BALASSA J. (1900-1902), Újabb fonetikai irodalom. NyK 30: 121-125, 32: 250-255.
- BALASSA J. (1914), A kísérletező fonetika nemzetközi társasága és kongresszusa. Nyr. 43: 283-285.
- FISCHER-JØRGENSEN, E. (1984), Some Aspects of the 'Phonetic Sciences', Past and Present. Proceedings of the Xth International Congress of Phonetic Sciences. Dordrecht-Cinaminson. 3-12.
- FÓNAGY I. (1963), Utószó (Laziczius Gyula Fonétikájához). Budapest.
- FÓNAGY I. (1967), A beszéd mérése és érzékelése. Új eszközök, új módszerek a fonetikában. NyIOK 24: 59-90.
- GOMBOCZ Z. (1909-1910), A fonétika történetéből. NyTud. 2: 241-257, 3: 32-38.
- GÓSY M.-OLASZY G. (1985), A magyar kísérleti fonetika első évtizedei. NyK 87: 109-121.
- GÓSY M.-KASSAI I.-OLASZY G. (1984), A beszéd összképe ma. Természet Világa 115/4: 158-159.
- GÓSY M. (1984), A magyar beszédpercepció kutatásának állomásai Kempelen óta. Magyar Fonetikai Füzetek 13: 43-46.
- KASSAI I. (1984), Magyar beszédfiziológiai vizsgálatok Kempelen óta. Magyar Fonetikai Füzetek 13: 39-42.
- LAZICZIUS GY. (1944/1963), Fonétika. Budapest.
- MALMBERG, B. (1966), Phonétique moderne (Phonétique expérimentale). In: Les nouvelles tendances de la linguistique. Paris. 151-181.
- MALMBERG, B. (1970), Changement de perspectives en phonétique. In: Nouvelles perspectives en phonétique. Bruxelles. 1-13.
- MOLNÁR J. (1970), A magyar fonetika története 1920-ig. In: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 1850-1920. Budapest 39-45.
- MOLNÁR J. (1970), A magyar leíró hangtan tizenöt éve (1956-1970). MNy. 66: 346-356 és 492-503.
- VÉRTES O. A. (1956), A magyar leíró hangtan újabb eredményei (1945-1955). MNy. 52: 107-119.
- VÉRTES O. A. (1980), A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Budapest.
- VÉRTES O. A. (1982), A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusoktól 1945-ig. In: Bolla Kálmán (szerk.), Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Budapest. 283-298.

FROM PHONETICS TO SPEECH RESEARCH

by Ilona Kassai

The paper gives a short summary on how the study of isolated speech sounds has evolved to become an interdisciplinary study of speech.

ДЕЕПРИЧАСТНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В ФИННО-УГОРСКИХ ЯЗЫКАХ

Большой научный интерес представляют деепричастные и причастные конструкции в финно-угорских, самодийских, тюркских и монгольских языках. Проблема сущности деепричастных конструкций наиболее успешно разрабатывается в современной тюркологии. Состояние исследования данной проблемы в финно-угорских языках неудовлетворительно по двум основным причинам: мало специальных работ, в имеющихся публикациях вопросы изучения деепричастных конструкций нередко не связываются с достижениями современной синтаксической науки.

Деепричастные конструкции (под конструкцией понимается сочетание слов, выступающее в качестве одной синтаксической единицы, в данном случае: деепричастное образование как второстепенный член в простом предложении или как предикативная единица в структуре сложного предложения) могут быть рассмотрены в нескольких аспектах. Ввиду лимита времени ограничусь кругом вопросов, связанных главным образом с синтаксической структурой деепричастных конструкций в финно-угорских языках.

На морфологическом уровне исследования во взглядах современных финно-угроведов на грамматическую природу деепричастий нет принципиальных расхождений. При описании деепричастных конструкций как синтаксических единиц немало путаницы и неясности. Прежде всего нуждается в выяснении вопрос о том, могут ли деепричастные конструкции представлять собой предикативную единицу (связанное, необособленное простое предложение) в структуре сложного предложения.

Большинство финно-угроведов рассматривают деепричастные конструкции как обороты (деепричастный оборот, абсолютный обо-

рот, субъектный деепричастный оборот, самостоятельный деепричастный оборот, субъектная деепричастная конструкция, сложная деепричастная конструкция, субъектная часть) в составе простого предложения (Хакулинен 1955. 258; Майтинская 1961. 142; Перевошиков 1959. 190, Исанбаев 1961. 75-76; Серебренников 1967. 105; Усупыльд 1969. 172-176; Дубровина 1972. 115-138; Шутов 1979; Валитов 1980. 142.). При этом главным образом описываются семантические особенности деепричастных конструкций в плане временного соотношения признаков, выраженных деепричастием и глаголом. Наряду с этим говорится о возможностях замены деепричастных конструкций придаточным предложением, в результате чего утверждается, что деепричастные конструкции представляют собой единицы, по своему значению эквивалентные с придаточными предложениями (Хакулинен 1955. 257-258; Дубровина 1972. 115; Усупыльд 1967. 15), или предложения с деепричастными конструкциями по содержанию близки к сложным предложениям (Перевошиков 1959. 181.).

Из финно-угроведов придерживается другой точки зрения В. И. Алатырев: предложения с субъектным деепричастным оборотом являются сложным предложением. По мнению третьих, субъектные деепричастные обороты являются конструкциями, занимающими промежуточное положение между оборотами в простом предложении и придаточными предложениями (Балаша 1951. 362; Майтинская 1961. 142).

Вопрос о природе деепричастных конструкций неразрывно связан с проблемой грамматической сущности предложения. Предложение - одна из основных категорий синтаксиса, противопоставляемая слову и словосочетанию.

В попытках дать определение предложения выявляются две основные тенденции. Первая - определение предложения с помощью понятий нелингвистических: логических, логико-психологических, в последние десятилетия - с помощью формализованной математической теории. Вторая - стремление найти чисто лингвистические критерии в определении предложения. В широком смысле предложение - это любое высказывание, являющееся сообщением о чем-либо. В собственно-грамматическом смысле - это особая синтаксическая конструкция, имеющая в основе своего построения грамматический образец и специально предназначенная для того,

чтобы быть сообщением (РЯ 1979. 288). Предложение - минимальная, грамматически организованная единица, служащая для выражения мысли. В понятие грамматической организации включается представление о структурной схеме, обладающей грамматическим значением предикативности.

Предложение может быть простым и сложным. В определении простого предложения важно выделить два момента: 1) в основе предложения лежит структурная схема (модель), 2) структурная схема предложения, в отличие от словосочетания, обладает грамматическим значением предикативности. Два названных фактора являются определяющими в выяснении соотношений: деепричастная конструкция - словосочетание, деепричастная конструкция - предложение.

Какой единицей на синтаксическом уровне могут выступать деепричастные конструкции в финно-угорских языках: словосочетанием или предложением или и тем и другим?

Под предложением здесь имеется в виду связанное, необособенное простое предложение, т.е. предикативная единица в составе сложного предложения, под словосочетанием - деепричастный оборот в структуре простого предложения (в терминах традиционной грамматики: обстоятельство, выраженное деепричастным оборотом).

В поисках ответа возможны два подхода к определению синтаксической сущности деепричастных конструкций: функциональный и структурный (формальный).

При функциональной характеристике определяются отношения деепричастия и глагола к агенту (производителю действия). Наименование действия и процессуальное состояние, выражаемые деепричастием и глаголом, в языке не всегда четко дифференцированы в отношении к агенту. Это одна из причин споров финно-угроведов и тюркологов о природе и сущности деепричастных конструкций. В предложении обнаруживаются два вида отношений деепричастия и глагола к производителю действия: 1) агент деепричастия и глагола-сказуемого совпадает, 2) агент деепричастия и глагола-сказуемого не совпадает. Примеры на совпадение агента деепричастной конструкции и глагола-сказуемого: фин. Äiti lauloi aina työtä tehdessään (Alvre 1969. 273), "Выполняя работу, мать всегда пела": эст. Koju minnes haudus

ta kurbi motteid (Mihkla, Rannut ... 1974. 441). "Идя домой, он пришел к печальным мыслям": морд. Иван прянь нолдазь ашти (Евсеев 1963. 292), "Иван, опустив голову, стоит"; мар. Пасуш миен шумеке, Эрбылат куаныш, "Доидя до поля, Эрбылат обрадовался"; удм. Мон, гуртэ бертыку, эшеным пумиськи (Шутов 1979. 4) "Я, возвращаясь домой, встретился с товарищем"; коми Лабичо пуксьом, тшотши нывъяс гордїсны сывны (СКЯ 1955. 245) "Севши на лавку, девушки тут же начали петь"; венг. Magukra maradvá, most már szabadon beszélhettek volna (Майтинская 1955. 27) "Оставшись наедине, они теперь могли бы говорить свободно"; манси Ам выставка сунсыглим ялыгум (Баландин, Вархушева 1957. 147) "Я хожу, осматривая выставку".

Примеры на несовпадение агенса: фин. Niin puhui Jorma, miesten tuttua tarinata uteliain korvin kuunnellessa (ГФЯ 158. 177) "Так говорил Ерма, в то время как мужчины с любопытством слушали (букв. слушая) известный рассказ"; эст. Õhtu saabudes jõudsin Tartusse pärale (Mihkla, Rannut 1974. 440) "К вечеру (букв. вечер наступая) я добрался до Тарту"; морд. Чинь стязь, сынь кармасть роботамо (Бубрих 1953. 160) "Когда солнце встало (букв. солнце встав), они стали работать"; мар. Кече шичмеке, пычкемыш лиеш. "После захода солнца (букв. солнце севши) становится темно"; удм. Мон гуртэ бертыку, монэ эше пумитаэ (Шутов 1979. 4) "Когда я возвращался домой (букв. я возвращаюсь), меня встретил товарищ"; коми Шондї петтöдэ, колхозникъяс уджалісны му вылын (СКЯ 1955. 246) "До восхода солнца (пока солнце не взошло) колхозники работали в поле"; венг. Országgyűlés sem lévén, a rendi gyűlés csak közvetítést vállalhatott a nép és az uralkodó között (Майтинская 1961. 142) "Поскольку не было парламента, сословное собрание могло только посредничать между народом и государем"; манси Хап сөпитиматэн, наингхап рохнэтэ суйтмыгтас (Баландин-Вархушева 1957. 221) "Когда они снаряжали лодку, послышался гудок парохода".

При структурном подходе основу описания составляет формальная организация деепричастной конструкции, соотнесение ее с тем или иным отвлеченным образом - структурной схемой. С точки зрения структуры деепричастная конструкция при совпадении агенса (примеры первой группы) строится по структурной

схеме подчинительного словосочетания: деепричастие + зависимое слово. [Разумеется, эта подчинительная связь может быть и разветвленной.] Таким образом, при совпадении агенса деепричастия и глагола-сказуемого деепричастные конструкции представляют собой словосочетание: ни одно из зависимых слов не вступает в предикативные отношения с деепричастием.

При несовпадении агенса (примеры второй группы) деепричастная конструкция имеет совершенно иную структуру. В основе ее построения лежит модель простого (в данной манифестации - двусоставного) предложения: S - P (Gerundium).

В деепричастных конструкциях, построенных по модели двусоставного простого предложения, подлежащее выражается именительным падежом именного слова. Морфологической формой подлежащего может быть и родительный падеж имени: морд. Чинь стямсто молян паксяв (Бубрих 1953. 159) "С восходом солнца (букв. солнце вставая) пойду в поле"; мар. Эвай Пётырын Уралыш каймекыже, талукат эртен огыл "И года не прошло после того, как Эвай Петр уехал на Урал"; фин. *Luojan luopiminen lapsen maahan langetessa* (Хакулинен 1955. 258) "Создатель подкладывает варенье, когда ребенок падает на землю". Возможно выражение подлежащего имплицитно, личными и притяжательными суффиксами в деепричастии: коми Тышкасьёй кув-тёдзныд (Бубрих 1949. 142) "Боритесь до (вашей) смерти"; манси Асюмн кон-таратимам юи-палт, тара хул няслунгкве минасум (Баландин-Вахрушева 1957. 221) "После того как отец отпустил (букв. отпустивши меня) на улицу, я сразу пошел удить рыбу"; мар. Толмекыже каласена "Скажем после его прихода (букв. его пришедши)".

Как в двусоставных простых предложениях, в деепричастной конструкции может быть конситуативно обусловленное опущение главного члена. В отличие от обособленных, несвязанных простых предложений, в которых при конситуативной обусловленности возможно опущение любого из главных членов, в предикативной деепричастной конструкции может быть опущено только подлежащее: [S] - P. Поскольку в предикативной деепричастной конструкции функцию сказуемого выполняет деепричастие, его эллипсис недопустим: распадется конструкция.

Предикативная деепричастная конструкция может строиться по модели односоставного простого предложения: [I] - P (Gerundium): мар. Изишак волгалтмеке, пашаш лектына "Станет немного светлее, выйдем на работу". В деепричастной конструкции, соотносящейся с однокомпонентной структурной схемой, деепричастие - единственная словоформа, способная создавать структурную схему предикативной единицы. Остальные слова, относящиеся к деепричастию, являются распространителями структурной схемы. Итак, деепричастные конструкции, построенные по моделям простого (двусоставного или односоставного) предложения, выступают предикативной единицей в составе сложного предложения.

Каким типом является минимальная конструкция сложного предложения, в котором одна из предикативных единиц - деепричастная конструкция? При ответе на этот вопрос принимаются во внимание структурные и семантические особенности предложения в каждом отдельном языке.

Традиционно сложные предложения в языках описываются как классы, которые выделяются на основе тех или иных различительных признаков и называются типами. Типы предложений выделяются на основе семантики (деление всех сложных предложений на два типа: сочинительный и подчинительный) или формы сложного предложения (сложносочиненные, сложноподчиненные, бессоюзные и смешанного типа). У некоторых авторов и частные структурно-семантические классы называются типами, напр., типы придаточных предложений. Автор этих строк под типом сложного предложения понимает высшее подразделение в систематике сложных предложений, связанное с собственно-структурными признаками: наличие/отсутствие союза или союзного слова, среди союзных - конструктивные свойства союзов. При таком понимании типа сложного предложения в мариискм языке выделяются 4 типа сложных предложений: сложносочиненные, сложноподчиненные, бессоюзные и сложные предложения смешанного типа. В сложносочиненном предложении предикативные части соединяются сочинительными союзами и союзными частицами, в сложноподчиненном - подчинительными союзами и союзными словами, в бессоюзном сложном - без союзов и союзных слов, в сложном предложении смешанного типа сочетаются разные виды связи частей.

В марийском языке предикативная деепричастная конструкция соединяется с другой предикативной частью сложного предложения без союза (что составляет основное структурное отличие) и находится в отношениях гипотаксиса, как определяющее к определяемому. Связь субординации между частями сложного предложения с предикативной деепричастной конструкцией является одним из проявлений общей закономерности отсутствия дихотомического противопоставления паратаксиса и гипотаксиса в системе сложных предложений марийского языка (и в сложных предложениях с сочинительными союзами, за исключением разделительных, не дифференцированы отношения сочинения и подчинения между частями). Предложения с предикативной деепричастной конструкцией - это особый структурно-семантический разряд в системе бессоюзных сложных предложений.

Иначе обстоит дело в других финно-угорских языках. В мордовских языках предикативные деепричастные конструкции вводятся в структуру предложения при помощи подчинительных союзов и союзных слов (Бузаков 1973. 20), в венгерском языке широко используются коррелятивные слова, указывающие на другое предложение-компонент (Майтинская 1961. 142), в мансийском языке деепричастие в предикативной конструкции управляется глаголом-сказуемым через форму основного падежа или через послелог (Баландин-Вахрушева 1957. 221-222).

Наконец, о названии компонентов, образующих структурную схему предикативной деепричастной конструкции. Исследователи финно-угорских, самодийских, тюркских, монгольских языков пользуются термином "субъектная деепричастная конструкция" т.е. признают, что в деепричастной конструкции может быть субъект. Сами при этом имеют в виду субъектно-предикатную структуру деепричастной конструкции, построенной по модели двусоставного простого предложения, и называют ее оборотом. Если языковедами признается наличие одного из главных членов двусоставной структуры - субъекта (в синтаксической семантике: производитель действия, составляющий предмет мысли), то почему же отвергается другой - предикат (то, что высказывается о предмете мысли)?

Допустим, как утверждают лингвисты, в деепричастной конструкции имеется субъект (подлежащее), то каким же членом

предложения или компонентом члена предложения является деепричастие? Если не сказуемым, то одним из второстепенных членов - определением, дополнением, обстоятельством или детерминантом при подлежащем? Разумеется, оно не может быть компонентом подлежащего (при выражении словосочетанием). Утверждая наличие субъекта, т.е. подлежащего (выше были приведены примеры с грамматическим выражением субъекта действия) - одного из компонентов двусоставной модели предложения, нельзя не признавать другой компонент - сказуемое. Остается одно: в деепричастной конструкции, построенной по структурной схеме двусоставного простого предложения, деепричастие является сказуемым. Т.о. термин "предикативная деепричастная конструкция" точнее, чем другие, отражает сущность деепричастной конструкции, выступающей на уровне предложения: деепричастие является одним из компонентов (в двусоставной модели) или единственным компонентом (в односоставной модели), конструирующим структурную схему.

1. Деепричастные конструкции в финно-угорских языках рассматриваются системой собственных единиц. Они могут быть непредикативные (на уровне словосочетания) и предикативные (на уровне предложения). Разграничение их иногда сопряжено с трудностями.

2. Непредикативные деепричастные конструкции строятся по структурной схеме подчинительного словосочетания (деепричастие + зависимое слово), предикативные - по моделям двусоставного или односоставного простого предложения.

3. Конструирующими компонентами двусоставной структурной схемы выступают именное слово в именительном или родительном падеже (подлежащее) и деепричастие (сказуемое). Формула модели: $S - P$ (Gerundium).

4. Возможна конситуативно обусловленная реализация двусоставной схемы простого предложения: $[S] - P$ (Gerundium).

5. В односоставной схеме деепричастие является единственным компонентом (главным членом), создающим модель предложения. Формула структурной системы $[] - P$ (Gerundium).

6. За небольшим исключением (см. Майтинская 1960. 160), предикативные деепричастные конструкции строятся по структур-

ным схемам простого предложения, функционирующего только в составе сложного предложения.

Л. П. Васикова

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕТЫРЕВ, В. И., (1967), Субъектная деепричастная конструкция и ее происхождение. Вопросы финно-угорского языкознания. Ижевск. вып. 4, с. 53-68.
- БАЛАНДИН, А. Н.-ВАХРУШЕВА, М. П. (1957), Мансийский язык. Ленинград.
- БАЛАШШАЙ, (1951), Венгерский язык. Москва.
- БУБРИХ, Д. В., (1949), Грамматика литературного коми языка. Ленинград.
- БУБРИХ, Д. В., (1953), Историческая грамматика эрзанского языка. Саранск.
- БУЗАКОВ, И. С., (1973), Сложное предложение в мордовских языках. Саранск.
- ВАЛИТОВ, Г. Н., (1980), О субъекте деепричастных конструкций в марийском языке. Ученые записки Татурского государственного университета: Труды по финно-угроведению. 6. с. 136-144.
- ГФЯ = Грамматика Финского языка. - Москва-Ленинград. 1958.
- ДУБРОВИНА, З. М., (1972), Инфинитивы в финском языке. Ленинград.
- ЕВСЕВЬЕВ, М. Е., (1963), Избранные труды. т.4. Саранск.
- ИСАНБАЕВ, Н. И., (1961), Деепричастия в марийском языке. Йошкар-Ола.
- МАЙТИНСКАЯ, К. Е., (1955), Венгерский язык. ч.1. Москва.
- МАЙТИНСКАЯ, К. Е., (1961), Принципы изучения синтакса (на материале финно-угорских языков). Известия АН СССР, ОЛЯ. Москва. т. XX, вып. 2, с. 133-142.
- ПЕРЕВОЩИКОВ, П. Н., (1959), Деепричастия и деепричастные конструкции в удмуртском языке. Ижевск.
- РЯ = Русский язык: Энциклопедия. - М.: Сов. энциклопедия. 1979.
- СКЯ = Современный коми язык. Сыктывкар 1955.
- СЕРЕБРИННИКОВ, Б. А., (1967), О некоторых особенностях древнего синтаксиса языка коми. СФУ, 2, с. 101-106.
- УУСПИЛЬД, Э., (1967), Структура и значение обстоятельственных конструкций с центральным словом- глагольной формой на -des, -mata, -nud, -tud: Автореферат канд... диссертации. Тарту.
- УУСПИЛЬД, Э., (1969), Некоторые закономерности порождения обстоятельственных конструкций с центральным словом в неспрягаемой форме глагола эстонского языка. - Ученые записки ТГУ, выл. 228. Тарту. с. 172-176.
- ХАКУЛИНЕН, Л., (1955), Развитие и структура финского языка. ч. II. Москва.
- ШУТОВ, А. Ф., (1979), Абсолютные обороты в удмуртском языке: автореферат канд... Диссертации. Москва.
- ALVRE, P., (1969), Soome keele opetuse reeglid. Tallinn.
- MIINKLA, K.-RANNUT, L.-RIIKOJA, E.-ADMANN A., (1974) Eesti keele lauseopetuse pohijoonid. Tallinn.

KONTEXTUSHATÁSOK A MAGYAR MAGÁNHANGZÓHARMÓNIABAN¹

Számos nyelvész szerint a generatív fonológia úgynevezett standard elmélete nem ad kielégítő eredményeket a magánhangzó-harmónia vizsgálatában. Ringen (1975, 1977, 1980) szerint bizonyos problémákat meg lehet oldani, ha föladjuk azt a feltételezést, hogy a fonológiai ábrázolások teljesen specifikálva vannak. Clements (1977) a magánhangzóharmónia más problémáinak megoldására az autoszegmentális elemzést javasolja. A magánhangzóharmóniára vonatkozó újabb kutatások jelentős részében ismert adatoknak az autoszegmentális fonológia keretében történő és nem teljesen specifikált fonológiai ábrázolásokat alkalmazó újraelemzését találjuk. Újabb empirikus kutatások azonban arra engednek következtetni, hogy az újraelemzett adatok számottevő része, legalábbis a magyar nyelv esetében, nem teljes és nem pontos (Kontra és Ringen 1986, 1987). Ebben a tanulmányban egy olyan kutatás részeredményeit közöljük, amelynek az a célja, hogy pontosabb adatokat tárjon fel a magyar magánhangzóharmóniára vonatkozóan. Nyilvánvaló, hogy pontatlan és nem teljes adatok újraelemzése – történjék bár a legújabb elméleti keretben – kevés haszonnal jár.

A magyar palatoveláris harmónia általános jellemzői jól ismertek. A magánhangzók a következők:

	(1) Előlképzett				Hátulképzett			
	Illabiális		Labiális		Illabiális		Labiális	
	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Hosszú	Rövid	Hosszú	
Magas	i	í	ü	ű			u	ú
Középső		é	ö	ő			o	ó
Mély	e				á		a	

Az (1)-ben bekeretezett *i*, *í* és *é* hangok semlegesek, a többi viszont az illeszkedésben részt vevő (harmonikus) magánhangzó. A hátulképzett illeszkedő magánhangzók általában nem fordulnak elő előlképzett illeszkedő magánhangzót is tartalmazó szavakban. A semleges magánhangzók egyaránt előfordulnak elől- és hátulképzett magánhangzók társaságában. Mivel az illeszkedő toldalékok magánhangzóí palatoveláris szempontból általában meg-egyeznek az illeszkedő magánhangzókat tartalmazó tövekkel, a harmonikus magánhangzójú szuffixumoknak két alternánsa van, egy előlképzett és egy hátulképzett², például:

(2)	<i>ház-nak</i>	<i>öröm-nek</i>
	<i>város-nak</i>	<i>űrű-nek</i>
	<i>mókus-nak</i>	<i>idő-nek</i>

A kizárólag semleges magánhangzót tartalmazó tövekhez általában előlképzett magánhangzójú toldalékok kapcsolódnak,³ például:

(3)	<i>víz-nak</i>
	<i>fillér-nek</i>

A vegyes magánhangzójú, tehát elől- és hátulképzett magánhangzót egyaránt tartalmazó tövek különféleképpen viselkednek, a bennük levő magánhangzóktól függően. Az olyan tövek, amelyekben hátulképzett magánhangzó(ka)t egy semleges magánhangzó követ, általában hátulképzett magánhangzójú toldalékot kapnak, például:

(4)	<i>papír-nak</i>
	<i>radír-nak</i>
	<i>tányér-nak</i>

Számos más, vegyes magánhangzójú tö ingadozik, vagyis mind elől-, mind hátulképzett magánhangzójú toldalékot kaphat, például:

(5)	<i>hotel-nak</i>	<i>hotel-nak</i>
	<i>analízis-nak</i>	<i>analízis-nak</i>
	<i>konkrét-nak</i>	<i>konkrét-nak</i>

Ezekben az ingadozó tövekben van egy hátulképzett magánhangzó, s ezt követi egy előlképzett illabiális magánhangzó. Ide tartozik azoknak a vegyes magánhangzójú töveknek a zöme, amelyeknek utolsó magánhangzója *e* vagy amelyeknek utolsó két magánhangzója semleges, valamint bizonyos olyan szavak, amelyek utolsó magánhangzója *é*. Az ingadozó tövek legtöbbje kölcsönszó (= jövevényszó és idegen szó).

Korábbi vizsgálatok (Kontra és Ringen 1986 és 1987) megmutatták, hogy számos olyan ingadozó *tő*, amelynek utolsó magánhangzója *e*, sokkal kisebb fokú ingadozást mutat a toldalékolásban, mint amelyet a szakirodalom alapján várhatnánk. Az ilyen szavak legnagyobb részét a kísérleti személyek következetesen előlképzett magánhangzójú toldalékkal látják el. Kontra és Ringen (1986) alapján (6) azt mutatja be, hogy néhány ilyen szó az esetek hány százalékában kapott palatális toldalékot:

(6)	<i>bitumen</i>	98,1
	<i>karakter</i>	96,2
	<i>fiáker</i>	94,3
	<i>szalamander</i>	91,5
	<i>partner</i>	88,6
	<i>púder</i>	73,8

Ezek az eredmények arra engednek következtetni, hogy az *e* (gyenge) előlképzett illeszkedő magánhangzó. Sokan az *e*-t semleges magánhangzónak tartják, mert előfordul veláris magánhangzókat tartalmazó eredeti tövekben is. Kontra és Ringen (1986) kísérleti eredményei azonban Ringen (1975, 1978) elemzését támogatják, amely szerint az *e* előlképzett illeszkedő magánhangzó.

Kontra és Ringen (1986) felvetették, hogy az ingadozó toldalékolású szavak ingadozását esetleg befolyásolja az a mondat nagyságú kontextus, amelyben ezek a szavak előfordulnak. A pszicholingvisztikai szakirodalomból jól ismert jelenség, hogy a megelőző kontextus gyakran befolyásolja a beszélők és a hallgatók nyelvi viselkedését. Általában az történik, hogy az első nyelvi elem — akár egy szóról, akár egy szintaktikai szerkezetről vagy fonémáról van szó — befolyásolja az őt követő azonos vagy hasonló nyelvi elemhez való hozzáférést. Ez az előfeszítés

(= ang. priming)⁴ a később következő nyelvi elem hozzáférhetőségét a mentális lexikonban megkönnyítheti (gyorsabbá és pontosabbá teheti) vagy megnehezítheti (lassabbá és pontatlanabbá teheti). Ha a következő elem azonos az előfeszítő elemmel (=prime)⁴, a hozzáférés jelentős mértékben könnyebb lesz. Ha az előfeszítő elem csupán hasonló a következő elemhez, a hozzáférés a feladattól függően vagy könnyebb lesz, vagy nehezebb. Az előfeszítés szerepét főleg a perceptuális feladatokban bizonyították, de szerepe nyilvánvaló a nyelvi produkcióban is. Például a SLIPS eljárás, amely kísérleti helyzetben fonológiai beszédhibákat indukál, nagymértékben a fonológiai előfeszítési hatásokon alapul (Motley és Baars 1975).

Bizonyos esetekben a beszélő egynél több lehetőség közül választhat a nyelvi produkció során. Ilyenkor az előfeszítés hatására a beszélő nagyobb valószínűséggel választja azt a változatot, amely azonos az előfeszítő elemmel. Bock (1986) a passzív mondatok használatát vizsgálta a nyelvi produkcióban. Képek leírásakor a kísérleti személyek általában aktív mondatokat használnak, de egy passzív előfeszítő szerkezet hatására nagyobb valószínűséggel használnak passzív szerkezeteket. Kay és Marcel (1981) mesterséges szavak kiejtését vizsgálták. Az angolban néhány betűkombináció több lehetséges hangsornak is megfelel, például az *ouch* betűsor az [auč] hangsornak felel meg a *couch* szóban, de az [ʌč] hangsornak a *touch* szóban. A szerzők bemutatják, hogy az ilyen betűsorok kiolvasását befolyásolhatja az, ha előttük valódi szó az előfeszítő elem, például a *bouch* mesterséges szót a *couch* szó után [bauč]-nak, a *touch* szó után [bač]-nak olvassák inkább.

Az előfeszítés hatása ismeretes a lexikai, szintaktikai és fonológiai kódolásban és dekódolásban, de szerepét a morfológia szintjén még nem vizsgálták. Nem ismerünk olyan tanulmányt, amely azt vizsgálta volna, hogy egy morféma valamely allomorfjának használata megkönnyíti-e ugyanennek az allomorfnak a későbbi használatát, s megnehezíti-e a morféma más allomorfjainak használatát.

Tanulmányunkat ennek a kérdésnek a megvizsgálására szántuk. A kísérleti személyek a budapesti Mórícz Zsigmond Gimnázium és Radnóti Miklós Gyakorló Gimnázium tanulói voltak. 33 lány és 26

fiú adatait dolgoztuk föl, tehát összesen 59 tanulótól nyertünk adatokat. Életkoruk 16-18 év, s valamennyien budapesti születésűek. A feladat az volt, hogy egy-egy szótári alakjában megadott szót be kellett illeszteni a megadott mondat üresen hagyott helyére. Három ingadozó toldalékolású szót vizsgáltunk: a *sláger*-t, a *karakter*-t és a *férfi*-t. Minden tesztszó három eltérő kontextusban szerepelt:

(7) Palatális kontextus: a tesztszó olyan szó után állt a mondatban, amely a használandó toldalékmorféma palatális alternánsát tartalmazta;

Veláris kontextus: a tesztszó olyan szó után állt a mondatban, amely a használandó toldalékmorféma veláris alternánsát tartalmazta;

Semleges kontextus: a tesztszót a mondat belsőjébe kellett beilleszteni s a mondatban előtte nem fordult elő a használandó toldalékmorféma semmilyen alternánsa. A tesztszó előtti szó mindig hátulképzett magánhangzókat tartalmazott, aminek az oka alább nyilvánvaló lesz.⁵

A tesztszavak instrumentalisi, inessivusi és dativusi alakjait vizsgáltuk meg az említett három kontextusban. Néhány példa:

- (8) a. veláris kontextus; tesztszó: *sláger*; rag: *-ban/-ben*
Abban a sláger_____ van egy érdekes szó.
- b. palatális kontextus; tesztszó: *férfi*; rag: *-val/-vel*
Ezzel a férfi_____ szeretnék házasságot kötni.
- c. semleges kontextus; tesztszó: *karakter*;
rag: *-nak/-nek*
Valaha karakter_____ lenni dicsőség volt, ma inkább szégyen.

Az eredményeket a következő táblázat tartalmazza:

(9) Palatális magánhangzójú toldalékok százalékosan kifejezve

	Kontextus	-vel	-ben	-nek	Összesen
<i>férfi</i>					
	palatális	83,1	88,1	67,8	79,7
	semleges	68,4	74,1	54,2	65,6
	veláris	27,1	42,4	37,9	35,8
	összesen	59,5	68,2	53,3	60,4
<i>sláger</i>					
	palatális	96,6	96,6	98,3	97,2
	semleges	93,1	93,1	91,4	92,5
	veláris	89,8	70,2	74,6	78,2
	összesen	93,2	86,6	88,1	89,3
<i>karakter</i>					
	palatális	98,3	98,3	100	98,9
	semleges	92,7	94,5	98,2	95,1
	veláris	81,4	70,2	82,5	78,0
	összesen	90,8	87,7	93,6	90,7

Az adatokat varianciaanalízissel elemeztük. A kísérleti személyek neme szerint nem találtunk szignifikáns különbségeket (főhatás és minden, a nemet érintő interakció, $F < 1$, nem szignifikáns). Ha a személyeket tekintjük véletlen tényezőnek, az előfeszítésnek szignifikáns volt a hatása a toldalékallomorfok választására ($F(2,114)=61,93$; $p < 0,001$). Az előfeszítésnek akkor is szignifikáns hatása volt a toldalékválasztásban, ha a szavakat tekintjük véletlen tényezőnek ($F(2,4)=12,36$; $p < 0,02$). Az egyedi előfeszítési helyzetek (vagyis a különböző kontextusok) előre betervezett összehasonlítása azt mutatta, hogy minden kontextus különbözött minden más kontextustól. Palatális kontextusban szignifikánsan több palatális allomorf fordult elő, mint semleges kontextusban, és semleges kontextusban több palatális allomorf fordult elő, mint veláris kontextusban. A három szuffixum között nem mutatkozott szignifikáns különbség ($F(2,114)=1,38$; n.sz.).

A három tesztszó eltérő viselkedésű, amit a szavak szignifikáns főhatása mutat, vagyis a szavak átlageredményei eltértek

függetlenül az egyéb — pl. nem, kontextus — hatásoktól ($F(2,114)=58,64$; $p<0,001$). A különféle interakciók szintén szignifikáns különbségeket mutatnak. Egyaránt szignifikáns a különbség a tesztszavak viselkedésében, ha az egyes szavak és a szuffixumok interakcióját tekintjük ($F(4,228)=8,27$; $p<0,001$), ha a szavak és a kontextusok interakcióját vizsgáljuk ($F(4,228)=9,38$; $p<0,001$), és ha a szavak, a szuffixumok és a kontextusok közötti hármas interakciót nézzük ($F(8,456)=3,49$; $p<0,001$). Post hoc tesztekkel megállapítottuk, hogy a különbséget a *férfi* szó viselkedése okozta; a *sláger* és a *karakter* között nem mutatkozott eltérés. Elvégeztünk egy újabb varianciaanalízist, ezúttal csak a *sláger* és a *karakter* szóval, hogy kiderüljön, milyen hatások mutatkoznak e két szó használatában. Az előfeszítés kisebb, de még szignifikáns hatást gyakorolt a todalékválasztásra ($F(2,114)=25,83$; $p<0,001$), és az előre betervezett összevetések azt mutatták, hogy mindhárom kontextusban szignifikánsan eltérő eredmények születtek. A két szó között nem volt különbség ($F<1$). Szignifikáns különbséget találtunk azonban a három esetrag között ($F(2,114)=5,21$; $p<0,01$) és szignifikáns interakció mutatkozott az esetragok és az előfeszítés között ($F(4,228)=4,18$; $p<0,005$). Az utóbbi interakció azt mutatja, hogy a veláris előfeszítő kontextusnak viszonylag kis hatása van a tesztallomorfok kiválasztásában.

A mi szempontunkból két fontos eredményt láthatunk. Először: a kontextus hatással van arra, hogy egy kísérleti személy milyen valószínűséggel használ palatális vagy veláris magánhangzókat. A semleges kontextushoz képest a palatális kontextus (tehát egy megelőző palatális szuffixum használata) növeli egy következő palatális magánhangzó használatának valószínűségét, a veláris kontextus (tehát egy megelőző veláris szuffixum használata) növeli egy következő veláris magánhangzó használatának esélyeit. Másodszor: a *férfi* szó a másik két szónál szignifikánsan többször kapott veláris ragot, és szignifikánsan nagyobb „hajlandóságot” mutatott a megelőző szó kontextushatásának érvényesítésére.

Ezeknek az eredményeknek az érdekességét egyrészt az adja, hogy hasonlóak a pszicholingvisztikai (de)kódolásban általában megfigyelt kontextushatásokhoz, másrészt az, hogy relevánsak a

magánhangzóharmóniára vonatkozó elméleti problémák megoldásában.

Adataink azt mutatják, hogy az előfeszítési hatások szerepet játszanak olyan morfonológiai jelenségekben, mint amilyen például a magánhangzóharmónia. Úgy látszik, hogy az affixumok, allomorfolk és morfonológiai jelenségek viselkedésében ugyanazok az elvek érvényesülnek, mint amelyek a szavak és a szintaktikai szerkezetek esetében. (Vö. még Stemberger 1984 és Stemberger és MacWhinney 1984; annak bemutatására, hogy a gyakoribb affixumok és allomorfolk (de)kódolása pontosabban megy végbe, mint a kevésbé gyakori affixumoké és allomorfolké.) Ez a következtetés a priori nem lett volna szükségszerű. Garrett (1980) szerint például a morfológiai elemek és más, zárt osztályba tartozó (ang. closed class) lexikai elemek a lexikon más részeitől igen eltérő módon vannak elrendezve, s szerinte nincs okunk eleve feltételezni, hogy ugyanazok a jelenségek érvényesülnek az összes elem esetében (noha ezt nem is zárja ki a szerző). A mi adataink arra engednek következtetni, hogy a morfológiai elemek esetében ugyanazok a jelenségek érvényesülnek.

A kontextushatások érvényesülésének módja szorosan összefügg azzal, hogy milyen fonológiai reprezentációkat és folyamatokat tételezünk fel. Nézzük Vago (1974) javaslatát, amely szerint a *férfi* szónak két mögöttes alakja van: az egyikben palatális /fe:rfi/, a másikban veláris /fe:rɸi/ magánhangzóval. Saját adataink megmagyarázásához a következőket kellene feltételeznünk: egy palatális magánhangzó jelenléte egy megelőző szóban növeli a valószínűségét annak, hogy a beszélők a palatális magánhangzót tartalmazó mögöttes formát választják ki a lexikonból, s egy veláris magánhangzót (is) tartalmazó megelőző szó növeli a valószínűségét annak, hogy a beszélők a veláris magánhangzójú mögöttes formát választják. Véleményünk szerint valószínűleg nem ez a helyzet, hiszen e magyarázat azt implikálja, hogy bármely megelőző palatális vagy veláris magánhangzónak ilyen hatása van. Adataink lehetővé teszik ennek a hipotézisnek a megvizsgálását. Az általunk használt semleges kontextust nyújtó mondatokban a tesztszavakat közvetlenül megelőző szavak kizárólag veláris magánhangzókat tartalmaznak. Ezek a mondatok abban térnek el a veláris előfeszítő-kontextusú monda-

toktól, hogy a tesztszavakat közvetlenül megelőző szavakban nem fordulnak elő a tesztmorfémákkal azonos morfémák. Ha az előfeszítési hatások befolyásolják, hogy a beszélők az alternatív mögöttes alakok közül melyiket választják, akkor a semleges kontextust nyújtó mondatokban és a veláris kontextusú mondatokban egyforma számú veláris tesztallomorfnak kellett volna előfordulnia. Vagyis: e két kontextus között nem kellett volna különbséget találunk. Láttuk azonban, hogy a veláris kontextusú mondatokba a kísérleti személyek szignifikánsan többször írták be a veláris allomorfokat, mint a semleges kontextusú mondatokba. Következésképpen Vago említett javaslata a mi adatainkat nem jól magyarázza.

A bemutatott adatoknak egy közvetlenebb magyarázata a következő: az előfeszítés közvetlenül, nem pedig a *tő* magánhangzóján keresztül hat a szuffixum magánhangzójára. A megfigyelt kontextushatások összeférnek egy fakultatív szabály létezésével. Ha minden szóalakról számot kívánunk adni, egy olyan velarizáló alszabály meglétét feltételezhetjük, amely a szuffixumok magánhangzóját egy [+hátsó] jegy hozzáadásával módosítja bizonyos szavak után és/vagy bizonyos kontextusokban (Ringen 1975). A *férfi*-típusú szavak úgy vannak megjelölve, hogy a velarizáló szabály nagy mértékben érvényesüljön rajtuk, a *sláger* típusúak ellenben vagy úgy vannak megjelölve, hogy a velarizáló szabály kismértékben érvényesüljön rajtuk, vagy más, alább leírt módon befolyásolják a szabály érvényesülését. Az ilyen alszabályok — amelyek egyébként kivétel nélküli asszimilációs szabályokat ismételnek meg — nem szokatlanok. Ilyen szabályt találunk például a svédben, ahol a zöngéesség szerinti asszimiláció a múlt idejű *-de* morféma és a passzív participiális *-d* morféma esetében hasonló az angol zöngéességi asszimilációhoz: a zöngétlenséget egy megelőző zöngétlen szegmentum váltja ki, így kapjuk a /-te/ és a /-t/ allomorfokat. Néhány szonor mássalhangzóra végződő svéd szó azonban szintén /t/-t tartalmazó allomorfot kap, például /ta:l-te/ 'beszélt'. Ezek a szegmentumok szükségessé teszik egy speciális (de kötelező) alszabály felvételét, amely zöngétleníti a szuffixum zárhangját. Az olyan angol szavak mint *burnt* és *spelt* ugyanennek a folyamatnak az angol nyelvbeli végző reflexei. Amíg az angol nyelvi tények mind egy folyamattal,

mind egy -t szuffixummal összeegyeztethetők, a magyar nyelv tényei egyértelműen folyamatra utalnak, hiszen a magyarban számos szuffixumot érint e jelenség.

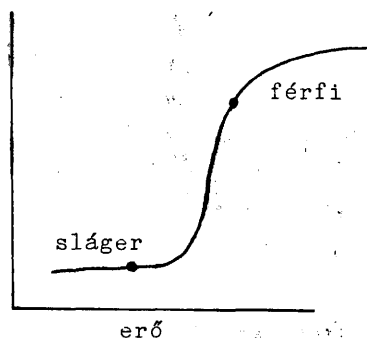
A tényeknek ez az elemzése eléggé elfogadhatónak látszik a fonológiai (de)kódolás olyan leírásainak fényében, amilyen Stembergeré (1985). A nyelvi rendszer minden elemének van valamilyen „ereje” (vagy „aktivációs szintje”), ami azt mutatja meg, hogy az adott elem milyen könnyen hozzáférhető. Az előfeszítés a nyelvi elemek erejét a különböző kontextusokban növeli vagy csökkenti, függetlenül attól, hogy az adott elem milyen erős vagy gyenge. Az előfeszítés következményei azonban erősebben nyilvánulnak meg, ha a nyelvi elem ereje közepes vagy kicsi. A fakultatív szabályok ereje kicsi, ezért az előfeszítés jelentős hatást gyakorol rájuk. A magyarban a velarizáló alszabály alkalmazása valószínűbb, ha egy veláris magánhangzó fordul elő a mondat egy megelőző részén. Ez az előfeszítés nyilván nem a szabály megismétléséből adódik, mivel a velarizáló alszabály nem működik az előfeszítő elemeken. Az előfeszítő elemek nyilvánvalóan a magánhangzóharmónia szabály következtében kapják veláris magánhangzóikat, amint ez látható a (8)-ban fent idézett példákból. Az előfeszítés tehát a fonológia szintjén érvényesülő hatás. Dell (1984) megmutatta, hogy két szó fonológiai felépítése között az interferencia akkor a legvalószínűbb, ha a szavak a lehető legtöbb szegmentumban megegyeznek. Így — amint ezt adataink is mutatják — egy megelőző veláris magánhangzó a velarizáló szabályt várhatóan jobban előhívja, ha a tesztszuffixummal azonos szuffixumban áll, mint ha azzal nem azonos szuffixumban fordul elő. Egy megelőző palatális magánhangzó pedig, különösen akkor, ha a tesztszuffixummal azonos szuffixumban fordul elő, csökkenti a velarizáló szabály alkalmazásának valószínűségét a fonológiai interferencia következtében.⁶

Noha a vizsgált ingadozó toldalékolású tövek hasonlóak abban, hogy mindegyikükre hatással van a mondatnyi kontextus, a *sláger* és a *karakter* jelentősen eltér a *férfi*-től. A kontextus hatása nagyobb volt a *férfi*, mint a *sláger* vagy a *karakter* esetében. Ez valószínűleg a velarizáló szabálynak az említett szavakban történő, eltérő szintű alkalmazásából következik. Az alkalmazás magasabb, de még viszonylag alacsony szintje érzéke-

nyebb az előfeszítésre. Az elemek ereje és a hozzáférés valószínűsége közötti viszonyt a következő S-alakú függvény mutatja:

(10)

a velarizáló
szabály
előhívásának
valószínűsége

Alacsony erőszinten nem valószínű, hogy egy elem pontosabban előhívható, mint egy versenytársa. Az erőszint emelkedésével a hozzáférés (előhívhatóság) növekszik, de a hatás kisfokú. Magas erőszinten az elem mindig pontosan hozzáférhető és egy kis extra aktivációnak csak kis hatása van. A középső erőszintek egy szűk sávján azonban kisfokú erőváltozások is nagymértékben befolyásolhatják egy elemnek a versenytársával szembeni elérhetőségét. Egy elem ereje oly mértékig megnőhet, hogy általában hozzáférhető lesz, s oly mértékig csökkenhet, hogy általában nem lesz hozzáférhető. Itt a *férfi* szó az alszabály alkalmazását közepes erőszinten teszi lehetővé, ami nagy fokú előfeszítési hatásokat eredményez, a *sláger* és a *karakter* azonban az alszabály alkalmazását alacsony erőszinten teszi csak lehetővé, ezért a szabály előhívását az előfeszítési hatások kevésbé befolyásolják. Nem tudjuk azonban pontosan, hogy miért tér el ennyire a *férfi* a másik két szótól. Az egyik lehetséges ok esetleg a *férfi*-nek a másik két szóénál nagyobb gyakorisága. Különféle pszicholingvisztikai elméletek szerint a magas gyakoriság a kivételek hozzáférését (előhívását) megkönnyíti. Egy másik lehetőség az, hogy a *sláger* típusú szavak veláris magánhangzója előfeszítési hatásokat gyakorol s ennek következtében alkalmazódik a velarizáló szabály; így valójában ezek a szavak nincsenek is megjelölve a szótárban mint olyan elemek, amelyeken a velarizáló szabály alkalmazandó. A *férfi* szóban azonban csak

előlképzett magánhangzók vannak, ezért a szótárban meg kell jelölni mint olyan elemet, amelyen a velarizáló szabály működhet. Egy harmadik lehetőség szerint egy valódi előlképzett illeszkedő magánhangzó jelenléte a tövégi szótagban (például a *sláger* szóban) interferál a velarizáló szabály előhívásával. Ha az e valódi előlképzett illeszkedő magánhangzó — ahogy azt fentebb mondtuk —, akkor a velarizáló szabály előhívását megnehezíti. Ha azonban a tövégi szótagban valódi semleges magánhangzó van, mint például a *férfi* és a *papír* szavakban, akkor a velarizáló szabály könnyebben előhívható. Az is lehetséges, hogy a velarizáló szabály a *sláger*-féle szavakon egyáltalán nem működne, ha a nyelvművelők nem a veláris toldalékok használatát támogatnák (ehhez vö. pl. MMNyR I:98). A nyelvművelésnek ebben a tekintetben nincs jelentős hatása, de valamelyest hozzájárulhatott ahhoz, hogy a beszélők ezekre a szavakra (alacsony szinten) alkalmazzák a velarizáló szabályt. Az említett lehetőségek nem zárják kölcsönösen ki egymást; a kérdés tovább vizsgálendő.

Ebben a tanulmányban az ingadozó toldalékolású töveknek csak két típusával foglalkoztunk, a többivel nem (l. (5) fentebb). Nem vizsgáltunk egyetlen olyan szót sem, amely nem ingadozik, tehát nem néztük a kizárólag veláris magánhangzót tartalmazó, a csak palatális magánhangzót tartalmazó, vagy a nem ingadozó vegyes magánhangzójú szavakat (pl. *József*). A kutatásnak a jövőben ki kell terjednie ezekre a szavakra is: meg kell vizsgálni a különböző kontextusok (például morfológiailag egyszerű szavak, a tesztaffixummal azonos affixumot tartalmazó és attól eltérő affixumot tartalmazó szavak) hatását, valamint a lexikai gyakoriság hatását. Tervbe vettük e folyamatok menet közbeni (on-line) vizsgálatát is.

Elemzéseink még korai fázisban vannak. A kontextushatás azonban már most is figyelmet érdemel a magyar magánhangzó-harmónia vizsgálatában. Eredményeink egy velarizáló alszabály meglétére engednek következtetni, és azt mutatják, hogy az ingadozó szavak nem azért ingadoznak, mert két alternatív mögöttes alakjuk van. Az adatok pszicholingvisztikai szempontból sem érdektelenek, mivel demonstrálják a morfonológiai szabályok alkalmazásában a fonológiai előfeszítést, s ezáltal megmutatják a

morfonológiai jelenségek és a magasabb szintű elemek (szavak) közötti hasonlóságot.

Kontra Miklós—Catherine O. Ringen—Joseph P. Stemberger⁷

JEGYZETEK

¹Ez a tanulmány a Proceedings of the XIV International Congress of Linguists című kötetben megjelenő The Effect of Context on Suffix Vowel Choice in Hungarian Vowel Harmony című cikkünk kibővített, magyar nyelvű változata. Köszönetet mondunk munkánk segítéséért a következőknek: Amaci Zsuzsa, Tóth Zsuzsa, Cserhalmi Zsuzsa és Poros András tanároknak (Radnóti Miklós Gyakorló Gimnázium), Pesti Judit, Simon Judit és Dávid Anna tanároknak (Móricz Zsigmond Gimnázium), valamint Yeong-Fen Linnek (University of Iowa). A tanulmány részben az MTA Nyelvtudományi Intézete élőnyelvi kutatócsoportjának munkálatai keretében készült. Köszönet illeti Pléh Csabát és Siptár Pétert a magyar fordítás létrehozásában nyújtott segítségükért.

²A kereksségi illeszkedés tárgyalásától eltekintünk. Ennek egyik legújabb elemzése Kornai (1987) dolgozatában olvasható.

³Van körülbelül 50 kivételnek tekinthető szó, amelyekhez hátulképzett magánhangzójú toldalék járul.

⁴Az angol *priming* kifejezés a mentális szótár pszichológiai kutatásában vált bevett szak kifejezéssé. Eredetileg azt a kísérleti elrendezést értették rajta, amelynek során megvizsgálták: egy adott szó felismerése elősegíti-e a vele asszociatív kapcsolatban levő más szavak rövid időn belüli felismerését. Kiterjesztett alkalmazásában a kifejezés nemcsak erre a kísérleti helyzetre, hanem a mentális szótáron belüli mindenfajta kontextuális hatásra használatossá vált. A magyar pszichológiai szakirodalomban a *priming* megfelelőjeként az *előfeszítés* szó vált meghonosodottá.

⁵Kérdőívünkben egy másfajta semleges kontextusba is beíratuk a szavakat, nevezetesen olyan mondatokba, amelyekben a tesztszavak a mondatok élére kerültek. Ezeket az adatokat nem elemeztük, mivel az itt használt statisztikai eljárásban elegendő egyetlen semleges kontextus használata. A két semleges kontextus közül azért választottuk a mondatbelsejít, mert az előfeszítő kontextusú mondatok tesztszavai szintén a mondatok belsejébe kerültek.

⁶Adataink egy további, a nyelvelmélet szempontjából általában kevésbé előnyösnek tekintett megoldással is összeegyeztethetők. Fel lehetne tételezni, hogy két szuppletív allomorf van a nyelvben, pl. *-nak* és *-nek*, és nincs harmóniaszabály. Az egyes szavak allomorfjainak kiválasztása fonológiai és/vagy lexikai

információ alapján történe. Az itt leírt előfeszítési hatások így az ismétlődő előfeszítés körébe tartoznának: a kísérleti személyek tendenciaszerűen többször használták azokat az allomorfokat, amelyeket a közvetlenül megelőző szavakban használtak. Ez a magyarázat a miénknél számos szempontból egyszerűbb. Ha azonban feltételezzük a harmóniaszabály létét (amint ezt a fonológiaelméletben általában teszik), akkor a mi magyarázatunk a helytálló. Stemberger és MacWhinney (1984) megjegyzik, hogy a két szóban forgó (tehát a fonológiai szabályokra épülő és a szuppletív allomorfokat feltételező) elemzésnek a nyelvi viselkedésre vonatkozó predikciói gyakran majdnem teljesen azonosak. Jelenleg nem zárhatjuk ki végleg a magyar magánhangzóharmónia vizsgálatából a szuppletív allomorfokon alapuló megközelítést.

⁷A szerzők ábécé sorrendben vannak feltüntetve.

IRODALOM

- BOCK, J.K. (1986), Syntactic persistence in language production. Kézirat. Michigan State University.
- CLEMENTS, G. (1977), The autosegmental treatment of vowel harmony. In: Dressler és Pfeiffer (1977). 111-119.
- DELL, G.S. (1984), The representation of serial order in speech: Evidence from the repeated phoneme effect in speech errors. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*. 1: 222-233.
- DRESSLER, W. — O. PFEIFFER (szerk.) (1977), *Phonologica 1976*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft.
- FARKAS, D. — P. BEDDOR (1987), Privative and Equipollent backness in Hungarian. *CLS 23. Parasession on Autosegmental and Metrical Phonology*.
- GARRETT, M.F. (1980), Levels of processing in sentence production. In: B. Butterworth (szerk.), *Language production*. Vol. 1. Speech and talk. Academic Press, London. 177-220.
- KAY, J. — A.J. MARCEL (1981), One process, not two, in reading aloud: lexical analogies do the work of non-lexical rules. *Quarterly Journal of Experimental Psychology 33A*: 397-413.
- KONTRA, M. — C. RINGEN (1986), Hungarian vowel harmony: The evidence from loanwords. *UJb*. 58: 1-14.
- KONTRA, M. — C. RINGEN (1987) Stress and Harmony in Hungarian Loanwords. In: K. Rédei (szerk.), *Studien zur Phonologie und Morphonologie der uralischen Sprachen*. Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien. 81-96.
- KORNAI, A. (1987), Hungarian vowel harmony. Megjelenik a *The Proceedings of the 1987 WCCFL* című kötetben.
- MOTLEY, M.T. — B.J. BAARS (1975), Encoding sensitivities to phonological markedness and transition probability: Evidence from spoonerisms. *Human Communication Research* 2: 351-361.
- RINGEN, C. (1975), *Vowel Harmony: Theoretical Implications*. Ph.D. Thesis, Indiana University. Megjelenés alatt.
- RINGEN, C. (1977), Vowel harmony: Implications for the Alternation Condition. In: Dressler és Pfeiffer (1977). 127-132.
- RINGEN, C. (1978), Another view of the theoretical implication of Hungarian vowel harmony. *Linguistic Inquiry* 9:105-115.

- RINGEN, C. (1980), A concrete analysis of Hungarian vowel harmony. In: R. Vago (szerk.), Issues in Vowel Harmony. J. Benjamins, Amsterdam.
- STEMBERGER, J.P. (1984), Structural errors in normal and agrammatic speech. *Cognitive Neuropsychology*. 1:281-313.
- STEMBERGER, J.P. (1985), Phonological rule ordering in a model of language production. Bloomington, IULC.
- STEMBERGER, J.P. — MacWHINNEY, B. (1984), Extrasyllabic consonants in CV phonology: an experimental test. *Journal of Phonetics* 12: 355-366.
- VAGO, R. (1974), Hungarian Generative Phonology. Ph.D. Dissertation, Harvard University.

CONTEXT EFFECTS IN HUNGARIAN VOWEL HARMONY

by Miklós Kontra, Catherine O. Ringen, Joseph P. Stemberger

The paper deals with one group of Hungarian words, the so-called vacillators. It is shown that phonological priming has a significant effect on the choice of suffix alternants. It is suggested that there is a minor rule of Backness in Hungarian, and that vacillators do not vacillate because they have two alternative underlying forms. The data demonstrate the existence of phonological priming in the application of morphophonemic rules.

A FINNUGOR IGERAGOZÁSRÓL KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR IGEI SZEMÉLYRAGOK EREDETÉRE

1. A PU és ezt követően a PFU alapnyelvre három igemódot szokás feltenni: jelentő mód, feltételes mód és felszólító mód. A jelentő módnak nem volt külön jele. Az alapnyelvre külön felszólító módjel sem rekonstruálható, hanem e.sz. 2. sz. alakként a jelen idő (praesens) töve fordult elő. A praesenstő vagy a puszta igetővel volt azonos, vagy *-k jelet tartalmazott. Eszerint a kijelentés és a felszólítás abban különbözhetett egymástól, hogy a felszólítás nem tartalmazott személyre utaló elemet. A t.sz. 2. személyt feltehetőleg a jelen idő igei személyragos alakja fejezte ki. A mai uráli nyelvek másodlagos módjelei is (pl. finn -ko/-kö<*-ka/*-kä + i, m. -j, osztj. -a/-ä) végső soron a *-k jeles vagy a Ø morfémás imperativus folytatói (l. Rédei 1980. 649-653, 1982. 1-10). A PU alapnyelvre feltehető egy *-ne alakú feltételes módjel (conditionalis, conjunctivus), melyet helyesebb volna optativus-desiderativusnak hívni. Ismeretes ugyanis, hogy a PU, illetőleg a PFU alapnyelv az alárendelést csak a mondaton belül ismerte, a mondatok közötti logikai viszonyt — mind a mellé-, mind az alárendelést — kötőszó nélküli mellérendeléssel fejezte ki. Tehát a feltételes mondatviszonyt eredetileg jelöletlen (azaz kötőszó és módjel nélküli) mellérendeléssel fejezték ki. Ilyen szerkezetű feltételes mondatok a mai finnugor nyelvekben is vannak, pl. m. *Későn indulsz, későn érsz.* A *-ne módjel eredetinek kikövetkeztethető optativusi-desiderativusi funkciója a legtöbb uráli nyelvben ma is megvan, jóllehet egyes nyelvekben ebből feltételes (pl. magyar, vogul, jurák, szelkup), illetőleg lehetőségi (potentialis) mód (pl. finn) fejlődött. A feltételes mondatokra

vonatkozóan I. Riese 1981. 383—393, 1982. 229—243, 1983. 411—416, 1984. passim. Az igemódok egyéb problémáival a továbbiakban nem foglalkozom, mivel ez a kérdéskör a kitűzött feladat szempontjából mellőzhető.

2. A nyelvi idő kifejezése közvetlenebbül kapcsolódik az igei személyragok problémájához, éppen ezért ennek a vizsgálatára kissé hosszabban kitérek. „A PU alapnyelv korai szakaszában az igei időrendszer még nem volt meg, hanem az igealakok eredetileg csupán a cselekvés-történés minőségét (akcióját) jelölték. Az alapnyelvben tehát duratív-kontinuatív, illetőleg momentán akciójú igék állhattak egymással szemben. Ezek természetesen nem rendelkeztek mai értelemben vett időrendszerrel, hanem igeképző vagy időjel nélküli aoristosnak (vagy neutrális időnek) nevezhető paradigmasoruk az első csoportnál folyamatos (jelenben folyó), a második csoportnál viszont befejezett (múltban végbement) cselekvést-történést fejezett ki. A folyamatos jelentéstartalmú igéknél a múltban lezárult cselekvést vagy történést az ige kötőhöz fűzött mozzanatos ige képzővel fejezték ki. Ezzel szemben a befejezett jelentéstartalommal bíró igéknél a cselekvés-történés folyamatát gyakorító-folyamatos képzőnek az ige kötőhöz való csatolásával juttatták kifejezésre” (Rédei 1984a. 113).¹ A nyelvi időmegjelenítés problémájával elméleti vonatkozásban, valamint a szamojéd nyelvek szempontjából legutóbb a fiatalon elhunyt uralista nyelvész, Márk Tamás (1983. 255—261) foglalkozott. Úgy véli, hogy ha egy nyelv a folyamatokat, jelenségeket (vagyis: a szituációt) képes elhelyezni az időfolyamatban, akkor van grammatikai időrendszere; az a nyelv viszont, amelyik a szituációnak csupán belső körülményeit ábrázolja, grammatikai aspektussal rendelkezik. A két fő egy nyelvi rendszeren belül nem zárja ki egymást. Ha az időfolyamatok nyelvi kifejezése grammatikálizálódik, akkor létrejön az időrendszer. Ha a grammatikálizálódás nem történik meg, akkor az időre való vonatkoztatás elsősorban az aspektusra és a módra hárul. „Az ige időértékének igeminőséggel (akcióval) való kifejezése feltehetőleg a PU alapnyelv korai korszakára volt jellemző. Ez a kezdetleges időjelölési mód azonban nem tűnt el nyomtalanul, hanem — átalakulva, az újabb időrendszerekbe beépülve — egyes nyelvekben mind a mai napig fennmaradt”

(Rédei 1984a. 116). Valószínűleg a PU alapnyelv vége felé és a PFU alapnyelv elején alakult ki az a nyelvi időrendszer, amelyik nagy vonásokban a mai nyelvekben is tovább él. A kialakulás idejére vonatkozó érveimet a későbbiekben adom elő. Eszerint a jelen időt \emptyset morféma jelöli (több nyelvben igenévképződi eredetű, elhomályosult szerepű praesensjelek nyomai is felfedezhetők), a múlt időt pedig a PU eredetű **š* és/vagy a PFU eredetű **j* időjel fejezi ki (ezek nyelvenkénti megoszlásáról később lesz szó).

A PFU **j* múltidő-jel folytatói megvannak a finnségi nyelvekben, a lappban, mordvinban, cseremiszen, a permi nyelvekben és a magyarban. Hagyományos felfogás szerint ez az időjel etimológiailag azonos a cselekvőt jelentő **ja/*jä* igenévképzővel és deverbális névszóképzővel (Szinyei 1922. 122, 1927. 110; Collinder 1960. 305; Korhonen 1981. 266 némi kétkedéssel, a lapp **ja/*jä>j* hangváltozás nehézségeire utalva; de l. mégis Penttilä 1971/3. 3–15. E származtatás ellen Hajdú 1973. 72, 138, 1985. 241). Tekintettel arra, hogy a jelen idő e. sz. 3. személyének egyik igen gyakori kifejezőmódja a finnugor nyelvekben a különböző igenevek alkalmazása, ez a származtatás teljesen összhangban van a finnugor igeragozási rendszer(ek) más tagjaira vonatkozó magyarázatokkal. Mondanivalóm megvilágítása céljából utalok bizonyos szófaji viszonyokra. Ismeretes, hogy az alapnyelv korában szép számmal lehettek ambivalens szerepű tömorfémák (igenévszók); ilyenek a mai nyelvekben is vannak (m. *fagy* 'Frost' ~ 'frieren', finn *kutsu* 'Einladung' ~ *kutsu* 'einladen'). Nyilvánvaló, hogy az ilyenféle ambivalens tömorfémák egy konkrét beszédhelyzetben csak egyféleképpen jelentkezhettek: vagy igeként, vagy névszóként (Hajdú 1973. 57–60). A szabad morféma többsége azonban vagy ige volt, vagy névszó. Tehát az igt és a névszót már a PU alapnyelv korában megkülönböztették egymástól. A személyes névmási eredetű igei személyragos formák (m. *adom*, *adod*, finn *annan*, *annat*) előzményei már az uráli korban finitív alakok lehettek. Korábban feltették, hogy ezen finitív alakok eredeti értelme 'adásom', 'adásod' lehetett, vagyis hogy az uráli alapnyelvi mondat eredetileg névszói (nominális) volt. E teória szerint az igei (verbális) állítmányú mondat a névszói állítmányú mondatból fejlődött (Klemm 1956.

224). Ez a nézet ma már tévesnek tekintendő: a bináris oppozíció alapján a névszó megléte feltételezi az ige meglétét és viszont. Az igei állítmány mellett az alapnyelvben persze kedvelt volt a névszói állítmány is, miként ma is az több finnugor nyelvben. Pl.: m. *apám vadász* 'mein Vater ist Jäger'; zürj. *menam bačej verališ* ua. A jelen idő e. és t.sz. 3. személyében a nominális állítmányt igei tőből különböző igenévképzők segítségével képezték (*-pa/-*pä, *-ja) *-jä, *-k stb. Pl.: **lintu lentävä* < **lintu lentäpä* 'a madár repül (tkp. repülő)'. Ezen ige-névi eredetű névszói állítmány emlékei több finnugor nyelvben ma is megtalálhatók: m. *megyen* 'er geht', finn *tulee* < **tuleva* 'jön', zürj. *mung* < **munEk* 'er geht'.

A mondottak alapján nagyon valószínű, hogy a *-j múltidő-jel perfektív használatú *-ja/*-jä igenévképzőre megy vissza. A *-ja/*-jä perfektív jelentésére vonatkozóan vö. finn *linnun ampuja* 'a madár lelövéje', é. *koolja* 'der Tote, die Leiche', lapp *K mennei* 'gehend' ~ 'vergangen', mord. *kuli* 'sterbend' ~ 'tot'. Vö. még cser. *tolšo* 'kommend' ~ 'gekommen' (Szinnyei 1922. 122, 1927. 110). A jelen időben használatos igenévi alakokhoz hasonlóan a *-ja/*-jä > *-j igenévképzős forma eleinte szintén csupán a 3. személyben fordult elő és a perfektív jelentésű névszói állítmányt jelölte. Innét hatolt be az 1. és 2. személybe. Az igei személyragok tárgyalásánál látni fogjuk, hogy a 3. személyben jelentkező igenévi alak nem jelölt személyi formaként elég gyakran általánosult — nyilván névszói állítmányi használaton keresztül — a többi személyben is (vö. Korhonen 1981. 286).

A másik múltidő-jel, a PU *-ś a következő nyelvekben fordul elő: a svéd-lapp tagadó ige múlt idejében, az észti nyelvjárá-sokban, a lívben, a mordvinban, a cseremiszből és az obi-ugor nyelvekben. A szamojéd nyelvek közül megvan a tavgiban, a szelkupban, korlátozott mértékben a jurákban és a jensiszejiben. Künnap (1976. 169-181) szerint ez az időjel gerundiális-participiális eredetű, s így praeteritum-jelként a PU korban még nem lehetett meg. A szamojéd múltidő-jel másodlagos volta mellett szól még az is, hogy a jur. -ś, -ć, jen. -śi, -ś, -đi, -ti stb. mindig az igei személyrag után, zárómorfémaként áll (Hajdú 1968. 62, Künnap 1976. 176).

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a PU alapnyelvben az idő kifejezési formája az ige akcióminősége (aspektusa) volt. A *-s múltidő-jel az *-s igenévképzőből a finnugor és az ősszamojéd korban külön-külön fejlődhetett ki, bár nincs kizárva, hogy az időjelölő szerep — feltehetőleg névszói állítmányi alkalmazásban — már a PU kor vége felé létrejöhetett. Összegezésül megállapíthatjuk, hogy az aspektus mellett, azt részben felváltva alakult ki a PU kor vége felé és a PFU kor elején a grammatikalizálódott időrendszer \emptyset morfémas jelen és *-s, ill. *-j morfémas múlt idővel.

3. A magyar igei személyragok közül a személyes névmásokra visszavezethetők etimológiája tisztázott. A birtokos személyjelek tudvalevően ugyanilyen eredetűek. Alapvető probléma csupán az agglutinációt megelőző szórenddel kapcsolatban vetődik fel. Ravila szerint (1960. 28–35; l. még Papp 1962. 399–412) az uráli alapnyelv szórendjére jellemző volt, hogy a jelző a jelzett szó (főszó) előtt állt. Kivételt csak a névmások képeztek: ezek állhattak főszavuk előtt és után is. A névmások helyét hangsúlyviszonyok szabályozták: hangsúlytalan helyzetben főszavuk után, hangsúlyos helyzetben főszavuk előtt jelentek meg. Ezenkívül a szórend megválasztásában ritmikus tényezőknek is szerepe lehetett. A névmások mint ismeretes egy szótagúak voltak. Ha a hangsúly a főszóra esett, a névmás nem állhatott előtte, úgyhogy a főszóval egy ritmikus egységet képezett volna (se₁poika). A főszó után következő hangsúlytalan névmás szorosan tapadt a megelőző szóhoz (poika₂se). A birtokos személyjelek és a velük egy eredetű igei személyragok ilyen hangsúlytalan, legyengült személyes névmások agglutinációja útján keletkeztek. Van olyan feltevés, miszerint a személyes névmások személyi szférát jelölő enklitikus (Rédei 1986), illetőleg anaforikus (Korhonen 1980. 103) elemek voltak.

3.1. A PU *me, *te személyes névmás agglutinációja útján keletkezett a magyar határozott (tárgyas) igeragozásban helyet foglaló -m és -d személyrag (vár₁om, vár₁od, kér₁em, kér₁ed). A t. sz. vár₁unk, vár₁tok, kér₁ünk, kér₁ték alakok ugyanezeknek a névmásoknak és a -k (< *-kka/*-kkä) többesjelnek a kapcsolatából keletkeztek: *vár₁gmuk > *vár₁unk, *vár₁g-tuk > vár₁tok, *néz₁gmük > > néz₁ünk, *néz₁gtek > nézték.² A tárgyas igeragozás vár₁játok

kérik alakjaiban ugyanez a névmási eredetű személyrag van meg (a -já, i elemről később lesz szó).

3.2. A harmadik személy az első és második személynél heterogénebb képet mutat. A finnugor nyelvekben a következő alaptípusok vannak meg: 1. puszta igető vagy mód-, illetve időjeles fő: m. vár, kér, ment, cser. ulâ 'van', lapp læ 'van', finn meni 'ment'; 2. igető + harmadik személyű személyes névmás (*se); 3. különböző igenevek (vö. Korhonen 1981. 269).

Az első típus jelen időben ma elsősorban a magyarra jellemző. A jelen idő egyes szám harmadik személyének puszta igetővel (Ø morfémával) való kifejezése feltétlenül ősi eredetű, de a magyaron kívül csak kevés nyelvben van nyoma. A finn-volgai nyelvek közül csak a lapp őriz a jelenben és a potenciálisban Ø morfémás alakot: máanna 'megy', boatta 'jön'. Éppen ezért lehetséges, hogy egykor a lappban *-ja/*-jä igenévképző volt a harmadik személy végződése (*mene-jä), vö. t.sz. 3. sz.: mánnik 'ők mennek' < őslapp *meñe-jē-k < korai ősfinn *mene+jä+t (Korhonen 1981. 272). Több nyelvben megfigyelhető továbbá az a törekvés, hogy a jelen idő e. sz. 3. és a felszólító mód e.sz. 2. személye hangalakilag nem eshet egybe. Minthogy a cseremiszen és a permi nyelvekben a felszólító módot Ø morféma jelöli (cser. tol 'jőjj', zürj. mun 'menj', votj. mjin/j/ ua.), a jelen idő e. sz. 3. személyében az eredetibb Ø morfémás alakot igenévi forma váltotta fel: cser. toleš 'jön', zürj. mune 'megy', votj. mine ua. A magyarban a jelen idő e.sz. 3. személyű Ø morfémás alakjával az imperativus e.sz. 2. személyében másodlagos j módjeles forma áll szemben: vár: várj.

Az agglutinálódott 3. sz. személyes névmás (*se) az alapnyelvben a határozott tárgyra utalt. A személyrag nélküli vagy igenévképzőt tartalmazó forma a határozatlan tárgyat jelölte (Mikola 1965. 57–62, 1966. 441–461; Hajdú 1973. 75–77, 1985. 245–247; Honti 1985. 80). A magyarban, az obi-ugor nyelvekben, a mordvinban és a szamojéd nyelvekben a jelen idő e.sz. 3. személyében ma is ez a kettősség különbözteti meg az indeterminált és a determinált tárgyra vonatkozó igeragozást egymástól. Például (l. Hajdú 1973. 75, 1985. 245):

	személyrag nélküli		személyragos	
m.	<i>lát</i>	'er/sie sieht'	<i>látja</i>	'er/sie sieht es'
vog.	<i>toti</i>	'er/sie bringt'	<i>totite</i>	'er/sie bringt es'
osztj.	<i>tet</i>	'er/sie ißt'	<i>tette</i>	'er/sie ißt es'
mord.	<i>pali</i>	'er/sie küßt'	<i>palisi</i>	'er/sie küßt ihn/sie'
jur.	<i>junrā</i>	'er/sie fragt'	<i>junrāda</i>	'er/sie fragt ihn/sie'
jen.	<i>mota</i>	'er/sie schnitt'	<i>motada</i>	'er/sie schnitt es'
tv.g.	<i>ténjintj</i>	'er/sie weiß'	<i>ténjintijtj</i>	'er/sie weiß es'

A magyar tárgyias (determinált) igeragozás személyragja az e.sz. 3. személyében: -a/-e, -ja, -i (*várja, kéri, várta, kérte*). A t.sz. alakok (-ák/ék, -ják, -ik: *várják, kérik, várták, kérték*) a -k többesjel hozzáadásával jöttek létre. A 3. személyű személyragnak a *se névmásból való kialakulására vonatkozóan l. Rédei 1962. 421–435, 1966. 111–133, Hajdú 1973. 142–143, 1985. 327–328, Honti 1985. 78 kk. A t.sz. alakok (*várjuk, kérjük, várjátok, kérték*) úgy keletkeztek, hogy a nyelvérzék az e.sz. 3. személyű *j(á)*, illetőleg *i* elemének tárgyjelölő funkciót tulajdonított és azt az említett többes igealakokba is bejuttatta. (Az -uk/ük személyrag u/ü eleméről később lesz szó.)

Az e. és t.sz. 3. személyében a fentebb bemutatotthoz hasonló kettősség jelentkezik a zürjén igeragozásban is, jöllehet e nyelv az indeterminált-determinált igeragozást nem különbözteti meg egymástól. Az intranszitiv igéknél a *mung* és *munas* 'ő megy' típusú alakok a nyelvjárásokban keverednek egymással, az újabb irodalmi és köznyelvben viszont a *mung* a jelenre, a *munas* pedig a jövőre vonatkozik (Rédei 1978. 79–80, 81–82). Vö. votj. *mjine* 'megy' ~ *mjinoz* 'menni fog'. A múlt időben az -s (< PU *se) rag többnyire a tranzitív igékhez járul (*muni* 'ment' ~ *boštis* 'vett'), noha analógia útján — kisebb mértékben — az intranszitiv igékre is átterjedt: *munis* 'ment', *pjiris* 'bement'. Mindez arra mutat, hogy a tárgyias igeragozás valaha a permi nyelvekben is kifejlődőben volt, de ez a folyamat később megrekedt (Szerebrennyikov 1956. 189–196; Hajdú 1973. 75, 1985. 245–246). Jöllehet a zürjén nyelv ma nem ismeri a tárgyias igeragozást, a tárgy gyakran nincs kitéve, ha az az előzményből ismert. Pl.: *kud boštasnĭ pos vožsĭs, pjirtasnĭ kerkaas* 'felve-

szik a dobozt a tornácról, beviszik a házba' (Rédei 1978. 100); *užni ležas* 'Beengedi aludni [Iván cárevicset]' (uo. 102); *taje pe ved kík lun nin stavse vijis, bara pe vijas* 'hiszen ez már két nap mindenkit megölt, megint meg fog (mindenkit) ölni' (uo. 103); *sija buv-bov-bav keras eškis da berege vajedas* 'Az ökör elbődül és a partra hozza [a hordót]' (uo. 103). — A zürjén nyelvnek ez az érdekes és archaikus vonása annak az emlékéért őrzi, amikor az indeterminált-determinált igeragozás kialakulóban volt. Az idézett példák egyúttal arra is utalnak, hogy a tárgyas ragozásnak egyik fő és feltehetőleg eredeti funkciója az anaforikus használat, tehát az előzményből ismert tárgyra való visszautalás volt. A tárgyas igeragozás anaforikus alkalmazása közönséges a finnugor nyelvekben, pl.: m. *Megírtad a levelet? Megírtam*; vog. *χāp naluw-nariqtaste* 'a csónakot a vízre taszította' [korábban már volt szó róla] (Kálmán 1976. 61); *χot tūjtχatas, χotal' saltapas, at wājte* 'hol bújt el, hova ment be, nem tudja' (uo.)³.

3.3. A harmadik személy jelölésének harmadik típusa az ige-névvel való kifejezésmód. Az alapnyelv korában a cselekvőt jelentő deverbális névszóképző (igenévképző) ambivalens értékű volt: a) a névszói állítmány kifejezésére szolgált: **kala elävä* 'a hal élő' (a **kala suuri ~ *a hal nagy* típusú mondatok mintájára); b) a nominális (igenévképzőt tartalmazó) forma másodlagosan a jelen idejű paradigma tagjává vált: **kala elävä* 'a hal élő' → 'a hal él'. A névszói állítmánnyal rendelkező alapnyelvi rendszerben tkp. bármely cselekvőt jelentő deverbális névszóképző (igenévképző) előfordulhatott névszói állítmányi szerepben: **kala eläjä/eläk/elänä/eläj/eläpä* stb. Nem jelölt személyi formaként az egyes szám harmadik személye könnyen válhatott olyan alapkategóriává, amelyből később több személyragos alak keletkezett. Így érthető meg, hogy egy-egy igenévi forma — különösen a többes számban — az első és második személybe is behatolt. Ez egyúttal arra enged következtetni, hogy a névszói állítmány nemcsak a 3., hanem az 1. és a 2. személyben is használatos volt (Korhonen 1981. 285–287, 343–344). Igenévképzői eredetű személyragok, illetőleg ragelemek szép számmal találhatók a finnugor nyelvekben. Pl.: finn *elää* 'er lebt' < < *elävi* < **elävä* < **eläpä*; *elämme* 'wir leben' < **elä-k-mä-k* X

*elä-k-me-n, elätte 'éltek' < *elä-k-tä-k X *elä-k-te-n; cser. *toleš* 'er kommt' < *tule-kse (E. Itkonen 1962. 107); zürj. *munš* 'er geht' ~ votj. *mīne* ua. < *mene-k.⁴ A vogulban az *ē ~ i* (< *-j < *-ja/*-jä) és a *ŋ* (< *-k) igenévképző jelenidő-jellé vált: *minēŋam* 'megyek', *minēŋan* 'mész', *mini* 'megy' stb. (Honti 1985. 52–53). A FU *-pa/*-pä igenévképző rejlik az oszt-ják VVj nyelvjárások jelen idejű e. sz. 3. személyű *-wəl ~ -pəl* személyragjában, az *-əl* a jelen idő jelével azonos (Honti 1976. 86). A lapp nyelv különösen gazdag participiális eredetű igei személyragokban, pl.: k.sz. 1. sz. *lokki* 'mi ketten olvasunk' < korai ősfinn **luke+ja+n*, k.sz. 3. sz. *dákkábá* 'ők ketten tesznek' < korai ősfinn **teket+pä+n*, t.sz. 1. sz. *männáp* 'megyünk' < korai ősfinn **mene+pä*, t.sz. 3. sz. *männik* < korai ősfinn *menet+jä+t* (Korhonen 1981. 267–287). Ez érthető, hiszen az egyes, kettős és többes számi alakok morfológiai oppozíciójának a kifejezésére az alapnyelv korából örökölt kevés számú személyes névmási elem nem volt elegendő.

Véleményem szerint a magyar igei személyragok kialakulásában az alanyi és tárgyias igeragozási alakok megkülönböztetése céljából a különböző igenevekre rendkívül fontos szerep hárult. Az alanyi és tárgyias igeragozás paradigmáinak végleges kialakulása az ősmagyar korra tehető.

Az alanyi ragozás e.sz. 3. személyében szórványosan előforduló *-n* személyrag (*vagyon*, *mëgyën*, *lëszen*, *tëszen*) — mint ismeretes — a PFU *-na/*nä deverbális névszóképző (igenévképző) folytatója. Ez az *n* van meg a t.sz. *-nak/-nek* személyragban (*várnak*, *kérnek*), továbbá a felszólító mód e.sz. 3. személyében is: *várjon*, *kérjën*, *kössön*.⁵

Az alanyi igeragozás jelen idő e.sz. 1. személyének a ragja *-k*: *várok*, *kérek*. Úgy vélem, hogy ez a PU *-kka/*-kkä deverbális névszóképzőből (igenévképzőből) keletkezett. Vö. m. *hajlok* ~ *hajlék* 'Obdach, Unterkunft', *ajándok* ~ *ajándék* 'Geschenk', *rejték* 'Versteck, Schlupfwinkel', észt *minek* 'Gang, das Gehen', *panek* 'das Setzen, Stellen, Legen', lapp *jāmek* 'Toter', *gaskek* 'kastriertes Rentier', mord. *eřak* 'lebendig', cser. KH *wanžak*, B *wonžak* 'Furt; Schwimmstelle für die Pferde (B), kleine Brücke od. Steg über das Flößchen, den Bach, den Graben u.ä.', ?vog. É *ūnlēx* 'ülő', *ūnsax* 'palló' (*ūns* - 'átgázol'), jur. *šījāk* 'Lüg-

ner' (síje 'lügen') (Lehtisalo 1936. 378—380). Ez az eredeztetés csírájában már Paisnál megvan (P. D. 1931. 142—143), bár ő a megfelelők közé vonja a -k kicsinyítő képzőt is. Ez persze csak akkor lehetséges, ha a deverbális és a denominális névszóképzők azonos eredetűeknek tekintendők. A szelkupban is van a m. -k-ra emlékeztető -k/-ŋ elemű személyrag az intranzitív igékben: *tűgak* 'jövök', *tűsak* 'jöttem' (Collinder 1960. 309; Hajdú 1973. 144, 1985. 330), de aligha van köztük genetikai kapcsolat. Vajon a szelkup személyrag nem függ össze a PU *ŋ deverbális névszóképzővel? Ennek több nyelvben igeképzői funkciója is van (Lehtisalo 1936. 140—145). — A m. -k személyrag eredetéről — a francia nyelvjárási *j'sommes* 'je suis' esetre hivatkozva — korábban úgy vélekedtek, hogy ez t. sz. *váruk* (> *várok*) 'várjuk' alakból értékelődött át egyes számúvá (Horgner 1926. 186, 1931. 10; Gombocz 1930/1938. 135—137; Papp 1950. 15—27; Rédei 1962. 427—428; Hajdú 1973. 144, 1985. 330).

Minden bizonnyal igenévképző rejlik a következő tárgyas igeragozási t.sz. 1. sz. alakokban is: jelen idő: *várjuk*, *kérjük*, múlt idő: *vártuk*, *kértük*, elbeszélő múlt: *várók*, *kérők*, feltételes mód jelen idő: *varnók*, *kérnök*. E személyragok magánhangzójának labiális jellege arra mutat, hogy bennük egy *w(< *-pa/*-pä) elem enyészett el. Ezt a *w-t azonosnak gondolom a m. -ó/-ő (~ -ú/ű) melléknévi igenévképző *w előzményével. A *w az ősmagyar kor folyamán vokalizálódás következtében először *ou/üü*, *ëü/iü/üü* diftongust, majd *ó/ú*, *ő/ű* hosszú magánhangzót eredményezett. Az *ó/ő* mind a mai napig megőrződött, az *ú/ű* pedig az ősmagyar kor végén — az ómagyar kor elején megrövidült. A korai *ú/ű* > *u/ü* rövidülésre vonatkozóan l. Bárczi 1958a: 86. Az -uk/-ük, -ók/-ők személyragok keletkezését a következőképpen rekonstruálom: jelen idő: *várŕ+jŕ+wŕ+k/*kérŕ+jŕ+wŕ+k >> *várjuk/kérjük* (a *j* a tárgyas igeragozás eleme, a szóvégi *k* a többesjellel azonos); múlt idő: *vártŕ+wŕ+k/*kértŕ+wŕ+k >> *vártuk/kértük*; elbeszélő múlt: *várŕ+jŕ+wŕ+k/*kérŕ+jŕ+wŕ+k >> *vároŕk/*kéroŕk > *várók/kérők* (itt a *j* múltidő-jel bizonyára magánhangzóközi helyzetben kiesett); feltételes mód jelen idő: *várŕ+nŕ+wŕ+k/*kérŕnŕ+wŕ+k >> *várnoŕk/*kérnoŕk > *várnók/kérnök*. A *w* > *ŕ/*ű a múlt idejű alakokba valószínűleg már nem igenévképzői szerepben, hanem az -uk/-ük, -ók/-ők sze-

mélyrag elemeként jutott be. Az alanyi igeragozás t.sz. 1. személyének *-unk/-ünk* személyragjában levő labiális magánhangzó sem volt eredetileg funkció nélküli ragelem, hanem ez is a **w > *u/*ü* igenévképzőt tartalmazza: **várσ+wσ+mσ+k > várunk* stb. Igenévképző + személyes névmási eredetű személyrag kapcsolatából elég gyakran keletkezett egységes személyrag; a névmási eredetű ragelem a személy pontos megjelölésére szolgál (vö. Korhonen 1981. 276, 281). Az *-uk/-ük* stb. személyragban a *-ŕ(< *k, *ŕ)* igenévképzővel azért nem számolhatunk, mivel ez az ómagyarban még *ŕ* fokon (*meneh, azah*) volt meg.

Egy **ŕ* igenévképző rejlik az obi-ugor t.sz. 1. sz. **(-ə/ə)ŕ_o > vog. *(-ə/ə)ŕ > -uw* (*mineuw* 'megyünk'), osztj. **(-ə/ə)ŕ_o -əw* (*mănləw* ua.) személyragban. Honti (1985. 75) a *ŕ*-t a FV (helyesebben FP!) nyelvekben a birtokos személyjelek és igei személyragok végén meglévő **k* (*k, θ*) többesjellel véli egy eredetűnek. E nézet hangtani nehézségeire vonatkozóan lásd a 2. sz. jegyzetet. Az osztj. **(-ə/ə)ŕ_o* igenévképző (→ személyjelölő) — minthogy az ősosztjákban eleinte csupán a t.sz. 1. személyében volt meg — többesjelölői szerepben másodlagosan behatolt a t.sz. 2. személyének **-təŕ/*-təŕ* személyragjába: V *měnlətəŕ*, Kaz. *mănlətŕ* 'ti mentek'.

Utoljára hagytam az alanyi igeragozás e.sz. 2. személyének *-l* és *-sz* ragját. Vizsgáljuk meg először az *-l* végződést! Az *s, sz, z* végű iktelen igék a jelen idő 2. személyében *-l* ragot kapnak: *ásol, tészél, fűzöl*. Ugyanazt a ragot találjuk az ikés igékben is: *észél, iszol*. A múlt időben és a feltételes mód jelen idejében ugyancsak *-l* a személyrag: *vártál, kértél, várnál, kérnél*. A felszólító módban az *-ál/-él* rag kevésbé kemény parancsot fejez ki: *várjál, kérjél*. Az *-l* tehát az alanyi ragozásban minden módban és időben el van terjedve. A magyar nyelv-tudományban elterjedt az a nézet, hogy az *-l* gyakorító képzői eredetű jelenidő-jel, amely időjelből fejlődött személyjelölő elemmé (Berrár 1957. 52; Hajdú 1973. 144, 1985. 330). Gyakorító képzőből valóban keletkezett néhány finnugor nyelvben jelenidő-jel. Pl.: vog. T nt: *miňäntem* 'megyek', l: *áštlēm* 'haragszom'; osztj. l: *mănləm* 'megyek', votj. šk: *mjniško* 'megyek'. A magyarral kapcsolatban a nehézséget abban látom, hogy az *l* idő-jelnek nyelvünkben semmi nyoma sincs. Éppen ezért valószínűbb-

nek tartom, hogy több igenévképzői eredetű személyragunkhoz hasonlóan az *-l* is igenévképzőből adaptálódott 2. sz. személyraggá. Ilyen hangalakú deverbális névszóképző — néhány nyelvben igenévképző — a rokon nyelvekben valóban kimutatható, melynek a magyarban is van megfelelője. Pl.: m. *fonal* ~ *fonál*, *kötél*, *fédél*, *lepel*; finn *askel* 'Schritt, Tritt'; lapp N *muittel* 'welcher ein gutes Gedächtnis hat' (*muitte* - 'sich erinnern'), *bástél* 'scharf, schneidend', *viššál* 'fleißig' (*viššá* - 'Lust und Liebe haben zu, etw. der Mühe wert halten'), *jottel* 'schnell' (*jotte* - 'wandern'); vog. *ūsil* 'Schritt', *päntal*, *päntil* 'Deckel', *sätil* 'Zauberspruch'; jur. *šürbela* 'Person, die schnell laufen kann' (*šurbēr* - augm. 'laufen'), *jāngela* 'Person, die zu singen pflegt' (*jāgger* - 'singen'), *sala* 'wild, unverständig, dumm' (*sa* - 'heftig, stark, sein') stb. (l. Lehtisalo 1936. 157—158; Korhonen 1981. 325). A magyar származékok jelentése általában nomen instrumenti (ez a nomen agentis alfajának tekintendő) (vö. D. Bartha 1958. 73), így az egykori igenévképzői használat vitathatatlanul látszik. Az *-l* tehát a névszói állítmányi alkalmazáson keresztül válhatott igei személyraggá. Talán ez az *l* elem rejlik a 2.sz. tárgyra utaló e.sz. 1. sz. *-lak/-lek* személyragban (*várlak*, *kérlek*). E ragunk eredetére vonatkozóan l. Berrár 1957. 54; Rédei 1962. 431. — A nyelvjárási *fől*, *nől*, *híl*, *szíl*-féle alakok *l*-je személyragunk eredeztetése szempontjából aligha jöhet szóba, mivel ez vagy igeképző, vagy hiátustöltő elem (Abaffy 1955. 213—218; Bárczi 1958b. 53—54).

Az e. sz. 2. sz. *-sz* személyrag használata igen szűk körre korlátozódik: csak az alanyi ragozású jelentő mód jelen időben van meg, s itt is csupán a nem szibilánsra végződő iktelen igékben fordul elő: *vársz*, *kérsz*. Az *-sz* ragot a *tész*, *vész*, *észik*, *iszik* típusú igék *sz* elemével hozzák kapcsolatba, s benne gyakorító képzői eredetű jelenidő-jelet látnak (Berrár 1957.52; Hajdú 1973. 144. 1985: 330; Bárczi 1982. 92—94). A *tész*, *vész*-típusú igék *sz*-ét legutóbb magam is így magyaráztam (Rédei 1984a. 113—117, 1984b: 348—353; uo. további irodalom). A jelen idő jelölésére ennél a típusnál azért volt szükség, mert a múltat a régi nyelvben a puszta igető személyragos alakjaival fejezték ki: *tők*, *től*, *tőn* stb. Ezek az igék annak az

emlékét őrzik, amikor nem időjel, hanem az ige akcióminősége (aspektusa) szolgált az időfolyamat kifejezésére. Honti (1985. 74) nem látja kellően bizonyítottnak, „hogyan ezen sz eredeti funkciója ... időjel lett volna”. Abaffy (1982. 424) szerint „az sz-re azért volt szükség éppen ezen igék paradigmáiban, mert — különösen az időjel nélküli és személyragtalan egyes szám 3. személyben — az ősmagyarban nem létező CV, illetve V igestruktúra jött volna létre. Az elvont, új fő csakis valamilyen módon megerősített, testesített formában jelentkezhetett. A jelen idejű paradigma megerősítésére az -sz gyakorító képző látszott a legalkalmasabbnak, hiszen ennek funkciója volt a folyamatosság kifejezése. Az -sz ezek szerint mégsem fogható fel jelenidő-jelnek, hiszen nem azért járult a főhöz, mert szükség volt a jelen idő jelölésére, hanem azért, hogy a CV, V-s tövekből az igetövek szokásos morfológiai szerkezetét létrehozza. Az már más kérdés, hogy így egy ige csoportban „különleges” jelenidő-tövek jöttek létre, melyek szemben álltak egy ugyancsak „sajátos” múlt idejű paradigmával” (l. még Sámson 1953. 341—345). Elfogadhatónak tartom, hogy azért éppen a *tész*, *észik* típusban általánosult az sz jelenidő-jel, mert az egy szótagú igető (tē-, ē-) — a CV, V szóstruktúra — különben kirítt volna a nyelvi rendszerből (ez lehet a magyarázata az -sz, -z képzőnek az *úszik* és *néz* igében is). Tekintettel arra, hogy az elbeszélő múltat ennél a típusnál a puszta igető személyragos alakjaival fejezték ki, az sz aligha lehetett funkció nélküli elem, melyre kizárólag strukturális okokból volt szükség, hanem az ősmagyarra jellemző szóstruktúra biztosítása mellett egyúttal a jelen idő kifejezésére is szolgált. Hiszen ugyanez az sz van meg a testesebb *alszik*, *fekszik*, *nyugszik* stb. igék jelen idejében is.⁶

A magyar és a finnugor igei személyragok típusait szem előtt tartva, ma úgy látom, hogy az -sz személyrag eredetileg igenévképző volt, mely először a 3. személyben jelent meg, majd innen terjedt tovább — névszói állítmányi használaton keresztül — a többi személybe (*tészék*, *tészél*, *tész* stb.). Mindez nincs ellentmondásban azzal, amit a PU aoristos (neutrális idő) ősmagyar kori továbbéléséről korábban kifejtettem. Az -sz ige-névképző eredetileg a befejezett cselekvésminőségű igék jelen

idejét jelölte. A *tész* típusban való megőrződésében a jelen idő jelölés mellett a fentebb tárgyalt strukturális tényezőknek is szerepe lehetett. A PU **s* deverbális névszó- és igenévképzőre vonatkozóan l. Lehtisalo 1936. 198–202; D. Bartha 1958. 74–75. Az a körülmény, hogy az *-sz* e.sz. 2. sz. személyragként — a sokkalta szélesebb használati körű *l*-el szemben — csak az iktelen igék alanyi ragozású jelen idejében fordul elő, arra utalhat, hogy az *-sz* jelen időt jelölő funkciója hosszú ideig megőrződhetett.

4. Dolgozatom főbb eredményeit a következőkben foglalhatom össze: A PU korban az ige időértékét igeminőséggel (akcióval, aspektussal) fejezték ki. Ezt váltotta fel a PU korszak vége felé — a PFU korszak elején a grammatikalizálódott igeidővel való kifejezés. Az **s* és **j* múltidő-jelek befejezett cselekvést jelölő igenevekből fejlődhettek. Az igei személyragok egy része személyes névmások agglutinációja útján jött létre. A magyarból a következők tartoznak ide: e.sz. 1. sz. *-m*, 2. sz. *-d*, t.sz. 1. sz. *-unk/ünk*, 2. sz. *-tok/-tök/-tök*. Ezek eredete már régóta be van bizonyítva. A 3. sz. személyes névmás (**se*) már az alapnyelv korában a határozott tárgyra utalhatott. Ez a forma vált több nyelvben a determinált (tárgyas) igeragozás alapjává. A névmási eredetű személyragos alakok a mondatban igei állítmányként szerepeltek, vagyis ezek kezdetől fogva finit alakok voltak. A puszta igető verbum finitumként a jelen idő e. sz. 3. személyében volt használatos; ezenkívül az ősmagyarban a felszólító mód e. sz. 3. személyének a kifejezésére is szolgált. A *-j* felszólító módjel létrejöttével a *Ø* morféma alak az e. sz. 3. személyének a jelölésére foglaldott le. Mind az alapnyelv, mind az ősmagyar nyelv szép számmal használt a névszói állítmány kifejezésére igenévi alakokat. Ezek közül több — egy-egy személyre adaptálódva — mind a mai napig megmaradt. Azt hiszem, sikerült bebizonyítanom — vagy legalábbis valószínűsítmem — nem névmási személyragjaink (e. sz. 1. sz. *-k*, 2. sz. *-l*, *-sz*, 3. sz. *-n*, t.sz. 1. sz. *-uk/-ük*, 3. sz. *-nak/-nek*) igenévképzői származását. (Közülük az *-n* és a *-nak/-nek* eredete már korábban is ismert volt.) A magyarban az igenévi személyragok azért őrződhettek meg nagyobb számban, mivel az alanyi és tárgyas ragozás megkülönböztetésére a személyes névmási eredetű személyra-

gok nem voltak elegendőek. A többi finnugor nyelvben is alapjában ez a három személyragtípus található. Így igei személyragjaink — még ha egyik-másik megszilárdulása a magyar nyelv külön életébe is tartozik — nyelvünk ősi, finnugor örökségét képezik.

Rédei Károly

JEGYZETEK

¹Az aoristos műszóra vonatkozóan l. J. Knobloch, Sprachwissenschaftliches Wörterbuch. Heidelberg. 1961 —. 143, 144. l.: „Der A. stellt den verbalen Sachverhalt ohne Hinsicht auf seinen Ablauf als Einheit dar..., das auch mit Bestimmungen der Zeitdauer verbunden erscheint.“ „Bei außeridg. Sprachen wird A. ... für eine unbestimmte, vom einfachen Stamm des Verbums aus gebildete Verbalform ohne Zeitbezug im afrikan. Bari für eine einfache Tempusform mit bereits abgeschlossener, vollendeter aber noch fortwirkender Handlung verwendet (Ggs. Durativform), in manchen Negersprachen für eine Verbalform, die unserer Zukunft entspricht und einen noch nicht eingetretenen Sachverhalt wiedergibt.“ L. még O. C. Ахманова, Словарь лингвистических терминов. Москва 1969. 51.

²A m. -k többesjelről l. Rédei 1981a. 100, 1981b. 213. Az újabb szakirodalomban is fel-felbukkan az a nézet (Hajdú 1973. 129 kétkedve, 1985. 306 kk.; Honti 1985. 75), miszerint a m. -k többesjel a FP *-k többesjellel volna azonos. Ez azonban hangtanilag téves (Rédei 1981a. 99). A PFU *k és *kk elemű toldalékok a magyar nyelvben teljesen eltérő fejlődést mutatnak: a *k spirantizálódás és vokalizálódás útján hosszú magánhangzót eredményez (pl. m. -ó/-ő kicsinyítő és melléknévi igenévképző), a gemináta *kk pedig egyszerű k-ként él tovább (pl. m. -k denominális és deverbális névszóképző).

³A finnségi nyelvekben a névmási eredetű *se, illetőleg *se-n a felszólító módban (*tulkoon* 'jöjjön' << **tulko-sen*, *tulkoot* 'jöjjenek' << **tulko-se-t*), továbbá a szenvedő (általános alanyra utaló) és a reflexív igeragozásban van meg: *käs-ketään* 'parancsolnak' < *käske-tä-hän* < **käskettäksen* (passzív alak), *käännäksen* 'megfordul' (Hakulinen 1979. 241, 244). A lappban a névmási eredetű személyrag (korai ősfinn *-sa/*-sä > őslapp *sē > lapp -s) a felszólító módban fordul elő: *borrus* 'egyén', *čállus* 'írjon' (Korhonen 1981. 273).

⁴Ugyanez a *k > g igenévképző rejlik a tagadó ige jelen idejű paradigmájának több személyében is: zürj. egysz. 1. sz. *og*, tbsz. 1. sz. *og(ej)*; votj. egysz. 1. és 3. sz. *ug*, tbsz. 1. és 3. sz. *ug*. Vö. még múlt idő e. sz. 1. sz. *eg*, t.sz. 1. sz. *eg(ej)*. Ez a k-γ igenévképző megtalálható a cseremiszi tagadó ige paradigmájában is (l. Wichmann 1923. 120—121).

⁵Ugyanez az igenévképző lehet meg a zürj. *munan* 'mész', *munin* 'mentél' alakokban, valamint a zürjén-votják tagadó ige felszólító módú e. és t.sz. 2. személyének (*en*) *n* elemében is. L. még zürj. praes. *on* 'du...nicht', praet. *en* 'du nicht'. Hajdú (1986. 1–8) magyarázatát az obi-ugor *n*-kezdetű személyes névmásokra (vog. *ē nan* 'te', *nēn* 'ti ketten', *nān* 'ti', osztj. Kaz. *nāŋ* 'te', *nīn* 'ti ketten', *nīn* 'ti')/ és a belőlük keletkezett *n* elemű birtokos személyjelekre és igei személyragokra vonatkozóan elfogadom, azt ti., hogy ezekben szóeleji *t* > *n* asszimiláció történt a rákövetkező *n*, *ŋ* hatására; ám ezt a permi nyelvek esetében nem tartom meggyőzőnek, mivel itt nem lett a *t* kezdetű névmásnak (zürj. *te*, *tī*, votj. *ton*, *tī*) *n*-nel kezdődő alakja.

⁶Honti (1985. 76) úgy vélekedik, hogy a *tők*, *től* stb. múlt idejű alakokban a **j* múltidő-jel magánhangzóközi helyzetben kiesett: **tējümük*/**tējǫmuk* 'tőnk, tettünk' ~ **tējük* > **tēümük* >> > *tőnk*, ill. **tēǫmük* >> *ténk* és **tēük* > *tők*. Szerinte az osztj. *mēnam* 'mentem' sem igető + személyrag kapcsolata, hanem benne is *j* időjel enyészett el (uo. 71). Elvégre mindez hangtanilag elképzelhető, de nehezen bizonyítható. Amennyiben a m. *tők*, *től* stb. és az osztj. *mēnam* alakokban valóban **j* múltidő-jel rejlik, semmi sem motiválja az *sz*, illetőleg az *l* jelenidő-jel megjelenését a m. *tész* típusban és az osztják igék jelen idejében (*māniam* 'megyek').

IRODALOM

- E. ABAFFY ERZSÉBET (1955), Az *l* hiátustöltőről. MNy. 51: 213–218.
 E. ABAFFY ERZSÉBET (1982), A *teszen*: *tőn* típusú igék az ősmagyar kor szinkrón rendszerében. MNy. 78: 416–425.
 BÁRCZI GÉZA (1958a), Magyar hangtörténet.² Budapest.
 BÁRCZI GÉZA (1958b), A szótövek. Budapest.
 BÁRCZI GÉZA (1982), A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Budapest.
 BERRÁR JOLÁN (1957), Magyar történeti mondattan. Budapest.
 D. BARTHA KATALIN (1958), A magyar szóképzés története. Budapest.
 COLLINDER, B. (1960), Comparative Grammar of the Uralic Languages. Uppsala.
 GOMBOCZ ZOLTÁN (1930/1938), Über die Haupttypen der ungarischen Verbformen. UJb. 10: 1–15.
 HAJDÚ PÉTER (1968), Chrestomathia Samoitica. Budapest.
 HAJDÚ PÉTER (1973), Bevezetés az uráli nyelvtudományba.² Budapest.
 HAJDÚ PÉTER (1985), Уральские языки и народы. Москва.
 HAJDÚ PÉTER (1986), Personalbezeichnungen für die 2. Person im Uralischen. SFU 22: 1–8.
 HAKULINEN, L. (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs korjattu ja lisätty painos. Helsinki.
 HONTI LÁSZLÓ (1976), Az osztják személyjelölő szuffixumok áttekintése. NyK 78: 71–119.
 HONTI LÁSZLÓ (1979), Az ugor nyelvek jellemző vonásai. (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez.) NyK 81: 225–245.

- HONTI LÁSZLÓ (1985), Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. NyK 87: 49–87.
- HORGER ANTAL (1926), A többes 1. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete. Csengery-Eml. Szeged. 179–188.
- HORGER ANTAL (1931), A magyar igeragozás története. Szeged.
- ITKONEN, E. (1962), Beobachtungen über die Entwicklung des tscheremissischen Konjugationssystems. MSFOu. 125: 85–125.
- KÁLMÁN BÉLA (1976), Chrestomathia Vogulica. Budapest.
- KLEMM ANTAL (1956), A létige mondatbeli szerepe. Pais-Eml. Budapest. 224–230.
- KORHONEN, M. (1980), Über die struktural-typologischen Strömungen (Drifts) in den uralischen Sprachen. CQuiIFU 1: 87–110. Turku.
- KORHONEN, M. (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. Helsinki.
- KÜNNAP, A. (1976), К проблеме происхождения показателей наклонений и времен в уральских языках. SFU 12: 169–181.
- LEHTISALO, T. (1936), Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. MSFOu. 72.
- MÁRK TAMÁS (1983), A nyelvi idő nyomában. Hajdú-Eml. Budapest. 255–261.
- MIKOLA TIBOR (1965), A -t tárgyrág eredetéhez. NytudÉrt. 46: 57–62.
- MIKOLA TIBOR (1966), A tárgyrág és a tárgyas ragozás kérdéséhez. MNy. 62: 441–461.
- PAPP ISTVÁN (1950), Társas tudat és a magyar nyelvszerkezet. MNy. 46: 15–27.
- PAPP ISTVÁN (1962), Zu der Frage der Kongruenz des Adjektivattributs im Finnischen. MSFOu. 125: 399–412.
- P. D. [= Pais Dezső] (1931), MNy. 27: 142–143.
- PENTTILÄ, A. (1971), Über den Ursprung des finnischen Imperfekts. JSFOu. 71/3: 3–15.
- RAVILA, P. (1960), Adjektiiviattribuutin kongruenssin syntyn suomen kielessä. Sananjalka 2: 28–35.
- RÉDEI KÁROLY (1962), A tárgyas igeragozás kialakulása. MNy. 58: 421–435.
- RÉDEI, KÁROLY (1966), Die Entstehung der objektiven Konjugation im Ungarischen. ALH 16: 111–133.
- RÉDEI, KÁROLY (1978), Chrestomathia Syrjaenica. Budapest.
- RÉDEI KÁROLY (1980), A felszólító módjel eredete a magyarban. NytudÉrt. 104: 649–653.
- RÉDEI KÁROLY (1981a), Többesjelek a PU-PFU alapnyelvben. NyK 83: 97–105.
- RÉDEI, KÁROLY (1981b), Monikon tunnuksset uralilaisessa ja suomalais-ugrilaisessa kanta kielessä. CQuiIFU 6: 210–219.
- RÉDEI, KÁROLY (1982), Die Herkunft des Imperativzeichens im Ungarischen. FUF 44: 1–10.
- RÉDEI KÁROLY (1984a), A neutrális idő (aoristos) nyomai egyes uráli nyelvekben. NyK 86: 113–117.
- RÉDEI, KÁROLY (1984b), Die Spuren der neutralen Zeit (des Aorists) in einigen uralischen Sprachen. Gedenkschrift für Björn Collinder (1894–1983) Wien. 349–353.
- RÉDEI KÁROLY (1986), A magánhangzóharmónia kialakulása a PU-PFU alapnyelvben. NyK 87.

- RIESE, T. (1981), Some Aspects of the Conditional Sentence in the Vogul Language. NyK 83: 383—393.
- RIESE, T. (1982), The Conditional Sentence in the Ostyak Language. NyK 84: 229—243.
- RIESE, T. (1983), Diachronic Aspects of the Finno-Ugrian Conditional Sentence. NyK 85: 411—416.
- RIESE, T. (1984), The Conditional Sentence in the Ugrian, Permian and Volgaic Languages. Wien.
- SÁMSON EDGÁR (1953), Igeragozási kérdések. Az -sz praesens-jel keletkezése. MNy. 49: 341—348.
- SZEREBRENNYIKOV, B. A. (1956), A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése. Az első múlt idő két típusának eredete a mari nyelvben. NyK 58: 189—196.
- SZINNYEI, JOSEF (1922), Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft.² Berlin—Leipzig.
- SZINNYEI JÓZSEF (1927), Magyar Nyelvhasználat.⁷ Budapest.
- WICHMANN, Y. (1923), Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischem Abriß. Helsinki.

ÜBER DIE FINNOUGRISCHE KONJUGATION UNTER BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG DER UNGARISCHEN PERSONALSUFFIXE

von Károly Rédei

In der PU-Periode drückte man den Zeitwert des Verbs durch Aktion (Aspekt) aus. Die Aktionsart wurde gegen Ende der PU- bzw. am Anfang der PFU-Periode durch das grammatikalisierte Tempus abgelöst. Die Präteritumzeichen *ś und *j mögen sich aus vollendete (perfekte) Handlung ausdrückenden Verbalnomina entwickelt haben.

Ein Teil der Personalsuffixe ist durch Agglutination der Personalpronomina entstanden. Im Ungarischen gehören Folgende in diese Gruppe: P1Sg. -m P2Sg. -d, P1P1. -unk/-ünk, P2P1. -tok/-tök/-tök. Die Herkunft dieser Suffixe ist schon seit langem bekannt. Das Personalpronomen der 3. Person Sing. (*se) mag bereits in der Grundsprache auf das determinierte (bestimmte) Objekt gewiesen haben. Diese Form wurde in mehreren Sprachen zur Basis der determinierten (objektiven) Konjugation. Die personalsuffigierten Formen pronominalen Ursprungs waren verbale Prädikate im Satz, d.h. sie erschienen von Anfang an als finite Verben. Der blo e Verbalstamm war als finites Verb in der 3. Person Sing. gebräuchlich; außerdem diente er im Urungarischen auch zum Ausdruck der 2. Person Sing. des Imperativs. Nach der Entstehung des Moduszeichens j im Imperativ wurde die Form mit Ø-Morphem für die Bezeichnung der 3. Person Sing. des Präsens angenommen.

Sowohl die Grundsprache wie auch die urungarische Sprache brauchte zahlreiche Verbalnomina zum Ausdruck des nominalen Prädikats. Von ihnen haben sich mehrere — für bestimmte Personen adaptiert — bis zum heutigen Tag erhalten. Im Ungarischen gehören folgende Personalsuffixe in diese Gruppe:

P1Sg. -k (várok, kérek) < PU *-kka/*-kkä;

P2Sg. -l (ásol, tészél, főzöl; vártál, várnál usw.) < PU *-l3;

P2Sg. -sz (vársz, kérsz) < PU *-s3;

P3Sg. -n (vagyon, mëgyën, tészën), P3P1. -nak/-nek (várnak, kérnek) < PFU *-na/*-nä;

P1P1. -uk/-ük, -ók/-ők (objektive Konjugation: várjuk, kérjük; vártuk, kértük, várók, kérők; várnók/kérnök).

Der labiale Vokal dieser Personalsuffixe weist darauf hin, dass in ihnen ein Element *w (< *-pa/*-pä) geschwunden ist. Ich halte dieses *w identisch mit dem Vorgänger *w (*-pa/*-pä) des ungarischen Partizipsuffixes -ó/-ő (~ -ú/-ű). Das *w ergab während der urungarischen Periode infolge von Vokalisierung zuerst einen Diphthong *ou/*uü, *ëü/*iü/*üü und später einen langen Vokal ó/ú, ő/ű. Der Vokal ó/ő wurde bis zum heutigen Tag bewahrt, der Vokal ú/ű wurde aber am Ende der urungarischen bzw. am Anfang der altungarischen Periode abgekürzt. Die Entwicklung der Personalsuffixe -uk/-ük, -ók/-ők rekonstruiere ich folgenderweise: (Präsens) *várŕ+jŕ+wŕ+k / *kérŕ+jŕ+wŕ+k >> várjuk/kérjük (das j ist das Element der objektiven Konjugation, das auslautende k ist mit dem Pluralzeichen identisch); (Präteritum) *várŕ+jŕ+wŕ+k / *kérŕ+jŕ+wŕ+k >> várók/kérők (hier ist das Präteritumzeichen in intervokalischer Stellung ausgefallen) usw. — Auch der labiale Vokal in dem Personalsuffix -unk/-ünk der 1. Person Plur. der subjektiven Konjugation war ursprünglich kein Suffixelement ohne Funktion, sondern er enthält gleichfalls das Partizipsuffix *w > *u/*ü: *várŕ+wŕ+mŕ+k >> várunk usw.

Von diesen Suffixen war die verbalnominale Herkunft von -n und -nak/-nek auch schon früher bekannt. Im Ungarischen konnten sich die auf Verbalnomina zurückgehenden Personalsuffixe deshalb in grösserer Anzahl erhalten, weil die Personalendungen personalpronominaler Herkunft zur Unterscheidung der subjektiven und objektiven Konjugation nicht ausreichend waren. Im Grunde genommen sind die drei Typen der Personalsuffixe — 1) der blosse Verbalstamm oder der Stamm mit Modus- bzw. Tempuszeichen, 2) Verbalstamm + Personalpronomina, 3) verschiedene Verbalnomina — auch in den anderen finnougri-schen Sprachen vorzufinden. So bilden alle Typen der Personalsuffixe das uralte, finnougri-sche Erbe unserer Sprache.

A SÜTŐHARANG ELNEVEZÉSEI A MAGYAR NYELVJÁRÁSOKBAN

Bizonyos vidékeink paraszti, sőt — elvétve — úri háztartásaiban a legutóbbi időkig egy égetett agyagból, kőből, esetleg öntöttvasból készült félgömb vagy kúp alakú eszköz volt járatos főleg a lepény- és kenyérfélék sütésére. Ennek a sütőeszköznek a magyar néprajzi szakirodalomban *sütőharang* (Bátky, *MsgNépr.* 1: 45) a neve. Gunda Béla^x levélben értesített arról a — szinte bizonyossággként kezelhető — feltevéséről, hogy a *sütőharang* szakszót Bátky Zsigmond alkothatta meg tükörfordítás-ként. Mintája a német *Backglocke* volt. (Ennek előfordulási helyeként Gunda Béla gyűjtéséből idézhetem a következőket: A. Maurizio, *Die Getreide-Nahrung im Wandel der Zeiten*. Zürich 1916. 86; L. Rütymeyer, *Ur-Etnographie der Schweiz*. Basel 1924. 254; F. Nopcsa, *Albanien. Bauten, Trachten und Geräte Nordalbanien*. Berlin—Leipzig 1925. 99; A. Haberlandt, *Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. In: G. Buschan, *Illustrierte Völkerkunde*. II. Zweiter Teil. Stuttgart 1926. 340; M. Gavazzi, *Der Aufbau der kroatischen Volkskultur*. In: *Baessler-Archiv*. Band XX. Berlin 1937. 140; W. Hirschberg, *Südosteuropa*. In: A. Bernatzik (szerk.), *Die Grosse Völkerkunde*. I. Leipzig 1939. 174, 184; Bruno Schier, *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Göttingen 1966². 180—1.) A *NéprLex.* (4: 510) a *sütőharang* szinonimájaként alkalmazott *sütőburá*-t szerepelteti címszóként. Ezt a terminust Tálasi István vezette be a szaktudományba. Vö.: „Itt szólnék még a *sütőburáról*. A terminust a németből — nem a legszerencsésebb módon — átvett *sütőharang* helyett használok Tálasi István tanácsára” (Kisbán Eszter, *A magyar kenyér*. Nép-

rajzi monográfia. Aspiránsvezető: Gunda Béla egyetemi tanár. Kandidátusi értekezés. Budapest 1966. 124). Nem lehetetlen azonban, hogy a *sütőbura* megalkotásában is közrejátszott német nyelvi hatás; vö. német szaknyelvi *Backdeckel* [tkp. 'sütőfedő'] 'sütőharang' (V. Ćurčić, Rezente Pfahlbauten von Donja Dolina in Bosnien. Wien 1913. 45. Gunda Béla közlése; Haberlandt, i.m. 340.)

A sütőharangot úgy használták, hogy megemelt vagy feltámasztott helyzetben tüzet raktak alá, és kellő hőfokra hevítették, majd a parazsat kikotorva annak helyére tették a megsütendő lepényt, tésztát, és leborították a sütőharanggal. Voltaképpen tehát a szabad tűzön való sütésnél haladottabb, zárt térben történő, kemenceszerű sütés egyszerű eszközével van dolgunk. A kutatók általában azt tartják, hogy a magyar lakosság körében főleg Délkelet-Dunántúlon, Szlavóniában és Dél-Erdélyben megfigyelt sütőharangok újkori délkelet-európai jövevényelemek, bár Árpád-kori régészeti leletként is előkerültek feltételezett sütőharang-töredékek. A cserépből való törékeny sütőharang azonban aligha tartozott hozzá a honfoglalás előtti félnomád magyarság felszereléséhez. Ám később már alkalmazhattak Magyarországon sütőharangszerű tárgyakat. Ezt nyelvtörténeti adatokkal lehet valószínűsíteni. A latin *clibanus* < görög *κλίβανος* főnévnek ugyanis már az ókorban volt 'sütőharang'-féle jelentése; vö. *clibānus* l. 'fedeles cserépedény, alul szélesebb, mint fent, körös-körül likacsos, hogy a parázshamu heve jobban belehatolhasson; mint sütőformát használták bizonyos finom kenyér sütésére, amelyet aztán benne egészen forróan adtak fel az asztalra; készítették azonban fémből is, s nemcsak kenyeret, hanem más ételt is sütöttek vagy rántottak benne'; 2. 'kemence' (Finály, LatMSz. 385; a görög *κλίβανος* ~ *κρίβανος* főnevet hasonlóan értelmezi Chantraine: DictEtGr. 2: 582). A *clibanus* < *κλίβανος*-ra vonatkoztatható a Lexikon der Antike (Leipzig 1979. 79 *Bäckerei* a.) következő megállapítása is: „Dem Hausgebrauch dienten oft transportable Backöfen”. A Kárpát-medence középkori latinságában pedig már egyenesen 'sütőharang' volt a *clibanus* fő jelentése. Kétségtelenül bizonyítja ezt a horvát Ivan Belostenec (1593 vagy 1594–1675) 1740-ben közzétett két-kötetes latin–horvát és horvát–latin szótárának *Clibanus* szó-

cikke: „Tefta, fub qua panis coquitur. Pekva. [Scl] Poklyuka. Colum. Plin. A kruh, koifze pod nyium peche. panis teftaceus imenujeſze. Varr. 2. Furnus, péch.” (Bel. 1: 296. L. még Bel. 2: 343 *Péch* a., 2: 345 *Pekva* a., 375 *Poklyuka* a. A szerbhorvát *pokljuka*-ról lentebb, a *puplika* magyarázatában lesz szó.) Na-
gyon is feltehetjük ezért azt, hogy a régi szójegyzékeinkben a latin *clibanus* egyenértékűjeként szerepeltetett magyar *kemence* nem helyhez kötött közönséges kenyérsütő kemencét, latin nevén *fornax*-ot, *furnus*-t, hanem ide-oda mozgatható kicsiny sütő-
késztséget, sütőharangot jelölt, azt, amit az erdélyi népnyelv egykor *bujdosó kemencé*-nek hívott (l. lentebb a *bujdosó* magya-
rázatát): 1395 körül: „Cliban^{us}: *kemenche*” (BesztSzej. 520.); 1405 körül: „cliban^{us}: eg *kemeⁿche*” (SchlSzej. 1062.); 1470: „clibanus: [sÿthe *kemenche*]” (RMG1. 390); 1585: „clibanus: *Kemencze*” (Cal. 206). Rézből való sütőharangra utal: 1585 kö-
rül: „Clibanus: *rez kemencze*” (RMG1. 390). A sütőharangnak po-
gácsa- és bélessütésre való használatát a latin *testus* szó-
cikkében találjuk meg: 1585: „testus: *Pogatsa, belős swtő*
tserep, rez edeny” (Cal. 1060). A latin *testus*-hoz 1.: 1740: „Teftum..., teftus...: *poklyuka*” (Bel. 1: 1207).

A sütőharang tárgyi vonatkozásainak gazdag irodalmához Gunda Bélának a maguk helyén mindenütt idézett munkáin és le-
vélbeli közlésein kívül l. még különösen a következőket: A. Maurizio, Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Ur-
zeiten bis zur Gegenwart. Berlin 1927. 309–319; Römer Béla, A
sütőharang (Ethn. 77: 390–422); Milovan Gavazzi, Vrela i sud-
bine narodnih tradicija kroz prostore, vremena i ljude. Etno-
loške studije i prilozi iz inozemnih izdanja. Zagreb 1978. 58–
–59, 114–124; Tátrai Zsuzsanna, *sütőbura, sütőharang* (NéprLex.
4: 510.)

Betűrendben vegyük sorra a sütőharang elnevezéseit a magyar
nyelvjárásokban.

Bujdosó. Hunyad vármegyében: Bosoródon, Nagymáson és Vá-
kán jegyezték fel (NéprÉrt. 10: 7; ÚMTSz. 1: 624). L. még: „Ro-
mán *bujdosó* [= magyarul *bujdosó*-nak hívott román háztartási
eszköz]” (Hunyad, Őraljaboldogfalva.) (Jankó János, Az ezred-
éves kiállítás néprajzi faluja. Budapest 1896. 936. Gunda Béla
közlése); *bujdosó* (Bátky Zsigmond, Útmutató néprajzi múzeumok

szervezéséhez. Budapest 1906. 187. Gunda Béla közlése). Jelentéstepadással keletkezett az Erdélyből 1791 óta adatolt *bujdosó kemence* (SzT 1: 1090, megkérdőjelezett, bizonytalankodó értelmezéssel) szószerkezetből. A *bujdosó kemencé*-t a *ceszt* szinonimájaként használta Ponori Thewrewk József 1829-ben (l. a *cest ~ ceszt* magyarázatánál). Kétségtelen tehát, hogy a szószerkezet jelentése 'sütőharang' volt. A *bujdosó kemence* szószerkezetben a *bujdosó*-nak 'mozgékony, mozgó, mozgatható'-féle jelentés tulajdonítható. Vö. *bujdosó levelek* 'kézről-kézre küldött levelek' (CzF 1: 832), *bújdoso társ* 'útitárs' (uo.), *bujdosó pohár* 'sorba járó lakomapohár' (uo.). Nem helytálló az a népi vélekedés, hogy a *bujdosó* 'sütőharang' a nomád pásztorélet bujdosásával kapcsolatos (Szilády: NéprÉrt. 10: 8), illetőleg Bátáknak (MsgNépr. 1: 46; NéprÉrt. 27: 17) az a magyarázati kísérlete, hogy a bujdosó házról házra szokott járni kölcsönbe, s ezért ragadt rá a *bujdosó* név. (Bátáknak a MsgNépr.-ban adott magyarázatát ismétli meg: Zsámbéki László, Magyar művelődéstörténeti kislexikon. Az 1937-es szegedi kiadás forrásjegyzékkel közreadott változata. Budapest 1986. 72.)

Burétó. Az ormánsági nyelvjárás szava (OrmSz. 50; Gunda: NéprGyűjt. 30; ÚMTsz. 1: 548). L. még 1879: 'borító cserép (tésztasütéshez)' (NéprÉrt. 12: 261; bajai vonatkozású adat). A *borít* 'beborít, befed, betakar' ige folyamatos melléknévi ige-nevéből főnevesült. A 'fedő, fedél' jelentésű *borító* főnévre l. már: 1533: *Borythos* sz. (OklSz.); 1578: *buritoyát* gr. (Mél: Herb. 106); 1652: *boritojaval* gr. (SzT 1: 1012). L. még 1585: „gabata: Mély tál, *burito* tál” (Cal. 444).

Cest ~ ceszt A szeben vármegyei magyar nyelvjárásszigeten, Oltszakadátan *cest* (RK 93; ÚMTsz. 1: 679) alakban jegyezték fel. Gunda Béla (NéprGyűjt. 31) hívta fel a figyelmet a dévai születésű Ponori Thewrewk Józsefre (1793–1870), aki *ceszt* alakban vette tollára a szót a Mezei Gazdák' Barátja című folyóiratnak ötödik, 1829. évi kötetében (92–4, 124–6): „Ime mi ... a' Czesztet vagy-is *bújdoso kemenczét* adjuk itten elő”, „szeretném, ha valamellyik Régiségstudónk be fogna bizonyithatni, hogy a' *czesztet* még Áziából hozták magokkal költözködő Őseleink; mellynek gyanítására annak hajdoni 's eredeti nevezete, a' *bujdosó-kemencze* vihet.” — „A' *czeszt* külső formáját legrövi-

debb uton ekképen tehetjük megfoghatóvá, ha t.i. érdemes Olvasóink egy fülek és fogantyú nélkül való, 's szájára egészen leborított bográcsot képzelnek, mellynek felül eső feneke' közepén, annak egyik szélétől éppen általellenben a' másik széléig, egy felfelé horgadó ötujjnyi-szélességű 's kétujjnyi-vas-tagságu olyan nyaka vólna, melly alá egy emberkarvastagságu gömbölyű rudat lehetne dugni." — „A' *czesztnek* belső formája-is szakasztott olyan, mint a' bográcsé." — „A' *czesztet* nemcsak egyik helyről a' másikra könnyen tenni, hanem még egyik helységről, vagy városból a' másik helységbe, vagy városba, akár lóháton, akár szekeren vinni lehet." — „Erdélyben a' *czesztet* eredetiképen kőből vágták, és nagyobb részint ma is abból csinálják. A' legjobb és legszámosabb *czesztet* a' kősziklás Zaránd Vármegyéből kerülnek. Találtatnak néhol a' tiszteltem Fejedelemségben vasból öntött *czesztet* -is, mellyek leginkább a' Vajda-Hunyadi vashámborban készítettnek." — „A' '*czeszt*' nagysága különböző; itt csak azt jegyezzük meg, hogy a legnagyobb *czeszt* alatt egy véka lisztnek negyed-, és egy. Posonyi mérőnek nyolcadréséből készült kenyértészta fér-el. Ezen sütőkemenczére, mennél szegényebb valaki, annál több és elkerülhetetlenebb szüksége van. A' tehetős csupán gazdasági takarékoságból, és nem kénytelenségből tart olytat." — „Egyedül a *czeszt* alatt sült a' jó málé, legyen ez akár mézes, (édes) akár közönséges; milylenhez fogható más mozdithatatlan sütőkemenczékben sütni lehetetlen. Lehet még a' *czeszt* alatt sütni mindenféle pecsenyét, kalácsot, béleseket, lepényeket, vajas-pogácsákat, réteseket, egész ludat, sőt a nagyobb *czeszt* alatt malacot is. És ha hirtelen kenyérre van szükség, ezt is." — „Erdélyben a' népség a' *czesztet* elválhatatlan barát[t]jának nézi; melly azt a költséges és hordozhatatlan sütőkemenczék' csinálása, vagy csináltatásától is örökre megmegmenti. 'S Éppen ez okból semmi sem gerjeszthet szomorúbb érzést az épszívű hallóban, mint mikor valaki olly nyomoruságra jutott, hogy kénytelen felsóhajtani: Ott lehet a' *czeszt*, ha nincsen mit sütni alatta." (A szövegrészleteket a Gunda Bélától készített és rendelkezésemre bocsátott gépirásos másolat alapján idézem.)

A *czeszt* román jövevényszó. Vö. román *țest* 'sütőharang' (REX 986) < latin **testum* 'cserépfedő, cserépedény'. Bakos (RET 66)

a magyar *cest* alakváltozatot egy román *țește* alakból magyarázza a szóvégi *e*-nek téves elemzésen alapuló elvonásával. A román szó *țăst* alakban is előfordul (R. Vuia, *Le village Roumain de Transylvanie et du Banat*. Bucarest 1937. 51. Gunda Béla közlése).

Az erdélyi román *țest* néprajzi vonatkozásairól Moldován Gergely (A magyarországi románok. Budapest 1913. 543) tudósít: „Több helyen nincsenek sütőkemencék; a zsilvölgyiek a kenyeret, vagy a kukorica-málét sajátságos módon sütik. A forró tűzhelyről a zsarátnokot félretolják, a tiszta helyre helyezik a kenyértésztát, ezt betakarják a *test*-tel (fedőalakú vékonyabb kő, amelynek a tetején tartó van), arra tüzet élesztenek, míg a kenyér alatta megsül.”

Cserepulya Somogy megye déli részén, Darány és Szulok községekben használatos 'sütőharang' jelentésben (NéprÉrt. 10: 9; ÚMTsz. 1: 800). L. még 1906: „*Cserepulya* ... Somogy vm. déli része” (Bátky, Útmutató 187. Gunda Béla közlése). Az Eszékkel összenőtt szlavóniai Rétfalun *cerpulya*, Darányban, Drávaszabolcson, Harkányban és Siklóson pedig *cserepulya* alakban 'lepény- vagy kenyérsütéshez használatos, kb. 50 cm átmérőjű cserép- vagy bádogserpenyő'-t jelent (ÚMTsz. 1: 800). A szlavóniai (kórógyi) *cerpuja* jelentése 'kerek cseréptepsi' (SzlavSz. 1: 105).

A *cserepulya* szerbhorvát eredetű (EtSz. 1: 976; Bátky, MsnÉpr.¹ 1:46). Vö. szerbhorvát *crèpulja* 'sütőharang' (Vuk³ 842; Skok, EtRj. 1: 274). Gunda Béla a Baranya megyei Szalántán 1958. június 11-én jegyezte föl a következő horvát nyelvi adatot: „*crpul*ⁱ a volt plébából és földből és ezalatt süttették a pogácsát”. A szó a szerbhorvát *crêp* 'cserép' < ősszláv **čerъ* 'ua.' főnév -*ulja* képzős származéka (vö.: *rôg* 'szarv' :> *rôgulja* 'nagy szarvú tehén'; *sr̥b* 'szerb ember' :> *sr̥bulja* 'ő-szerb nyelvű egyházi könyv'; *pesak* 'homok' :> *pèskulja* 'homokos talaj'; stb.). Az ősszláv **čerъ* 'cserép' főnévből más morfológiai felépítésű szavak is alakultak 'sütőharang' jelentéssel; vö.: bolgár nyelvjárási *череп'у* 'sütőharang' (EtSlSjJaz. 4: 70), *чѣрѣп* 'ua.' (i.m. 72), *чѣрѣпѣя* 'ua.' (i.m. 73); macedón nyelvjárási *чѣрѣпно* 'ua.' (uo.); szerbhorvát nyelvjárási *crèpnja* 'ua.' (i.m. 74), *črepnjà* 'ua.' (uo.); szlovén nyelvjárási *črepnja* 'ua.' (uo.). — A szerbhorvátban megfigyelhető *čr-* > *cr-* hangváltozást a nehezen kiejthető *čr-* mássalhangzó-

-kapcsolat elkerülésére való törekvéssel magyarázzák (Skok, EtRj. 1: 274). E hangváltozás nem terjedt ki valamennyi nyelvjárásra kivétel nélkül. A magyar *cserepulya* olyan szerbhorvát nyelvjárásból való, amely a régi *čr*- mássalhangzó-kapcsolatot változás nélkül megőrizte, a *cerpulya*, *cerpuja* pedig olyanból, amelyben a *čr*- > *cr* változás végbement.

Az ÚMTsz. összeveti a *cserepulyá*-t a Békés megyei Dobozon Gunda Bélától (NéNy. 7: 22, 97) feljegyzett *cserecsurá*-val, amelyet ekként értelmez: ' < konyha tartozékaként > cserépből készült harangszerű eszköz, mellyel a parazsat leborítják, hogy el ne hamvadjon' (ÚMTsz. 1: 795). Az efféle eszköznek Alsó-Szászországban *Feuerstülper* > *Fürstülper* [tkp. 'tűzborító, tűzfedő'] a neve (W. Bomann, Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen. Weimar 1929². 79. Gunda Béla közlése). A *cserecsura* a *cserepulyá*-nak az ikerszószerű átalakításával jöhetett létre. Tisztázásra vár, hogyan került a dél-dunántúli és szlavóniai tájszó az alföldi Békés megyébe. Lehet, hogy külön átvétellel van dolgunk.

Hőkutó 1964-ben a jugoszláviai Drávaszögben jegyezte fel Takács Lajos (Nyr. 100: 341). A NéprLex. *sütőbura* szócikkébe romlott alakban, *hőkürtő*-ként került be. — A *hőkutó* etimológiáját maga a gyűjtő, Takács Lajos fejtette meg (Nyr. 100: 342). Olyan elhomályosult összetétellel van dolgunk, amelynek előtagja a *hőkő* [tkp. 'felhevített kő'] 'a konyhaföldnek az a kijelölt helye, ahol tüzelni és a tűzön sütni-főzni szoktak' (OrmSz. 240). Az utótag a *tesz* ige folyamatos melléknévi *tevő* ~ *tevő* igenevének rövidebb *té* ~ *tő* változata. Vö.: *előte* 'kemence szája elé helyezett ajtószzerű tárgy' (TESz. 1: 754), *kesztyű* (TESz. 2: 472). A *hőkutó* tkp. jelentése tehát 'tűzhelyborító'.

Puplika A baranyai nyelvjárások, főleg az Ormánság szava (NéprÉrt. 10: 9; MNy. 14: 43; Gunda, Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete². Budapest. 1936. 124; Gunda, NéprGyűjt. 30—1; OrmSz. 447, 387 *molnárpogácsa* a.). Eddig ismert legkorábbi előfordulása a Dráva mentéről való: 1900: „a molnár fehér halat szárít rostélyon, azután felsöpri a parazsat és sós pogácsáját unatkozva süti a *puplika* alatt” (Hanusz István, A Magyar Haza föld- és néprajzi jellemképekben. Kecskemét 1900. 105. Gunda Béla közlése).

A *puplika* szláv eredetét már Bátky (MsgNépr. 1: 46) felismerte, Gunda (Ethn. 47: 188) pedig az átvett szerbhorvát *pokljuka*, *pokljoka* 'sütőharang' szót is megnevezte. A szerbhorvát *počljuka* 'sütőharang' (HASz. X, 524), *pokljoka* 'ua.' (V. Čurčić, Rezente Pfahlbauten von Donja Dolina in Bosnien. Wien 1913. 45. Gunda Béla közlése) etimológiája körül azonban még sok a tisztázni való (Skok, EtRj. 2: 105). Vegyük számba a többi szláv nyelv megfelelő szavait: Alsószorb régi *kluka* 'fazékfedő' (Muka 1: 634), *pokluka* 'ua.' (Muka 2: 113). Etimológiai rokonságához 1. Schuster-Šewc, HEW. 2: 561. | Cseh *poklice* 'fazékfedő' (Machek, EtSlč.² 468), *poklička* 'ua.' (uo.). Az eredeti **pokl'uka* kicsinyítő képzős származékként *poklička* keletkezett, majd ebből *poklice* alapszó vonódott el az *ulice* 'utca' : > *ulička* 'utcácska' összefüggés mintájára. | Szlovén *Pokljúka* '1000–1500 m magas fennsík A Júliai-Alpokban Bledtől nyugatra' (SPrav. 611). Metaforikus névadás eredménye. Hasonló indítékból kapta nevét a bulgáriai Kjusztendil várostól nyugatra emelkedő Лисец [tkp. 'kopár, kopasz hely'] hegység legmagasabb pontja, az 1500 m magas Връшник [tkp. 'sütőharang'] (Nagy világatlasz. Budapest 1985. 38. sz. térkép, Vrasnik-ként átírva.) L. még latin mons *Clibanus* '1765 m magas hegy Calabriában Catanzarótól északra; mai neve az olasz Monte Gariglione' (OrbLat. 83).

Az ósszláv **pokl'uka* 'sütőharang' a **po-* prefixum és a **kl'uka* 'hajlás, görbület' összetétele. Olyan tárgyra utal, amelyre jellemző a kúpszerű görbület. (A sütőharang valóban ilyen.) Arra, hogy a *po-* prefixum nem igei eredetű főnevek előtt is megtalálható, azaz a *po-* prefixumos főnevek nem mind postverbalék, l.: Szerbhorvát *pođata* 'istálló, ól; pajta, fészker, szín; viskó, kunyhó': ólengyel *jata* 'kunyhó, bódé, fészker, pajta'. (A TESz. III, 60 megállapítása a déli szláv *pojata* eredetének ismeretlenségéről nem helytálló. L. Sławski, SłEt. 1: 525.) | Szlovén *posóda* 'edény' : *sód* 'hordó' (SPrav. 633, 806) | Cseh *ponožka* 'zokni; (ócseh) lábánál fogva kikötött csalimadár' : cseh *nožka* 'lábacska' (Kopečný, EtSlSlovJaz. 1: 187) | Ukrán пóтрох ~ пóтрух 'belsőség, zsigerek' : szlovén *trôha* 'szilánk, szála, töredék; egy kevés, kevéske' (Pleteršnik 2: 695). L. TESz. 3: 267 *potroh* a. is | Orosz пóльза, nyelvjárási

пoльгo 'haszon' : orosz nyelvjárási льгo 'könnyítés, engedmény' (SlRNG 17: 230); stb.

A magyar *puplika* főként a $p : k > p : p$ hasonulás révén különült el az átvett szerbhorvát *pokljuka*-tól.

Bátky (NérÉrt. 27: 16–7) idővel visszavonta a *puplika* szláv eredetéről vallott nézetét, és a magyar *púp* főnév származékaként próbálta magyarázni. Ebből az is következik, hogy a szerbhorvát *pokljuka* nemcsak nem a magyar szó forrása, hanem éppen ellenkezőleg, annak átvétele kell legyen. Ez a feltevés semmiképpen sem állja meg a helyét. A szerbhorvát *pokljuka* fentebb bemutatott etimológiája szilárd, és a magyar *puplika* szerbhorvát származtatása is tökéletesen összhangban van azzal a tárgytörténeti ténnyel, hogy az újkorban a sütőharang a Balkán felől került a Kárpát-medencébe. A szerbhorvát *pokljuka* > magyar *puplika* származtatásnak nincs elháríthatatlan hangtani akadály sem.

Az ormánsági *pupli* 'puplika' (OrmSz. 447) elvonás eredménye a kicsinyítő képzős származéknak felfogott *pupliká*-ból (vö. *kadarka* < : *kadarka*, *kalit* < : *kalitka*, *polos* < : *poloska* stb.)

Sártekenyő Az ormánsági nyelvjárás szava (OrmSz. 472). A *sár* 'agyag' és a *tekenyő* 'teknő' összetétele. Nevét az motiválja, hogy agyagból készül, és alakja kerek teknőre emlékeztet.

Vörzsnyeg Baranyai tájszó. Szigetváron (NéprÉrt. 12: 261), Drávaszabolcson, Harkányban, Siklóson jegyezték fel (ÚMTsz.). Van *vörzsnyeg* (MsgNépr.¹ 1: 46, 189) változata is, de ez alighanem csupán írásváltozat.

A *vörzsnyeg* szerbhorvát eredetű (Bellosics: NéprÉrt. 12: 261; Kiss: MNYj. 5: 151). Vö. szerbhorvát *višnik* 'sütőharang' (Skok: EtRj. 3: 624) ~ *višnjič* 'ua.' (SzbhvMSz. 3: 632) < : *višni* 'csúcs-, tető-, hegy-' < : *vih* 'csúcs, tető, hegy'. L. még: bolgár връшник 'ua.' (BKE 1: 143); macedon вршник 'ua.' (RMF 1: 87). Az albán *vëshnik* 'agyagfedő' átvétel a déli szláv-ból. A bulgáriai Връшник hegynévhez l. *puplika* szócikkét.

Végigtekintve a sütőharang magyar népnyelvi elnevezéseire azt állapíthatjuk meg, hogy közülük négy belső keletkezésű szó (*bujdosó*, *burétó*, *hőkütő*, *sártekenyő*), négy viszont jövevényszó: három szerbhorvát eredetű (*cserepulya*, *puplika*, *vörzsnyeg*),

egy pedig román (*cest*). E jövevényszavakat több hullámban észak felé húzódó balkáni népcsoportok: horvátok, szerbek, sokácok, bosnyákok, bunyevácok, románok hozták magukkal egy olyan tárgy nevéként, amely a Balkánon ősidők óta honos. De ha beigazolódik az a feltevésem, hogy a középkori szójegyzékeinkben a latin *clibanus* egyenértékűjeként szerepeltetett *kemence* is voltaképpen sütőharang-féle eszközt jelölt, akkor azzal kell számolnunk, hogy a középkori Magyarországon már egy korábbi, mediterrán kiindulású művelődéstörténeti réteg is magában foglalta a sütőharangot.

Utószó. 1986 nyarán már évek óta foglalkoztattak a sütőharang magyar nyelvi elnevezései, és a róluk szóló dolgozatomat is éppen lezárni készültem. Tucátjával mentek már át a kezemen e tárgyú szaktanulmányok, bennük a sütőharang különféle változatainak szemléletes leírásai, rajzai és fényképei. A maga valóságában azonban mindaddig csupán múzeumi kiállítási tárgyként, tehát használaton kívüli állapotban került a szemem elé ez a régies sütőeszköz. S ekkor, 1986. július 21-én délelőtt budai lakásom közvetlen közelében, a Kemenes utca 2. számú ház előtt a járdán láttam heverni két jókora sütőharangot. Öntöttvasból készültek, átmérőjük mintegy 50–60 cm volt, tetejükön lyukas fül. A meglepetéstől megtorpantam. Horvát beszéd ütötte meg a fülem. Érdeklődni kezdtem, s a következőket tudtam meg. A Bartók Béla út 1. sz. alatti Szeged étteremben 1986. július 11-től 20-ig jugoszláv gasztronómiai napokat tartottak. A jugoszláv konyha specialitásait a Korana folyó mellett fekvő Károlyváros (Karlovac) Hotel Korana nevű szállodájának szakácsai és cukrászai mutatták be. Étlapjukon egyebek között parázsban sült ételek is szerepeltek: bárányszelet burgonyával, borjújáva burgonyával és borjúlábszár burgonyával. Ezeknek a fogásoknak az elkészítéséhez hozták magukkal a horvát szakácsok az általuk *pekva*-nak (1. Skok: EtRj. 2: 628) hívott sütőharangokat. Én akkor pillantottam meg a két sütőharangot, amikor — hazautazás előtt — a többi speciális konyhai eszközzel együtt éppen gépkocsira rakták őket. — 1986 nyarán tehát az egyik budai vendéglőben sütőharang alatt készült ételeket fogyaszthattak a

vendégek. Lám, a sütőharang nem tűnt el teljesen a Kárpát-mé-
 ence mindennapi életéből, legfeljebb helyet változtatott: be-
 vonult az előkelő éttermek konyháiba, hogy rusztikus ízekkel
 tegye változatossá az ételkínálatot. Nemcsak a könyveknek, ha-
 nem a konyhai eszközöknek is megvan a maguk sorsa.

Kiss Lajos

JEGYZETEK

*Hálás köszönettel tartozom Gunda Bélának dolgozatom írása
 során nyújtott hathatós segítségéért: gazdag tartalmú levelei-
 ért, számos könyv- és xeroxküldeményéért stb.

DIE BENENNUNGEN DER BACKGLOCKE IN DEN UNGARISCHEN MUNDARTEN

von Lajos Kiss

In der ungarischen ethnographischen Fachliteratur bezeich-
 net man das glockenähnliche Backgerät aus Ton, Stein oder Eisen
 als *sütőharang*, das eine Lehnübersetzung der deutschen Back-
 glocke darstellt. Hie und da kommt auch der Fachausdruck *sütő-
 bura* (eigtl. 'Backdeckel') vor. Die ungarische Volkssprache
 kennt diese Ausdrücke nicht. Sie gebraucht je nach Mundart und
 Beschaffenheit der Backglocke verschiedene Bezeichnungen ver-
 schiedener Herkunft. In alphabetischer Ordnung sind diese un-
 garischen Dialektwörter wie folgt: 1. *bujdosó* (Südsiebenbürgen)
 < ung. *bujdosó kemence* (eigtl. 'bewegbarer Ofen'); 2. *burétó*
 (Südosttransdanubien) < *borító* 'Sturz, Deckel' < : *borít* 'be-
 decken, stürzen'; 3. *cest ~ ceszt* (Südsiebenbürgen) < rum. *țește*
țește 'Backglocke' < lat. **testum* 'irdener Deckel, irdenes Ge-
 schirr'; 4. *cserepulya* (Südtransdanubien) < skr. *crepulja* ~
**črepulja* 'Backglocke' < : *crep* ~ **črep* 'Scherbe'; 5. *hőkűtő*
 (zwischen der unteren Drau und der Donau) < *hőkő* [*hő* 'Hitze' +
kő 'Stein'] 'Feuerstätte' + *tevő* 'Deckel, Sturz'; 6. *puplika*
 (Südosttransdanubien) < skr. *pokljuka* 'Backglocke' < urslaw.
pokl'uka* 'dass.' (po-* + **kl'uka* 'Bogen, Krümmung'); 7. *sárte-
 kenyő* (Südosttransdanubien) < *sár* '(gebrannter) Ton, Lehm' +
teknő 'Trog'; 8. *vörzsnyeq* (Südtransdanubien) < skr. *vřšnik* ~
vřšnjik 'Backglocke' < : *vřšni* 'Spitz-, Gipfel-' < : *vřh* 'Spit-
 ze, Gipfel'.

SZEMLE - ISMERTETÉSEK

RÉDEI KÁROLY: ZU DEN INDOGERMANISCH-URALISCHEN SPRACHKONTAKTEN

Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte, 468. Band. Veröffentlichungen der Kommission für Linguistik und Kommunikationsforschung. Herausgegeben von Manfred Mayrhofer und Wolfgang U. Dressler. Heft 16. Wien 1986. 109 lap.

„Der Anfang der Erforschung der uralisch-indogermanischen Kontakte ist gleichaltrig mit der Geburt der uralischen bzw. indogermanischen Sprachwissenschaft. Anfangs erklärten die Forscher die uralisch-indogermanischen Übereinstimmungen mit Urverwandtschaft, später mit arischen (indoarischen) und iranischen Berührungen, obwohl die Theorie der Urverwandtschaft auch in der jüngsten Vergangenheit auftauchte“, állapítja meg előszavának (5-6) legelején (5) Rédei. A finnugrisztikának és az indogermanisztikának ezzel az örökzöld témájával kutatók egész serege foglalkozott már.

Rövid tudománytörténeti áttekintésében a legfőbb nézetekről, a belőlük lassacskán kikristályosodott eredményekről ad számot a szerző (7-14). Voltaképpen elegendő is e vázlatos tudománytörténeti összegzés, hiszen ezt részletekbe menően Aulis J. Joki professzor már megírta Uralier und Indogermanen (MSFOu. 151) című művében, amire maga Rédei is hivatkozik. Hol és mikor kerültek kapcsolatba az uráliak és az indogermánok? — ez döntő fontosságú kérdése ennek a kutatásnak. Ezért Rédei röviden számot ad a két nyelvcsalád őshazájára és valamelyest is körvonalazható legkorábbi történetének kronológiájára vonatkozó időszzerű nézetekről. Nyelvészek és régészek egyöntetűen vallják, hogy a két nyelvcsaládnak azokat az ágait, amelyek egymással bizonyosan kapcsolatba kerülhettek, Európa keleti tájain élt népek beszélték: egyrészt az Urál és a Baltikum közti hatalmas térségeken lakott finnugorok és a mai Dél-Oroszország területén, a Fekete-tengertől északra-északkeletre élt elő- vagy ősráják.

Kétségtelenül az uráli nyelvek legrégebb indogermán jövevényszavait tárgyaló fejezet (15-27) a legizgalmasabb. A szakirodalomban olykor felmerülő, esetleges uráli-tokhár kapcsolatokat illetően Rédei több mint szkeptikus, a legősibb indogermán jövevényszókat inkább az indogermán alapnyelv azon dialektusából származóknak véli, amely az árja nyelvcsoporthoz tartozott. Mayrhoferre hivatkozva, aki szerint a finnugor nyelvekben nincsenek egyértelműen indoárja jövevényszavak, megpendíti azt a lehetőséget, hogy nyelvcsaládunk árja eredetű szavai az indo-iráni nyelvek harmadik ágából, a nurisztáni (vagy kafir) nyelvekből valók (16. l., 2. jegyzet). Ezek az időben távoli kapcsolatok valahol Kelet-Európában alakulhattak ki. „Die Spuren des Vorarischen und Urarischen sind in der PU bzw. FU Grundsprache schon vorzufinden (aus der Zeit der expansiven dritten

Kurgan-Periode (Kurgan III: ca. 3500-3000 v. Chr.)). Die Nachbarn der nördlichen Steppenzone ansässigen Vorarier und Uralier (später der Iranier) waren die Uralier, später die Finnougrier in der Waldzone. Später dehnte sich diese Kurgan-Kultur auf das Steppengebiet Kasachstans und auch auf die westsibirische Steppe aus. Die typischste Wirtschaftsform auf der Steppe und Waldsteppe war der Hirtennomadismus. Die wichtigsten Haustiere waren: Rind, Schaf, Ziege, Schwein und vor allem Pferd. Dieser historische Hintergrund ist völlig in Einklang mit den Lehren, die man aus den arischen Lehnwörtern der finnisch-ugrischen Sprachen ziehen kann" (17).

A két nyelvcsalád közti kapcsolatok már az uráli korban kialakultak, majd a finnugor együttélés idején váltak intenzívvé. Vannak nyelvcsaládunknak olyan jövevényszavai is, amelyek hangtani szempontból a finnugor-árja rétegbe tartozóknak tűnnek, viszont csak a finn-permi vagy a finn-volgai nyelvek ismerik őket. Ezek, mint a szerző megállapítja (18), a finnugor és a finn-permi kor határán (i. e. 3000 körül) vagy a finn-permi időszakban (i. e. 3000-2000) kerülhettek be nyelvcsaládunkba. Mivel az árja nyelvi egység az i. e. 2. évezred elején szűnhetett meg, a csak a nyugati finnugorságbeli jövevények nem későbbieknek, mint árja elemeknek könyvelhetők el. „Aus dieser Periodisierung folgt, dass auch die als FW zu betrachtenden arischen Lehnwörter in der FP Periode übernommen wurden. Wenn diese Wörter wirklich aus der späten FU oder FP Periode stammen, kann dieser Umstand darauf hinweisen, dass die FU (dann die FP) Urheimat wirklich weit nach Westen — bis zur Wolga, eventuell bis zum Baltikum — reichte" (18).

A két nyelvcsalád közti kapcsolatok vizsgálata nem merült ki a jövevényszó-kutatásban, hanem jónéhány híve akadt az indouráli rokonságnak is. Az utóbbi években a nemrég elhunyt Björn Collinder vallotta ezt meggyőződéssel, jóval kevésbé elkötelezetten pedig Aulis J. Joki. Az ennek a hipotézisnek a táptalaját szolgáló egyezések egy részét Rédei az uráliba bekerült legrégibb indogermán jövevényeknek tartja, más részüket pedig csak véletlen egybeesésnek (19, még vö. 20-21).

Az uráliba bekerült indogermán jövevényszavakat (pontosabban azoknak csak egy részét, hiszen nem szól az ugor nyelvekéről vagy a későbbi keletű, germán, balti, szláv elemekről) Rédei két nagy csoportra osztva tárgyalja: a) a legrégibb réteg, ezen belül α) az uráli, β) a finnugor kori és a γ) finn-permi és finn-volgai réteget különíti el, b) a permi nyelvekbe bekerült iráni elemek. A „b” csoportba tartozókat az előbbiektől elkülönítve, önálló fejezetben ismerteti (28-38). Szól azokról a hangtani kritériumokról, amelyek alapján eldöntötte, melyik jövevény milyen korú. Ilyen kritériumokra viszonylag bőségesen mutathatott rá a szerző, csak a legősibb rétegnél kellett a jövevényszók alacsony száma (?) miatt meglehetősen kevésssel megelégednie, de talán még így is meggyőző erejűek. E hangtani kritériumok természetesen az összehasonlító indogermanisztikából merítettek, hiszen a sok évtizedes urálistikai etimológiai és hangtörténeti kutatásoknak nem sikerült az egymást követő periódusok (alapnyelvek) közt olyan hangváltozásokat kimutatniuk, amelyek pl. az uráli alapnyelv felbomlásától a finn-volgai közösség kialakulásáig mentek volna végbe. A legfontosabb hangtörténeti kritériumok az indogermán alapnyelvi magánhangzók *ē, *ō, *ā és a palatálisok (*ĕ, *ĕh, *ĝ, *ĝh) sorsának alaku-

lása, ill. ezeknek az uráli nyelvekben való visszatükröződése (21 kk.).

Mint az imént említettem, Rédei a legrégibb réteget három uráli nyelvtörténeti korszak közt osztja szét, s ezek az indogermán/árja nyelvtörténetnek öt egymás utáni periódusában lettek átvéve:

1. előárja jövevények, ezeket az uráli alapnyelv fogadta be,

2. elő- vagy korai ősrja szavak, amelyek a finnugor együttélés idején vétettek át,

3. olyan korai ősrja elemek, amelyek a finn-permi és a finn-volgai nyelvekből mutathatók ki,

4. ősrja jövevények, amelyek finnugor, finn-permi vagy finn-volgai etimológiáknak minősülnek elterjedtségük szerint,

5. korai ősiráni, ill. ősiráni szavak, amelyek a finn-permi és a finn-volgai szókincs részei.

A két nyelvcsalád közti kapcsolatok kérdését tárgyaló fejezet zárópontjaként Rédei azt az ismert tényt szögezi le, hogy az ilyen kapcsolatok sohasem egyoldalúak, és uráli jövevényt szavak előfordulása nem zárható ki az árja nyelvekben (de indogermán alapnyelvi koriak nem jöhetnek szóba). „Man darf aber nicht vergessen, dass wegen des höheren wirtschaftlichen und kulturellen Niveaus der Arier (Iranier) in erster Linie das Arische (Iranische) und nicht das Uralische (Finnisch-ugrische) als Gebersprache in Betracht kommt. Die Klärung dieses Problems bedarf aber weiterer Forschungen" (26-27). Ennek ellenére nem hiszem, hogy mindenkor indokolt pl. a „PU < vorar." minősítés, hiszen pl. aligha van olyan objektív kritérium, amelynek alapján biztosra vehetnénk, hogy az 'Ader; Sehne' (fi. *suoni*, m. *in*) és a 'Wasser' (fi. *vesi*, m. *víz*) éppen ilyen irányban vándorolt...

A permi nyelvek iráni elemeit tárgyaló rész (28-38) már a nyelvtörténeti közelmúlt eseményeit boncolgatja. A permiek ősei valamikor az i. e. 2000-1500 táján válhattak ki a finn-permi közösségből. Az önállósult népcsoport déli szomszédaiul iráni nyelvű törzseket kapott, amelyek a keleti, mégpedig talán az északkeleti ághoz tartozó nyelvet beszéltek. A kutatások fényében a kimmerek, az ősszkíták és a szkíták, a szarmaták, valamint az alánok jöhetnek szóba. Történeti szempontok azt sugallják, hogy az ősr- és őiráni korban egy szkíta típusú nyelv volt az átadó, míg a középiráni időszakban az alán lépett a helyére. A permi-iráni kapcsolatok meglehetősen hosszú időt ölelnek fel, az i. e. 2. évezredtől az i. sz. 8. századig terjednek. E történeti és kronológiai fejtegetések után Rédei a jövevényt szavak mutatta iráni-permi hangmegfeleléseket veszi sorra (30-37), amelyek természetesen elsősorban a permi hangtörténet szempontjából fontosak számunkra, de e kor egyes eseményeit jobban megismerve, a megelőző (FP, FU) állapotokba való bepillantást is megkönnyítik. — E késői kapcsolatok tanulmányozása már látunk engedni, hogy a nyelvek érintkezése kétirányú folyamat: az alán mai képviselőjében, az osztétban permi eredetű szavak mutathatók ki (38).

Az Etymologische Wörterverzeichnisse (39-82) tartalmazza azt a 64, ill. 51 szót, amely Rédei szigorú rostáján átjutva a fent említett két nagy csoport valamelyikébe belefért.

A legősibb jövevények a három rétegben az alábbiak szerint oszlanak meg:

α) PU kor, 7 szó: **miŕe-* 'geben; verkaufen' (> fi. *myy-*), **muške-* (**moške-*; az eredetiben sajtóhibával: **moske-*) 'waschen' (> m. *mos-*), **nime* 'Name' (> fi. *nimi*, m. név), **seŕe* (**sōne*) 'Ader; Sehne' (> fi. *suoni-*, m. *ín*), **toŕe-* 'bringen, holen, geben' (> fi. *tuo-*), **waške* 'irgendein Metall, ?Kupfer' (> fi. *vaski*, m. *vas*) < toch. **was*, **wäs* (!), **wete* 'Wasser' (> fi. *vesi*, m. *víz*),

β) FU kor, 18 szó és

γ) FP, FW kor, 39 szó.

Az önállósult permi csoportba bekerült iráni szavak száma 51.

Mint a legősibb réteg tagjainak felsorolásából látható, az uráli-tokhár kapcsolatok megítélésében szkeptikusnak mutatkozik Rédei, de a m. *vas* előzményének valamilyen tokhár vonatkozását mégiscsak lehetségesnek véli.

A koronként csoportosított szójegyzékben a szerző az ő irányításával készült Uráli Etimológiai Szótár szócikképítési elveit követi (az U, FU, FP, FW kori anyagot abból emelte át, l. 39), vagyis a rekonstruált alapnyelvi alak, annak jelentése és rétegminősítése után következik a finnugor adattár, majd a forrásnyelvi adatok és végül az esetleges (hangtani, művelődéstörténeti stb.) magyarázatok. A permi nyelvek iráni jövevényszavainak jegyzékében már nem rekonstruált (ősermi) alakokkal, hanem a mai votják és zürjén nyelvjárási formákkal kezdődnek a szócikkek.

A művet a rövidítések (a szakirodalom, a nyelvek és nyelvjárásaik rövidítésének) jegyzéke (83-91), valamint a szómutató (92-109) zárja le.

Indogermanisztikai kérdésekben nem vagyok jártas, az átadó nyelvek oldaláról felmerülhető kérdésekhez aligha szólhatok hozzá, de valószínű, hogy a hozzáértő olvasó is legfeljebb más aspektusból bírálva közelítene egy-egy problémához, hiszen Rédei beleásta magát a témakör indogermanisztikai szakirodalmába is, és iranisztikai oldalról a lehető legjobb szakemberek egyikevel, Manfred Mayrhofer professzorral, valamint annak tanítványával, Ronald Zwanzigerrrel konzultálhatott. Az egyes uralisztikai részletkérdések megítélésében nem nagyon akadhat nézetkülönbség Rédei és köztem, hiszen az ő irányításával készült Uráli Etimológiai Szótárnak hosszú éveken át munkatársa voltam, és az abban tükröződő nézetek nagyjában a munkacsoport nézeteivel azonosak.

Rédei szócikkeiben tallózva mégis a szemembe ötlött egy-két olyan apróság, amelyeket én talán másképp oldottam volna meg.

A **miŕe-* 'geben; verkaufen' PU (1. szócikk/40. l.) vogul folytatói közt éppen hangtörténeti okokból jó lett volna megemlíteni, hogy vannak **ŕ*-t tartalmazó tőalternánsai is: T *māw-*, LO So. *miŕ-*, amely **ŕ* — az általánosnak mondható vélekedéssel ellentétben — nem azonos a *ŕ* praesensjellel.

Nagyjából ugyanez vonatkozik a **toŕe-* 'bringen, holen, geben' PU (5/41) osztják tagjára, pl. V *tuŕ*.

A **śasra* (≈ **śarsa*) 'tausend' FU (19/46-47) folytatói közt a permieket (votj.-zürj. *śurs*) biztosan összetartozóknak minősíti, az obi-ugor szóknak (osztj. V *tšräs*, vog. T *šätërä* stb.) ezekkel való ősi kapcsolatát, ill. ezek egymás közti viszonyát illetően kétségét fejezi ki. Ha azonban elfogadjuk azt a feltevést, hogy a permiben metatézis történt (így ÁKE 244, Paasonen: FUF 8: 69, Uotila: MSFOu. 65: 350), a vogul szó pontosan megfe-

lel a permieknek az *s > > t változás révén (ÁKE 244) és természetesen az *ś > > s következtében (erről l. Honti NyK 88). Az osztják szó ś és s hangja, valamint rās szegmentuma miatt — szemben a vog. s-sel, t-vel és tér-rel — nem lehet a permi (és a vogul) '1000' ősi megfelelője, hanem csak a zürjén szó átvétele.

A *śata 'hundert' FU kapcsán esetlen nem lett volna teljesen érdektelen, ha Rédei utalt volna arra, hogy e szó a déli lapp nyelvjárások egy részében '1000'-et (!) jelent (l. Lagercrantz, LpWsch. 790/5, 4066/3, Hasselbrink, SlpWb. 100, 1258, 1343).

A *wife- 'nehmen; tragen' FU (24/48) kapcsán hasonló kifogásom van, mint az 1. és 5. szócikknél: a vogul nyelvjárási adatok egy részénél a mássalhangzós, más részénél a magánhangzós tőalternáns hiányzik (itt viszont a 'geben'-től eltérően megad ŋ-s tőváltozatokat is), pl. TJ wü-... SO. (: So.) wiŋ-, woj- — TJ (w) ű-, űw-, űj-... So. wi-, wiŋ-, woj-.

Az Uráli Etimológiai Szótárban követett eljárásnak megfelelően Rédei utal arra, ha a finnugor nyelveken belül is történetek kölcsönzések, olykor azonban hiányzik nála az utalás: a *tarna 'Gras, Heu' FP szó zürjén folytatója átkerült az osztjákba: törən (Toivonen: FUF 32: 93-94), sőt a vogulba is, esetleg osztják közvetítéssel: torən (Rédei, SLW 166). Hiányolom, hogy Rédei egyáltalán nem emlékezik meg a *sals (*sala) 'Salz' FP szócikkben az osztj. sālñ, vog. solwəl ua. szóról, amelyeket korábban 'Entlehnung oder Urverwandtschaft?' fejezetcím alatt tárgyalt a vogul nyelv zürjén jövevényszavait feldolgozó monográfiájában (l. SLW 174).

A 39. etimológia adattárában (78. l.) ?-lel a zürj. šud 'Glück' szóból magyarázza a vog. TJ šat, So. šāt ua. szót és ennek — ugyancsak ?-es — átvételeként értelmezi az osztj. Kaz. sot, O spt 'Kraft, Vermögen' adatokat. A magyarázó részben tett megjegyzése alapján — „Die oben erwähnten obugrischen Wörter sind möglicherweise unabhängige Entlehnungen aus einem mittelliranischen Dialekt' (i. h.) — inkább azt várhatta volna az olvasó, hogy ezeket az adattárban nem eredezteti (még ha csak kételve is) a zürjénből. Továbbá semmi valószínűsége sincs annak, hogy az osztják szó a vogulból került volna át, akkor ui. Kaz. *sot lenne várható.

Végezetül egy tán szörszálhasogatásnak tűnő megjegyzés: a munka elsődlegesen az urálistika számára jár fontos tanulságokkal, a könyvben ennek megfelelően „uralisch-indogermanisch" olvasható, a címben mégis ellentétes: „indogermanisch-uralisch" sorrendben találjuk a két csoport megnevezését.

A nagy gonddal készült munka minden tekintetben jó benyomást tesz az olvasóra. Noha a terjedelemhez mérten sok adattal dolgozik, örömdetesen kevés a sajtóhiba. Párra már az előzőekben is felhívtam a figyelmet, álljon itt még egy-kettő: az *ant3 (28/49) alatti cseremisiz szó orosz jelentéseiben két helyen is b áll b helyett; a „Kurgan III: ca. 3500-3000 v. Chr." után két zárójelket kellett volna bezárni egy helyett (17. l., ugyanitt hiányzik a könyv oldalszáma is); Ariste nevét a vele egy mondatban szereplő többi szerzőtől eltérően nem kapitál-chennel szedték ki (13).

Kifogásaim mutatják, hogy a monográfia érdemi részét illetően aligha tehetünk ellenvetéseket. Némely részletkérdést egy-egy nyelv vagy nyelvcsoporthoz alaposabb ismerője esetleg más-

ként láthat, mint Rédei, de ahhoz aligha férhet kétség, hogy e mű egy kísérletekben gazdag kutatási témakör igényes újbóli feldolgozása, amelyben benne vannak az elődök eredményei is. Alig valószínű, hogy belátható időn belül ennél megbízhatóbb munkát tárhatna bárki is a szakmai közönség elé. Ezzel természetesen nem zárult le a kutatás, hisz végső igazságok nincsenek, de aki majd egyszer újra e kérdéshez nyúl, annak már egy, az eddigieknél sokkal jobban kitaposott ösvényen vezet az útja. De hogy erre sor kerülhessen, talán forradalmian új felfedezéseknek kellene előbb bekövetkezniük, de vajon várhatók-e ilyenek? Rédeit eddigi etimológiai és hangtörténeti munkássága, a finnugor nyelvek egymás közti és a szomszédos nem-finnugor nyelvekkel kialakult kapcsolatainak (főleg a lexikológiai vonatkozásoknak) a tanulmányozása valósággal predestinálta e feladat elvégzésére. Így az ő jóvoltából Európa két legjelentősebb nyelvcsaládja múltjának és kölcsönös kapcsolatainak kutatói fontos és megbízható kalauzt kaptak a kezükbe.

Honti László

JARL GALLÉN (szerk.): SUOMEN VÄESTÖN ESIHISTORIALLISTET JUURET

Tvärminnen symposiumi 17. - 19. 1. 1980

Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk

Utgivna av Finska Vetenskaps-Societeten

H. 131. Helsinki 1984. 376 lap

A Suomen väestön esihistoriallistet juuret (Finnország népességének őstörténeti gyökerei) című kötet nem csak a nyelvészek figyelmébe ajánlható. A kötet az 1980-as tvärminnei szimpozion összefoglalója. E tanácskozáson a nyelvészet, a régészet, a genetika, a történettudomány, az etnológia és a növény-ökológia szakemberei igyekeztek megvilágítani a finnországi népesség történetének homályos pontjait, illetve közös nevezőre jutni a vitás kérdésekben.

A kötetet összeállító Jarl Gallén az Előszóban (5-19) számot ad a szimpozion gondolatának felvetődésétől (1978) a kötet megjelenéséig eltelt időről. Az Előszóhoz csatolt öt melléklet tartalmazza a Finn Tudományos Akadémiának írt (svéd nyelvű) feljegyzést a szimpozion szükségességéről, a résztvevők névsorát tudományáganként, a programot, a témával kapcsolatos — a szimpozion utáni — ismeretterjesztő előadások jegyzékét, valamint azoknak a cikkeknek a jegyzékét, amelyek a tanácskozás előadása alapján készültek, s máshol már megjelentek.

A kötet az Előszón kívül 20 tanulmányt tartalmaz. A tanulmányok nagy része az előadások anyagát foglalja magában, ettől csak néhány esetben tértek el a szerzők. A kötet a felszólalások sorrendjében közli az előadásokat, a kötetéről tájékozódni kívánók azonban talán könnyebben eligazodnak, ha tudományáganként csoportosítva ismertetem őket.

A legtöbb (szám szerint hat) tanulmány a nyelvészet köréből íródott.

Mikko Korhonen Suomalaisten suomalais-ugrilainen tausta historiallis-vertailevan kielitieteen valossa (A finnek finnugor háttere a történeti-összehasonlító nyelvészet fényében,

55-71) című cikkének első részében felvázolja az uráli és finnugor alapnyelv rendszerét, illetve a finn nyelv kapcsolódását a rendszerhez. A leírás hagyományos, általánosan elfogadott ismeretekre épül (hangtan, alaktan, mondatlan, szókincs), csupán a felvázolt magánhangzórendszer vitatott: többen kétségbe vonják az alapnyelvi hosszú magánhangzók meglétét.

A második témakör az őshaza kérdése. Korhonen ismerteti a fontosabb őshaza-elméleteket, s a mai ismeretek alapján úgy véli, hogy az uráli őshaza a Volga-Urál környékén lehetett (esetleg az Urálon túlra is nyúlhatott), de finnugor népesség már a finnugor egység megszűnte előtt is megjelenhetett a Kelet-Baltikumban. A Baltikumtól az Urálig húzódó őshaza elméletét azonban elutasítja. (Ilyen széles területen szerinte csak közvetlenül a felbomlást megelőzően élhettek őseink.) Korhonen felveti az altaji, jukagir, koreai, dravida egyezések problémáját is, de a rokonság kérdésében nem foglal állást. A finnugorság szétválásának kronológiáját szerinte nagyon nehéz meghatározni. Egyik fő segédeszköznek a növényföldrajzot tekinti (ahogy az őshaza meghatározásánál is), valamint a szókincs vizsgálatát (nyelvi kontaktusok, a földművelés szókincse stb.). A szétválást nem időpontban, hanem időtartamban határozza meg: az uráli egység felbomlása kb. i. e. 6-4. évezred; a finnugorság két ágra szakadása kb. i. e. 4-2. évezred; a finn-permi ág felbomlásának meghatározására nincs megbízható kritérium; a finn-volgai ág legkésőbb i. e. 1500-ban vált szét, a közfinn pedig kb. i. e. 1000-ben.

Az újabb régészeti kutatások szerint Finnországban a kőkorszaktól kezdve máig kimutatható a kultúra folyamatossága. Korhonen cikkének utolsó részében arra keres választ, hogy összekapcsolható-e a kőkorszaki kultúra finnugor nyelvet beszélő népességgel. Ezt Korhonen nem tartja túl hihetőnek (bár lehetetlennek sem), viszont ez a ma feltételezett kronológia szerint csak akkor lehetséges, ha már az uráli egység felbomlása előtt éltek volna uráliak az Urál-Finnország közötti területen.

Pekka Sammallahti Saamelaisten esihistoriallinen tausta kielitieteen valossa (A lappok őstörténeti háttere a nyelvtudomány fényében 137-156) című előadásának kiindulópontja, hogy a lapp finnugor nyelv és legközelebbi rokonságban a balti-finnel van. (Pl. a nem első szótagi labiális vokális összekötő kapocs közöttük — ennek előfoka megvan a mordvinban is, de más uráli nyelvekből hiányzik.) A továbbiakban Pekka Sammallahti felfogása lényegesen eltér a lappokról, illetve balti finnekről eddig vallott nézetektől. Elméletét a nyelvi kölcsönzések építi fel. A közös jövevényszavak közül az indoeurópaiak (főként irániak) a legrégebbiek (9 szó). Balti kölcsönzés a lappban kb. 30 van, jóval kevesebb, mint a többi balti finn nyelvben, ezért valószínű, hogy a balti finnek szorosabb/élénkebb kapcsolatban voltak a baltiakkal, mint a lappok. 20 olyan balti szó van, melyet csak az északi balti finn nyelvek és a lapp ismer, s a déliben csak 10 olyan, amelyet északon nem ismernek. Ebből Sammallahti arra következtet, hogy a balti kölcsönzések idején a balti finnek már a Finn-öböl két partján laktak, s külön-külön vették át a szavakat (hasonló a helyzet a volgai nyelvekkel is). A germán jövevényszavak átvételének kezdetét nem lehet szétválasztani a baltiaktól. A korai közfinn jövevényszavaiban ugyanazok a hangváltozások mentek végbe, mint az ősi szavakban. A kölcsönzések 2/5-e csak az északi balti finn nyelvekben is-

ismert, ezért valószínű, hogy a kölcsönzések innen kerültek a délbe és a lappba (a lappba néhány közvetlenül is). A germán hatásra fellépő mássalhangzóváltozásokra ugyanez vonatkozik: Sammallahiti szerint a háméiben kezdődött, s onnan terjedt tovább délre. A lapp germán jövevényszavai Sammallahiti szerint arra mutatnak, hogy a lappok az északi balti finnek és a germán népesség közvetlen szomszédságában éltek. A korai skandináv érintkezés bizonyítéka, hogy egyes szavakat kétszer is átvettek, valamint a skandináviai lapp helynevek is erre utalnak (Gávuodna, Várjjat, Mueffie stb.) Halogalandi Ottar kolai „Terfinnar” népessége pedig annak bizonyítéka, hogy a lappok legkésőbb a 800-as években már északon, s egészen széles területen éltek.

Sammallahiti nyelvészeti elméletét Chr. Carpelan régészeti felfedezéseivel, s a történeti forrásokkal is összehangolja; végkövetkeztetései ezek:

- Tacitus, Plinius, Ptolemaios alapján a lappok legkésőbb az i. sz. első évszázadokban a germánok szomszédságában, széles területen éltek;
- az uráli nép hasonlóan élhetett, mint a lappok (s a viszonylagos egység mégis megőrződhetett, hiszen a Baltikumtól az Urálig húzódó terület nem szélesebb, mint amelyen ma a lappok élnek);
- a szétváláshoz a földművelés terjedése vezetett, valamint az, hogy nyilván sok finnugor nép olvadt be az oroszba, s a megmaradtak között nagyobbak lettek a távolságok;
- a finnek és lappok közé a balti érintkezés és az azzal járó kulturális változások vertek éket (kezdetleges földművelés, állattenyésztés). A szétválás a korai germán érintkezés idején elmélyült, vagyis a bronzkor kezdetén már javában folyt a két nyelvcsoportha szakadás.

Jorma Koivulehto tanulmányában (Itämerensuomalais-germaaniset kosketukset = Balti finn — germán érintkezések 191-205) a germán—balti finn érintkezésnek több szakaszát különíti el. A datáláshoz egyrészt a germán nyelvek, másrészt a baltin finn nyelvek hangváltozásai adnak lehetőséget. Pl. a germán *ā*-ból általában *a* fejlődött, a balti finnben mindkettővel található átvétel. A közfinnben pedig pl. az *s*-hangok viselkedése határozhatja meg a kölcsönzés idejét. A kölcsönzésekben a balti finn és a lapp hangok viszonya ugyanaz, mint a belső keletkezésekben. A nyelvi adatok alapján megállapítható, hogy a korai germán átvételek a korai közfinn nyelvállapotba kerültek át, s mivel e kor vége legkésőbb i. e. 500-ra (esetleg 1000-re) tehető, az érintkezés legkésőbbi időpontja — régészeti terminussal — a bronzkor lehetett (kb. i. e. 1500-500/400). Koivulehto véleménye a germán érintkezést illetően megegyezik Sammallahitiéval: bizonyos kölcsönzések csak az északi balti finnben vannak meg (vö. finn *hidas*, *joukku*, *pursi*, *rasia*, *salpa*, *sara*, *saura*), ezért azokat a Finn-öböl északi partján ott élőfinnek (szomszédjaik a lappok) kölcsönözhatték. A legrégebbi germán és balti kölcsönzések között pusztán nyelvi szempontok alapján időbeli eltérést nem lehet megállapítani. A germánból mindenestre több szót vettek át a balti finnek, még testrészek nevét is (pl. finn *otsa*, *kupeet*, *hartia*, *maha*). Ebből Jorma Koivulehto arra következtet, hogy germánok és balti finnek nem csupán szomszédságban voltak, hanem germán betelepeléssel (mint szubsztrátummal) is számolni kell.

Seppo Suhonen *Lainasanaat balttilais-itämerensuomalaisten kontaktien kuvastajina* (A jövevényyszavak mint a baltiak és balti finnek érintkezéseinek tükrözői 207-225) című cikkében a balti jövevényyszavak elterjedtségét vizsgálja az egyes balti finn nyelvekben (finn, inkeri, karjalai-aunuszi, lüd, vepsze, észt, vót, lív). Suhonen 179 szót vizsgál, ebből biztos átvételnek 142-t tart. A vizsgált szavak megoszlása: 35% mindegyik nyelvben, 10% hét nyelvben, 10% hat nyelvben, 12% öt nyelvben, 7% négy nyelvben, 6% három nyelvben, 10% két nyelvben, 10% egy nyelvben. A biztosnak vélt szavak nyelvenkénti megoszlása: finn 130 (kb. 92%), észt 116 (81%), karjalai-aunuszi 105 (74%), inkeri 99 (70%), vót 96 (68%), lüd 80 (56%), lív 79 (56%), vepsze 77 (54%). A kölcsönzések megoszlása (a finnben a legtöbb) támogathatná Sammallahti elméletét, Suhonen azonban valószínűbbnek tartja, hogy a kölcsönzések délről terjedtek el észak felé, részben talán balti népsésséggel (utazók, halászok stb.). Suhonen tanulmánya második felében a kölcsönyszavak jelentéskör szerinti megoszlását tárgyalja.

Eero Kiviniemi *Nimistö Suomen esihistorian tutkimuksen aineistona* (A nevek mint a finnországi őstörténeti kutatás tárgyai 327-346) című tanulmányában a nevek őstörténeti forrásokként való felhasználásának nehézségeit és buktatóit fejtegeti. A nyelvi kontaktusok jó bizonyítékai lennének az idegen eredetű nevek, egyelőre azonban pl. a baltinak vélt nevek nem elég koraiak ahhoz, hogy bele lehessen ágyazni őket a harci szekercés kultúrába; a finn-svédek nevei nem ósskandináv típusúak. A lappnak tartott nevek kései eredetűek. (Ezt Kiviniemi a lapp-háme rokonsággal magyarázza). A név tartalma is fontos információt nyújthat, de gyakran az érthető nevek háttere sem világos. Kiviniemi néhány névtípus (Salin és Matkus, -*nKV*-végű nevek stb.) elterjedtségének vizsgálatával és tipológiai kritériumok megállapításával zárja írását.

Terho Itkonen *Suomessa puhutun suomen kantasuomalaiset juuret* (A Finnországban beszélt finn nyelv közfinn gyökerei 347-363) című tanulmánya a szimpozionra készült 85 oldalas előadás összefoglalása. Itkonen azt a kései közfinn időszakot elemzi részletesen, mely nagymértékben eltér a koraitól (pl. a lappot a késeiből már nem lehet levezetni, lényeges hangtani különbségek vannak a két kor között stb.). Itkonen alaptétele: a kései közfinn nem egységes, hanem széles területen beszélt, kronológiailag tág időszakba ágyazott három csoportból, keleti, északi és déli nyelvjárásból állt. A keleti közfinn csoport (kelet-finn nyelvjárások, inkeri nyelvjárások, karjalai, lüd nyelvjárások, vepsze) közös vonásaiként említi Terho Itkonen pl. azt a kb. 200 szót, amely a többi balti-finn nyelvben nem található meg, valamint a PlGen. képzését (a finn *kalojen*, *lampaiden* megfelelői). Régészetileg a keleti közfinn csoportot a Peipsi-Pihkovajärvi kultúrával köti össze Itkonen — így megmagyarázható a déli észttel és vóttal való kapcsolat. Mivel a karjalai és a vepsze között legkésőbb az első évezred végén megszűnt a szoros kapcsolat, a közös együttélés kora ennél sokkal korábbi lehetett, valószínűleg egészen időszámításunk kezdetéig visszavezethető. Az északi és déli közfinn csoport feltételezése régebbi keletű, s meglétüket hang-, alak-, és mondattani kritériumok, valamint a szókinos valószínűsítik. (Az északiban pl. megőrződött az első szótagi *e* a mély hangok előtt; a feltételes mód *-isi*-vel képződik, míg a déliben *-ksi*-

-vel; az északi *mennä maata* szerkezetet a déliben az észti *magama minema* mintájára alakul stb.). A jelentős különbségek nyilvánvalóan a távoli múltban gyökereznek, s hosszú folyamat eredményei. Terminus ante quemként Itkonen az első évezred végét, a második kezdetét határozza meg (Koivulehto germán jövevényszavai segítségével). Az északi közfinn feltételezése összekapcsolódik azzal a régészeti megállapítással, hogy Finnországban a bronzkortól a vaskorig folyamatos kultúra mutatható ki. A közfinn és az őslapp viszonyát Itkonen úgy látja, hogy az őslappok az északi csoporttal tartottak szorosabb kapcsolatot (vö. szókinsz, alaktani egyezések), illetve kisebb mértékben a keletivel. A délivel viszont kevés kapcsolata lehetett a lappnak. A lappok jelentős mértékű elkülönülése szerinte is a germán hatás idején erősödik meg.

A régészet témaköréből C. F. Meinander *Kivikautemme väestöhistoria* (Kőkorszakunk népességtörténete 21-48) című írása azokat a történelmi krízishelyzeteket kutatja, amelyek esetleg új népesség érkezését jelentik Finnországba. Az időszámításunk előtti korból Meinander a következő pontokat emeli ki:

1. Legkorábbi betelepülés az országba a preboreális időben volt (kb. i. e. 7000). Ebből a Suomusjärvi kultúra vezethető le.
2. A kerámia első előfordulása kb. i. e. 4000. (Sperrings-kultúra)
3. Tipikus fésűs kerámia (kb. i. e. 3000)
4. Késő kőkori keleti hatások (pl. Voloszcovó, kb. i. e. 2000)
5. Harci szekerces kultúra (kb. i. e. 2300-1900)
6. Bronzkori nyugati és keleti hatások (kb. i. e. 1400)

A Suomusjärvi kultúra északkeletről származhat (innen a finnek ázsiai génjei), s Meinander szerint a Komsa-kultúrával rokon. Ez tehát lényegesen eltér a korábbi felfogástól, mely szerint Finnországot először délről népesítették be. A Sperrings-kultúra ügyében Meinander nem foglal teljesen állást, de úgy véli, ha történt betelepedés, akkor az nem túl messziről jött (karjalai területről vagy a Volga felső folyásának vidékéről, s európai géneket hozott). A Suomusjärvi kultúra hagyományait folytatja annyiban, hogy parti kultúra, s ismeri a tengeri közlekedést. Finnugor nyelvet beszélő népesség legkésőbb a tipikus fésűs kerámia idején érkezett Finnországba (keleti expanzió). A harci szekerces kultúra megjelenése Délnyugat-Finnországban jelentős változásokat hoz: Meinander a finn nyelvjárási megoszlást is ebből vezeti le (a belső területeken ugyanis a keleti hatás élt tovább). A Közép-Volgától kiinduló textilkerámiás népesség Meinander szerint inkább kapcsolattartást jelent a keleti területekkel, mint betelepedést. Finnország népességének nagy része szerinte a partvidéki földműves kultúrából ered.

Christian Carpelan *Katsaus saamelaiستن esihistoriaan* (A lappok őstörténetének áttekintése 97-108) című cikkének több lényeges pontja megegyezik Meinanderével: Finnország első (nem finnugor) népességét kb. i. e. 7000 körül kapta, finnugor népesség valószínűleg a tipikus fésűs kerámiával érkezett Finnországba. A finn-lapp szétválást hasonlóan külső hatással magyarázza, mint Meinander a nyelvjárási megoszlást.

A lappá válásnak öt korszakát különíti el:

1. A protolapp kor (i. e. 7000-3000). Ez az időszak a mezolitikort és a korai fésűs kerámiát foglalja magában, s nyelvileg ismeretlen néphez kapcsolódik.

2. Előlapp kor (i. e. 3000-1000), melyben a tipikus fésűs kerámia finnugor népessége a mai Szovjet-Karjala és Dél-Finnország területére érkezik. Az őslakosság beleolvad a finnugorságba. A korszak végén külső hatásra (zsinnes kerámia, skandináv és kelet-európai bronzkor) a népesség két csoportra oszlik: közfinnre és őslappra.
3. Őslapp kor (i. e. 1000-i. sz. 300): lapp terjeszkedés Európa északi részén (megfelel a lapp helynevek előfordulásának); megkezdődik a lapp csoportok szétválása.
4. Ólapp kor (i. sz. 300 - 1200): a lappok függőségbe kerülnek földművelő szomszédjaiktól; a lapp csoportok szétválása folytatódik.
5. Lapp kor (i. sz. 1200-): az előző korban megkezdődött folyamatok folytatódnak, kialakul a történetileg ismert lappság.

Unto Salo Esihistoriailisen asutuksen jatkuvuudesta Suomen rannikolla (A finn partvidék történelem előtti településeinek folyamatosságáról 175-190) című tanulmánya is előadásának rövidített változata. Salo fő tétele, hogy Finnország partvidéki területei i. e. 7000-től folyamatosan lakottak. Felfogása mellett annak ellenére is kitart, hogy egyes időszakokból csak nagyon kevés és bizonytalan lelet mutatható fel. Salo részleteiben csak az i. e. 2000-től kezdődő korszakot, s főként a római kort érinti. Szerinte a Kiukaset-kultúrától (i. e. 2000) a Porvoo és Kyrö folyók közötti partvidék (később szűkebb terület) folyamatosan lakott. Nyugati kapcsolatai már ennek a kultúrának is voltak. Legerősebb skandináv kapcsolatai a Kokemäki folyó torkolatvidékén élő lakosságnak voltak (innen származik egy megalitikus kőkoporsó, az ország legrégebb skandináv típusú sírja). A bronzkor II. és III. periódusában a betelepedés délre irányul (Ahvenanmaa, Kemiö, Aura folyó stb.). Az őslakosság az új temetkezési módot átvette, de kerámiáját megtartotta. A kultúrduализmusból Salo etnikai dualizmusra következtet (a betelepülő skandináv lakosság véglegesen csak a Meroving-korban olvadt be). A bronzkortól a római korig a partvidék folyamatosan lakott. A római korban megjelenő új típusú temetők (melyek észtországiakra és litvániaiakra emlékeztetnek) Salo szerint nem jelentenek újabb betelepedést, hanem inkább a régibbi kultúra folyamatosságát bizonyítják. (Régen ehhez kapcsolták a Finnországba délről való betelepedést.) Salo nem foglalt állást abban, hogyan, mikor, milyen körülmények között került finnugor népesség Finnországba. Régészeti eredményeiből nyelvészeti következtetéseket is levon: a délnyugat-finnországi nyelvjárások szerint a bronzkori és vaskori partvidéki lakosság folytatói, a háméi nyelvjárások pedig az i. sz. 300-as években a Kokemäki folyó vízrendszerének vidékére költöző lakosság nyelvének folytatói. A nyelvjárási elkülönülést a földrajzi elkülönülés mellett az is erősítette, hogy a délnyugati részben erősebb volt a skandináv hatás.

Pirkko-Liisa Lehtisalo-Hilander Suomen nuoremman rautakauden esineistö kansallisuusolojen heijastajana (A finn kései vaskori tárgyanyag mint a nemzetiségi viszonyok tükrözője 283-301) című előadása a Meroving-kortól kezdődően vizsgálja Finnország történetét régészeti szempontok alapján. A korábbi elméletek felvázolása után öt fő kérdést fogalmaz meg:

1. Mi történt a Meroving-kor elején? Számolhatnak-e betelepeléssel?

2. Más népe sségből eredő uralkodó osztályt jelentenek-e a Meroving-kor katonasírhajai?
3. Betelepedést vagy újabb kereskedelmi utakat jelentenek-e a Meroving-kor végének kelet-baltikumi tárgyai?
4. Skandináv vagy kelet-baltikumi hatás volt-e a finn viking korban?
5. Egységes volt-e régészet szempontjából az 1000-es évek finn-országi lakossága?

Lehtisalo-Hilander kérdéseire nem tud egyértelmű választ adni. Úgy látja, hogy a régészet önmagában nem elegendő ilyen kérdések eldöntéséhez, más tudományágak (különösen a nyelvészet) sokat segíthetnének a probléma megoldásában.

1. A Meroving-kor elején Finnországban megváltoznak a tárgyak, fegyverek és díszek. A lakosok jellemzésére Lehtisalo-Hilander ezt írja: öltözetük olyan volt, mint a s é v d e k é , temetkezésük mint a kontinentális Európa germánjaié, fegyvereik pedig szintén a germánokéra vagy a Kelet-Baltikum déli részén találtakra hasonlítanak. Ha beköltözésről van szó (bár ennek több nemzedéken keresztül kellene látszódnia), a régészet önmagában nem tudja eldönteni, kik települtek be.

2. Erre a kérdésre vonatkozóan Lehtisalo-Hilandernek az a véleménye, hogy a fegyveres temetkezés nem bizonyítja az uralkodó osztály meglétét, s ahol a sír uralkodó emberé volt (vö. Eura), nem tudjuk, hogy svéd volt-e a halott.

3. A Meroving-kor végén megjelenő kelet-baltikumi tárgyak (részben férfidíszek) nem utalnak egyértelműen betelepedésre, hiszen nincsenek a betelepülőkre utaló külön temetők, fegyverek és munkaeszközök.

4. A viking kori tárgyak egy része Kelet-Baltikum felé mutat (pl. spirálos díszítés), egyértelmű népe sségmozgásra ez mégsem utal (a díszítést skandináv típusú ruhán alkalmazták). A viking korban egyébként egyértelműen a skandináv hatás kerekedik felül, viking kolóniáknak azonban nincs régészeti nyoma Finnországban (vö. A Dél-Baltikumban találtakkal).

5. Az 1000-es években a partvidéki lakosság régészeti anyagán sokkal erősebb skandináv hatás fedezhető fel, mint a belsőbb területekén. A régészeti leletek alapján azonban nem teljesen világos, hogy betelepedésről van-e szó, vagy arról, hogy a partvidék lakossága jobban utánózta az új skandináv divatot.

Matti Huurre Itä-Suomen rautakautinen asutus arkeologian valossa (Kelet-Finnország vaskori lakossága a régészet fényében 303-317) című cikkében a kelet-finnországi vidék lakosságának alakulását vizsgálja a vaskorban, valamint a karjalaiak és a savóiak eredetét tárgyalja. Az előrómai korra Huurre, Meinander álláspontjának megfelelően két kelet-finnországi csoportot feltételez: a kalmistomáki kultúrát (amely a bronzkori textilkerámiát folytat, s a Ladoga déli és nyugati részétől Közép-Uusimaaig húzódó területen élt) és a Luukonsaari népe sséget (az azbesztkerámia népe, mely a Finn-öböltől Kainuuiig, Felső-Satakuntától Kelet-Karjaláig húzódó területen élt). A vaskorból csak kevés régészeti anyag van, a Ladoga partján csak i. sz. 600-tól lehet folyamatosan követni a lakosságot. A karjalaiak eredetéről Huurre véleménye megegyezik Ella Kivikoskiéval. Szerintük valószínű, hogy a Ladoga partján egy ismeretlen eredetű ősnép élt, melynek kultúrája egységes lehetett, de a délkeleti partvidék a 800-900-as években először elskandinávosodott, majd elszlávosodott. A nyugati és északi partvi-

dékre pedig nyugat-finn telepések érkeztek (vö. nyugat-finn típusú temetők a 700-800-as évekből). A keresztes hadjáratok korára pedig már erős gotlandi és novgorodi hatás érte a területet. Huurre szerint karjalainak csak a kései viking korban lehet azt a népséget tekinteni, mely sokféle hatás alatt alakult önálló kultúrává. Dél-Savo fejlődésében (a korai vaskor kevés lelete ellenére) Huurre a folyamatosságot hangsúlyozza. Lehetségesnek tartja, hogy egy őslakosság élt itt, mely először háméi hatás alatt áll, majd a keresztes hadjáratok korában a karjalai hatás vált dominánssá.

Az örökléstan területének három előadása közül az első Pauli Kajanojéé. Címe: Mitä kampakeraamisen kulttuurialueen kranilogiset löydökset kertovat suomalaisten sukujuurista (Mit mesélnek a fésűs kerámia kultúrterületének koponyaleletei a finnek eredetéről? 49-53). Kajanoja korai finnországi leletek híján a szovjetunióbeli kutatásokra támaszkodik, megállapításai ezért nem sok újat tartalmaznak. A késő mezolitikus és neolitikus leletek (főként az Oleni ostrovi temető) két embertípusra (europid és mongolid) utalnak. Kajanoja szerint Finnország első népségét a Baltikumból kaphatta, de hogy a két típus közül melyiket, azt nem lehet eldönteni. Érdekes pontja viszont Kajanoja fejtegetéseinek, hogy a neolitikus fésűs kerámia népségét nem tartja egységesnek, szerinte biológiailag vegyes népcsoportokból állt, mely állandó mozgásban volt és váltogatta kulturális és biológiai örökségét.

Aldur W. Eriksson a Saamelaisten perinnölliset erikoispiirteet (A lappok genetikai sajátosságai 109-136) című tanulmánya a lappokat mutatja be, a harmadik genetikai előadás pedig a finneket. A lappok külseje szemmel láthatóan eltér a szomszédos népektől, a morfológikus sajátosságok azonban Eriksson szerint környezeti tényezők, életmód függvényei. Jellemzőbbek egy népre a gensajátosságok. A lappok génfrekvenciái keleti és európai vonásokat is mutatnak. Több génfrekvencia a világon vagy Európában a legmagasabb. A génvizsgálatok alapján Eriksson arra a következtetésre jut, hogy a lappok valószínűleg különböző marginális törzsek maradványai, amelyekből egyedek a kőkorszaktól kezdve folyamatosan érkeztek Dél-Skandináviából, Kelet-Európából, esetleg Szibériából is Finnország területére. A Komsa-népcséggel való rokonságuk szerinte bizonytalan.

H.R. Nevanlinna Suomalaisten juuret geneettisen merkkiominaisuustutkimuksen valossa (A finnek gyökerei a genetikai sajátosságok kutatásának fényében 157-174) című tanulmányában megállapítja, hogy a finnek sajátosságai közül kb. 1/4 rész nem európai, s bizonyos keleti vonások is felfedezhetők náluk. A szomszédos észtekben (bár kevés adat van róluk, s az egyéb balti-finnekről is) több az európai sajátosság. Nevanlinna a génvizsgálatok alapján arra az őstörténeti következtetésre jut, hogy a finnek először Délnyugat-Finnországot népesítették be (a ritka gének itt fordulnak elő legnagyobb számban). Lényeges megállapítása Nevanlinnának az is, hogy a finn nép genetikailag viszonylag egységes, vagyis a genetika eredményei nem támogatják a kelet-nyugati megoszlás elméletét.

A történettudományi előadások közül mindhárom a Finnország-ra, illetőleg a finnországi népcségre vonatkozó forrásokat dolgozza fel. Tuomo Pekkanen a Suomi ja sen asukkaat latinan-ja kreikankielisessä kirjallisuudessa 1000-luvulle asti (Finnország és lakosai a latin és görög nyelvű irodalomban az

1000-es évekig 227-247) című tanulmányában a közismert forrásokat szerepelteti (pl. Plinius, Ptolemaios, Jordanes stb.). A forrásokban előforduló *Fenni*, *Screrrefennae* stb. nevet Pekkanen is a lappokkal kapcsolja össze. A Tacitusnál előforduló *Hellusii* és *Oxiones* nevekből az elsőt germán népességnek tartja (= 'Szarvasok'), a másodikat finnek (= 'Medvék'), s a neveket totemisztikus eredetűnek tartja. Lakóhelyükül Finnország területét jelöli meg. A Ptolemaiosnál szereplő *Phauonai* és *Phiraisoi* népeket a Balti-tengertől a Fehér-tengerig húzódó vízi út mellé helyezi, a népek eredetével kapcsolatban azonban egyelőre nem foglal állást. Jordanes *Vagi fluviusa* — mely „Scandza” keleti határa — Pekkanen szerint az Északi-Dvina déli mellékfolyójával azonos, melyet ma is Vagának hívnak. Brémai Ádám (Gesta Hammaburgensis) *terra finnarum* Pekkanen szerint nem Finnországra vonatkozik. A finnekre (pontosabban a karjalaiakra vagy kainuuiakra) utalhat Ádámnak arról a kistermetű népről szóló megjegyzése, mely évente többször indított rablóhadjáratot a svédek (*suedi*) ellen. A békés természetű lappokra ugyanis a leírás nem illik.

Jarl Gallén *Länsieurooppalaiset ja skandinaaviset Suomen esihistoriaa koskevat lähteet* (A Finnország őstörténetére vonatkozó nyugat-európai és skandináv források 249-263) című írásának forrásai az angolszász Beowulf hőseposzsal kezdődnek, mely körülbelül az 500-as évek eseményeiről szól, s a benne szereplő *on finna land* Finnországot jelentheti. A számos norvég-izlandi saga, norvég és dán történeti mű mindegyikét lehetetlen felsorolni. Érdeemes kiemelni Nagy Alfréd király (799-ig élt) geográfiai magyarázatait, amelyekben megjelenik a *Ter-Finnas* a *Finnas* mellett (vagyis ekkor már lappok éltek a Kola-félszigeten). A karjalaiakról (*kiriali*) először a 300 évvel későbbi *Historia Norwegiae* szól. Häme neve először az 1000-es években idegen földre hajózott és ott meghalt emberek svéd sírkövein szerepel (*Iafstalonti*), s előfordul az arab al Idrisi 1100-as évekbeli térképén is (*tbst* = *Tavast*). Megemlítenéd még a szintén kevésbé ismert „Firenzei dokumentum” (kb. 1120), melyben *Findia*, *Hestia* (Észtország) és *Teuste* (= Häme?) neve is szerepel, s két pápai bulla (1172-72, 1937). Az elsőben a finnek (*Phinni*), az utóbbiban a háméiek (*Tauesti*) jelennek meg.

Heikki Kirkinen *Suomi ja sen asukkaat venäläisissä lähteissä voutteen 1323* (Finnország és lakosai az orosz forrásokban az 1323-as évig 265-282) című cikkében a Finnországra, Hámére, Karjalára vonatkoztatható neveket gyűjtötte ki az orosz forrásokból. A finnekre vonatkoztatható *Sum sumskogo* háromszor fordul elő a Novgorodi krónikában (1240, 1256, 1318), de *Sum* nevek Inkeriben és Szovjet-Karjalában is előfordulnak. Hasonló a helyzet a *Jem Jam* névvel is, mely általában Hámét jelenti, de pl. Karjalában van egy *Ust' Jemtse* név, s a Nestor krónikában előforduló *Jam Kirkinen* szerint jelentheti a Balti-tenger vidékén élő lappokat. A karjalaiak először az 1143-as évnél fordulnak elő a Novgorodi krónikában. A Korela név eredetileg valószínűleg csak a későbbi Käkisalmin városát jelenthette. A „Ves” név (vepsze) Nyugat-Finnországtól az Onyegán túlig több helyen is előfordul. Mindezekből Kirkinen arra következtet, hogy a nevek eredete a baltikumi közös közfinn őshazában keresendő.

Az etnológia területét Niilo Valonen előadása képviselte a szimpozionon. Posztumusz tanulmánya, a Vanhoja lappalais-suoma-

laisia kosketuksia (Ősi lapp-finn kapcsolatok 73-96) azonban messze túllépi az etnológia területét. A cikk egyik része névtani vizsgálatokkal igyekszik felfedni a lappok, finnek és balti finnek viszonyát. Kiindulópontja Itkonen elméletével egyezik: a lapp a korai közfinnről vált le. A lapp *sabme* és *håme* név szerint a germán eredetű *šāmā* alakra megy vissza. A lappok és háméiek érintkezési területének a Saama és Valja-, Vuojjo- helynevek (vö. *sabme*, ill. *vuowjoš*) területét tartja. A háméi és a lapp ág végleges szétválását szerinte a különböző kultúra, életmód (földművelés, ill. halászhadászat) segítette elő. Valonen tanulmányának másik részében a Finnországban talált régi sírtípusokat határozza meg, s ebből vezeti le a lapp-finn érintkezés különböző szakaszait.

Kimmo Tolonen egyedül képviselte a növényökológiát. A kötetbe felvett Paleoökológia puheenvuoro (A paleoökológus hozzászólása 319-325) című tanulmánya azonban nem az előadás anyagát tartalmazza, mert 4 év alatt a növényökológia területén sok újat fedeztek fel. A tanulmány első részében a paleoökológiai kutatás nehézségeiről ír Tolonen. A második rész az eddigi eredményeket foglalja össze. A legrégebbi gabonapor sporadikus előfordulása, Tolonen szerint valószínűleg vihar vitte Finnországra Észtország területéről. Finn területen (Hämében) az első földművelést egyelőre a korai bronzkorból lehet kimutatni (Triticum, Hordeum típusok). A 900-800-as években a földművelésre utaló nyomok megszűnnek, majd a 600-as évektől kezdve újra kezdődnek (árpa- és búzatípusok). A rozs kb. i. sz. kezdete környékén tűnik fel Hämében és Varsinais-Suomiban, sok területen azonban jóval később (i. sz. 400-1070 körül). A 400-as évek vaskori kerámiaja már gabonaárlásról ad hírt.

A kötet végén Eino Jutikkala történészprofesszor a szimpozion előadása alapján összefoglalja a finnországi népesség eredetét a Suomen kansan juuret (A finnországi népesség gyökerei 365-376) című tanulmányban. Jutikkala kiindulópontja a genetikai. A finnekkel kapcsolatban két vércsoporttípusra lehet figyelni. Az egyik típus Nyugat-Európában ismeretlen, s a finneknek 2%-a, Észak-Ázsia népességének 6-10%-a tartozik ide. A másik típushoz Észak-Ázsia népességének és a lappoknak kb. 5-15%-a, a finneknek 32%-a és a nyugat-európaiaknak 40%-a tartozik. Eino Jutikkala azt vázolja fel, hogyan erősítik meg a vélt történelmi mozgások ezt a biológiai eredményt. Az egyik legvitatottabb kérdés a betelepedés. Jutikkala a régészek eredményei alapján úgy véli, hogy a legrégebb kultúra (Suomusjärvi) nem finnugor kultúra, de szubsztrátumként tovább él a balti finnekben. (A szubsztrátumhatást látja bizonyos ismeretlen eredetű szavakban, és — meglepő módon — pl. a Kalevala samanizmusában.) A finnekben tehát akár 9000 éves génhatás is élhet. A betelepedés Jutikkala szerint valószínűleg a fésűs kerámia korában történt. Az őslakoságnak és a finnugoroknak szerinte egyaránt keleti típusú „vérképletük” volt. Nyugati génhatás a harci szekercés kultúra (valószínűleg balti) idején érte a finneket (i. e. 2000 körül). A lappok elődei ekkor szerinte a Hamina-Näsijärvi-Kokkola vonaltól északra eltek (vö. azbesztkerámia), s a baltiakkal érintkeztek ugyan, de beolvadás nem történt. A germánok (a régészet, nyelvészet, történelmi írásos források stb. tanúsága szerint) hosszú ideig a finnek szomszédai voltak, s ez is a nyugati géneket erősítette (kb. 1500-500 táján skandináv betelepődéssel lehet számolni,

de a beolvadás csak későbbi). Jutikkala a régészeti leletekben mutatkozó fehér foltok ellenére úgy véli, hogy Finnország területe a bronzkortól a vaskorig folyamatosan lakott volt. A közfinn-lapp elkülönülést a korai közfinn korszakra teszi (kb. i. e. 1500–1000.), finn-lapp keveredés azonban később is történt. Jutikkala végigköveti Ahvenanmaa, Häme, Pohjanmaa fejlődését is. A Karjala-kérdésben M. Huurre véleményét találja helytállónak: mivel a vérvizsgálatok alapján a nyugat-finnekkel mutatnak rokonságot, ezért szerinte a karjalaiak egy ladogai ősnépből és nyugat-finn bevándorlókból alakultak ki.

A szokásosnál kissé bővebben ismertetett kötet mindenképpen figyelmet érdemel nálunk is. Magyarországra, magyarságra vonatkozó korszerű, átfogó, a lehetséges tudományágakat magában foglaló munka régóta várat magára.

A finnül nem tudók az angol nyelvű rezümék alapján is tájékozódhatnak a kötetről.

Kovács Magdolna

LAKÓ GYÖRGY: CHRESTOMATHIA LAPPONICA

Tankönyvkiadó, Budapest 1986. 264 lap.

Újabb kötettel gyarapodott a hazai uráli chrestomathiák száma. A lapp chrestomathia megjelenése több szempontból is figyelmet érdemel. A finnugor kutatások egyik „kedvence”, a lapp nyelv Magyarországon ugyancsak mostohagyermek volt. Ez azért is sajnálatos, mert magyar részről az első jelentősebb finnugrisztikai mű — Sajnovics János Demonstrációja — éppen a lapp-magyar nyelvrokonságot tárgyalja. Igaz, hogy Skandináviában sokkal kedvezőbbek a lapp nyelv kutatásának feltételei, mint nálunk, ilyen meggondolásból azonban mégsem lenne szabad teljes egészében kiiktatni a lappot a kutatásokból. Halász Ignác óta nagyobb terjedelmű, magyar nyelvű összefoglaló munka nem jelent meg a lappról; a svéd, német, norvég, finn nyelven elérhető tankönyvek, chrestomathiák — főként az oktatásban — nem tesznek nélkülözhetővé egy jól használható, magyar nyelvű tankönyvet. Lakó György chrestomathiája megkezdte eme hézag kitöltését.

Az erős nyelvjárási különbségek miatt az összes nyelvjárás (vagy lapp nyelvek) egységes szempontú feltérképezése még nem történt meg, az összefoglaló munkák általában csak egy-egy nyelvjárással foglalkoznak. Hivatkozásokban legtöbbször szerepel a norvég-lapp, s ezen belül is Konrad Nielsen háromkötetes tankönyve és szótára. Lakó György chrestomathiájának is Nielsen tankönyve (Laerebok i lappisk I–III. Oslo 1926–1929) adja fő vázát, mivel a szerzőnek nem volt módja helyi adatgyűjtésre — ahogy ez az Előszökből (5–9) is kiderül. A Chrestomathia Laponica tehát a norvég-lappot (másként északi vagy nyugati nyelvjárást) mutatja be.

A Bevezetés (I. A lapp nyelv tanulmányozásának kezdetei. XVII–XIX. századi kísérletek irodalmi nyelv kialakítására 10–13; II. A lapp nyelv kutatásának vázlatos áttekintése 14–27; III. Irodalmi nyelvek 27) tudománytörténeti áttekintést ad, de a lapp nyelvre, illetve népre vonatkozó — a chrestomathiákban általában szokásos — alapvető információkat mellőzi. Hiányol-

ható az egyes nyelvjárások elkülönítése, illetve rövid bemutatása is, ezt azonban Lakó György az általános finnugrisztikai művekre bízta.

A norvég-lapp számtalan ortográfiája közül a Chrestomathia Lapponica megmarad a Nielsen-féle jelölésnél, mivel a példamondatok és a szövegek túlnyomórészt az említett Nielsen-tankönyvből valók. A Chrestomathia felépítése nagyjából a Nielsen-könyv felépítését követi, Nielsen hatalmas anyagából azonban Lakó György értő kézzel válogatta ki a chrestomathia keretei közé férő anyagot.

A lapp hangállomány vizsgálata (ezen belül is a magánhangzórendszer és a fokváltakozás) első helyen szerepelt a lapp nyelvi kutatásokban. A hangállomány bonyolultsága miatt Lakó György is (Nielsent követve) egy egyszerűsített rendszert ad a Hangtan (28-35) c. fejezetben. A Nielsennél szereplő „i”-s és „w”-s triftongusok nála el is maradnak. A Morfonológia (36-50) fejezete elsősorban a szintén bonyolult fokváltakozás rendszerével foglalkozik. A Morfológia (51-117) című fejezet hagyományos felépítésű. A szóképzés Nielsennél különálló fejezet, Lakó Györgynél a főnévi és melléknévi fejezet után kap helyet képzésük — ez egy chrestomathia esetében sokkal logikusabb. A ragozási táblázatok alaposan megkönnyítik a tájékozódást az egyes töltípusok és ragozási rendszerük között.

Az Összetett számnevek (82-83) részben Lakó György a 20-nál nagyobb számoknak csak egyik lehetséges formáját adja, pl. a 21 nála: *oktâ-goalmad-lakkai* (tkp. 'egy a harmadik tízhez, egy a harmadik tíz felé'); ezeknek a számneveknek azonban másik formáját is ismerjük, mely hasonló a magyar számnévalkotáshoz: a 21 pl. így is képezhető: *guoktê,lage-aktâ* (tkp. 'húsz-egy'). A melléknévi és számnévi jelzők ragozási táblázataikkal együtt a Szintaxis fejezetben szerepelnek.

A Névszók c. fejezetben olvashatunk az irányjelző szócskák-ról is (83). Ezeket talán célszerűbb lett volna a határozószók fejezetén belül — ha némileg elkülönítve is — tárgyalni, hiszen hasonló felépítésű szavakat a magyarban is találunk, s ezeket általában a határozószók fejezetén belül tárgyalják a kézikönyvek.

Az Ige (89-117) c. fejezetben nagyon hasznosak a közölt igeragozási táblázatok, hiszen a lappban a különböző tövű igéket különbözőképpen ragozzuk, s az ilyen táblázatok szemléletessé tudják tenni a különbségeket. Jó lett volna, ha az igék tagadó formáit bemutató táblázatok helyet kaptak volna ebben a fejezetben (is), így az állító és tagadó formákat könnyebb lenne összehasonlítani. A tagadó tölformák leírása itt szerepel, a ragozási minták viszont a Szintaxis című fejezetnek a tagadást ismertető részében (147-149), távol az állító formáktól.

A mondatban a lapp nyelv legkevésbé kutatott területe. A lapp mondatok általános leírása, a mondatrészek itt is csak rövid fejezetet kaptak (118-120). Különösen kevésnek tűnik az összetett mondatokra vonatkozó néhány mondat (146). A fejezet nagy részét a különböző szó szerkezetek leírása adja (121-146). Célszerű lett volna a példamondatokban a vonatkozó szó szerkezeteket, szavakat nyomdatechnikailag kiemelni, hogy a tájékozatlanabb olvasó se csodálkozzon, miért szerepel pl. a 142. oldalon a *däl son læmu siesa gæččën* 'most ő az én (apai) nagynéném van' mondat egyszer a határozószós, egyszer a névutós példaknál. Ugyanezen az oldalon egyébként a *dät bāđii viegâ* 'ő

futva jön' (helyesen: jött) mondat is szerepel a határozószós példánál, pedig ennek a határozói igeneves szerkezeteknél van a helye. Ott találunk is egy hozzá nagyon hasonló mondatot: *dát bāđii važze, viegá* '(ő) gyalogosan (lépésben), futva jött' (145).

Szövegmutatványokat a 154-175. lapon találunk. A szövegek egy kivétellel a Nielsen-tankönyvből valók (II. kötet), s nagyon alkalmasak arra, hogy lépésről lépésre ismerkedjünk meg az egyes grammatikai problémákkal, mert az egyszerűbb szövegeket fokozatosan követik az egyre nehezebbek. A szövegekben egyébként szerepelnek olyan magánhangzó-jelölések is (idegen szavakban, pl. *māi, sakfōrar, mąskos-gammēr, prafētta* stb.), amelyek meghatározása a hangtani részben nem szerepel, ezért legalább lábjegyzetben kellett volna utalni rájuk. A Szójegyzéket Lakó György nagy gonddal állította össze. Egyetlen apró hiba csúszott csak bele: az ábécében a *ž* és a *ž̇* a *đ* és a *σ* elé került, az egyes szavak besorolásakor pedig általában utánuk áll (vö. *boazo, dāžā, gāžžāt* stb.). Néhány más szó helye is felcserélődött, de ezek száma elenyésző. Itt kell megjegyezni, hogy a szótári részben, a szövegekben és az egész könyvben egyaránt kevés a sajtóhibák száma — ez mindenképpen figyelmet érdemel, hiszen még a fonematikusnak mondható jelölésmód is elég sok mellékjelet alkalmaz a lapp esetében.

A szövegmutatványok fordítása a 215-235. lapon található. A fordítás olyan igényes, hogy ezért merek néhány jelentéktelen mozzanatot kifogásolni. Például kissé anakronisztikusnak érzem a lp. *gāškā-stappo* (162) 'turistaház'-zal való fordítását. Ugyanígy furcsa számomra a *duoddār* szó 'tundrával' való fordítása (a 233., majd később a 243. lapon). Jóllehet a magyar tundra szó (orosz közvetítéssel) a lappból vagy a finnől kerülhetett a magyarba, jelentése mégis inkább 'síkság', mint 'kopár hegy' — mely utóbbi a *duoddār* elsődleges jelentése. (A *duoddār* szó 'tundra' jelentése egyébként a szószedetben sem szerepel.) A *lqkkat* szónak a Szójegyzékben négy jelentése is van, ezek között azonban nem szerepel (s Nielsennél sem találtam) az 'imádkozik'-ot. Szerintem helyesebb lett volna a 158. oldalon előforduló ... *de lqkka bappá* ... kifejezést '... a pap olvas...' -sal fordítani (218).

A gondos fordítás azt is feltünteti, hogy egy-egy kifejezés a lappban más szemléleten alapul, mint a magyarban (pl. m. 'állatorvos' ~ lp. 'tehén-úr'). Hasznos lett volna jelezni néhány helyen a bonyolultabb, illetve a magyar fordítástól eltérő nyelvtani eseteket is. Pl. a *Mák læk āra dalok dobbē?* (154) — 'Milyen más ház van ott?' (214) mondat esetében az eredetiben a kérdőszó, az ige és a főnév is többes számban áll.

A chrestomathia befejező fejezetét adja a Mutatvány az új irodalmi nyelven megjelent irodalomról (236-243), melyben Israhel Ruong méltatását olvashatjuk Turiról (szószedettel), s Isak Saba versét (három különböző ortográfiával). A Ruong-idézet nem a Bergsland-Ruong-jelölésmóddal szerepel, hanem a Finnországbán 1978-ig szokásos ortográfiával. Úgy érzem, hogy a lapp ortográfia változásának/fejlődésének bemutatása kicsit több helyet kívánt volna. Célszerű lett volna a különböző ortográfiákat összehasonlító táblázat közlése is (amilyet pl. Mikko Korhonen közöl Johdatus lapin kielen historiaan c. könyvében, melyből a Saba-vers különböző ortográfiával történő bemutatása való). Véleményem szerint a legújabb (egységesített) ortográfia bemuta-

tásának is több teret kellett volna adni, már csak azért is, mert az újabb irodalmi, sőt a lapp nyelvű tudományos munkák is ezt az ortográfiát preferálják. A Lapp Intézet (Sámi Instituhtta) kiadványai is ezzel az ortográfiával íródtak — köztük pl. Ole Henrik Magga lapp nyelvtana (Giellaoahppa. Diedut Nr. 3. Sámi Instituhtta, Karasjok 1980). Pekka Sammallahti is elkészítette korábbi tankönyvének új változatát (Saamen peruskurssi 1-2. Kouluhallitus-Valtion painotuskeskus, Helsinki 1981. Sokszorosítottvány). A skandináv országok egységes lapp nyelvi rádiótanfolyamának anyaga, A Davvin ('Északon') is ezzel az ortográfiával jelent/jelenik meg.

A Chrestomathia Lapponicát a Könyvészet (244-259) és a Rövidítésjegyzék (260-262) zárja. A lapp nyelvvel foglalkozó számtalan kötet, cikk közül bizonyára nehéz volt válogatni. Lakó Györgynek sikerült olyan bibliográfiát összeállítania, melyet elolvasva tájékozódhatunk a lapp nyelvet és népet érintő legfontosabb kérdésekben. Bár a chrestomathia maga csak a norvég-lappal foglalkozik, a Könyvészet betekintést nyújt a többi lapp nyelvjárásról írott legalapvetőbb munkákba is.

Lakó Györgyöt köszönet illeti e hézagpótló munka összeállításáért.

Kovács Magdolna

MIKKO KORHONEN: FINNO-UGRIAN LANGUAGE STUDIES IN FINLAND
1828-1918

Helsinki 1986. 226 lap + 2 térkép.

A Societas Scientiarum Fennica gondozásában megjelent monográfia a The History of Learning and Science in Finland 1828-1918 című, 20 részesre tervezett sorozat 11. kötete. Miként a rövid szerkesztőségi bevezetőből kiderül, a sorozat célja a finn tudományos élet és a vele szoros kapcsolatban álló felsőoktatás történetének bemutatása. Bár a finn tudományos élet kezdetei a turkui egyetem 1640-es alapításától számíthatók, 1828 mégis fordulópontot jelentett. Ekkor helyezték át a tűzvész pusztította Turkuból az új fővárosba, Helsinkibe az egyetemet, mely ettől fogva Császári Sándor Egyetem néven működött 1918-ig, a finn függetlenség kikiáltásáig.

A megelőző, turkui korszak tudományos élete a századfordulón megjelentetett, tízkötetes svéd nyelvű sorozatból ismerhető meg. Valószínűleg részben e munka folytatásának szánva merült fel a gondolat, hogy megírják a Sándor cár nevet viselő egyetem történetét. A sorozatot az az elgondolás igazolja, hogy nem pusztán egy egyetem, hanem Finnország az idő szerinti egyetlen egyetemének, valamint így gyakorlatilag kora egész tudományos életének történetét mutatja be. A húsz kötetesre tervezett sorozat megindítását 1963-ban határozták el. Az eddig megjelent kötetek az orvostudomány, matematika, geofizika, kémia, geológia, botanika, folklorisztika, művészettörténet, etnológia, régészet, klasszika-filológia, orientalisztika, nevelésügy, valamint az egyetemi kutatás és a tudományos társaságok történetét ismertetik.

Mikko Korhonen könyve a sorozat tagjaként a fenti időszak finnugrisztikájának történetét tárgyalja. E diszciplína termé-

szetesen régibb múltra tekinthet vissza, emeli ki az előszó, ám a bekövetkezett történelmi események és a nyelvtudomány fejlődésének köszönhetően mégis ez a korszak meghatározó jellegű a finnugor tudományok szempontjából. Miként a szerző rövid bevezetője jelzi, az ekkor kibontakozó finn nemzeti mozgalom s az a tény, hogy a finn nyelvet egyre szélesebb rétegek használták, előtérbe helyezte a finn nyelvészeti, valamint a finnugor népekre és nyelvekre vonatkozó kutatások kifejlesztésének szükségességét. Ekkor vált a finn nyelv kultúráközvetítővé, ekkor teremttették meg az alapot a későbbi idők kutatásaihoz, s ekkor jöttek létre mindazok a tudományos társaságok s egyetemi katedrák, melyek máig is a finn és rokon nyelvei kutatását biztosítják.

A 19. század elejére már számottevő múlt állt a finnugor kutatások mögött: a könyv első része tehát a történelmi háttérrel, a finn és a rokon nyelvek 1828 előtti kutatásával foglalkozik. Ezután tárgyalja az egyetem Helsinkibe költözését, majd az összehasonlító nyelvészet és a rokonságkutatás kezdeti, Sjögrén és Castrén nevéhez fűződő szakaszát. Ezt követi a Lönnrot és Ahlqvist korának nevezett kibontakozás. Nagyjából a könyv második — igen lényeges — harmadát teszi ki az a rész, mely Az újgrammatikus korszak címet viseli. A korszak általános jellemzése mellett Genetz és Setälä tevékenységével, a nevesebb kutatókkal ismertet meg. A harmadik harmadban önálló fejezeteket szentel a századfordulón jár jelentősen differenciálódott kutatási ágaknak, így a finn nyelvjárások, a balti-finn nyelvek, a finn irodalmi nyelv, a finn és nem uráli nyelvek közötti kutatásoknak, a nyelvművelő tevékenységnek, fonetikának, a lexikográfiának és a névtannak.

A könyvet részletes bibliográfia és névmutató egészíti ki, végül pedig a 20. század elejének finn nyelvjárásait s az uráli népek földrajzi elhelyezkedését bemutató térkép teszi teljessé. A könyv összefoglalja mindazt, amit a finnországi finnugrisztika történetéről szükséges tudni s ezért érdemes részletesebben megismerni vele.

A már említett első fejezet (11–34) az 1828 előtti kort ismerteti. A turkui egyetem megalapításáig a finnugor rokonságot illetően csupán szórványos megfigyelésekről beszélhetünk. Michael Agricola, és mások munkájának nyomán hamarosan felismerték, hogy a finn különbözik a lefordított művek nyelvétől. Ez már a turkui egyetem kora, melynek tudományossága néhány meghatározott téma köré csoportosult. Részint a gyakorlati szükség-szerűségtől indíttatva megszülettek az első nyelvreírások, nyelvtanok, szótárak. Korhonen tárgyalja és részletesen méltatja ezeket E. Petraeus 1649-ben úttörőként megjelent latin mintán alapuló nyelvtanától G. Renvall mintegy két évszázaddal később kiadott finn-latin-német szótáráig, amely tudományos igények kielégítésére készült, s hosszú ideig az egyetlen jól használható segédeszköznek számított.

A finn nyelv „felfedezése”, önálló nyelv-létének tudatosítása szükségszerűen vezetett a tágabb kitekintés, a nyelvrokonság, az őstörténet kutatása felé. Felmerült, mint nálunk is, a héber, görög, latin rokonság gondolata. Érdekes, hogy D. Juslenius, akit elsősorban Aboa vetus et nova c. könyve (1700) alapján mint e „déliabós” elméletek képviselőjét ismerik, későbbi munkáiban (pl. szótárában) a finn, lapp és balti-finn nyelveket veti össze s utal arra is, hogy némely „tatár” nép,

a magyarok s a szlávok is eredetileg bizonyára ugyanazt a nyelvet beszélték, mint a finnek.

Ezután a szerző tömören összefoglalja a finnugor rokonság felismerésének fokozatos kibontakozását, melyben német s más európai tudósok jelentős szerepet játszottak. Ahogy a nyelvrokonság gondolata a 19. század elejére fokozatosan tért hódított finn tudományos körökben, a fent említett, antik nyelvekkel való rokonítási kísérletek sorra elhaltak. Mindezen munkálatok elindítójaként, ösztönzőjeként áll előttünk H. G. Porthan, Korhonen szerint az utolsó igazi finnországi polihisztor, a finn nyelvjárások kutatásának kezdeményezője, nyelvtani, szótári munkálatok megindítója, a finnugor rokonság tanulmányozója. Elősként fogalmazza meg olyan expedíciók szükségességét, melyek Oroszország népeiről és nyelveiről, elsősorban nyilván a rokon népekről gyűjtenének anyagot.

Mindezek alapján a szerző Porthant és korát meghatározónak tekinti a későbbiekre nézve. Az a rövid fejezet, amely az 1828 körüli eseményeket foglalja össze (35-39) igazi fordulópontnak a fenti időszakot tekinti, mint a későbbi kutatások megindítóját. Az egyetem átköltözése pedig inkább betetőzése volt mindannak, amit az ország életében az Orosz Birodalomhoz kerülés jelentett 1809-ben. E körülmény kedvezett — a svéd kultúrától való eltávolodás szándékával — a finn nemzetimozgalom kibontakozásának. Ugyanez a szándék nyilvánult meg a kormányhivatalok, majd az egyetem Helsinkibe telepítésében is. Ha ez az esemény inkább csak lezárója volt is a fenti törekvésnek, a finn nyelv egyetemi oktatása szempontjából mégis fordulópontot jelentett. Létrejött az első állandó finn lektori állás (1829), melyet K.N. Keckman töltött be. Rövid összefoglalást kapunk tevékenységéről, mely tükrözi azt, hogy így véglegesen megszilárdult a finn és rokon nyelvei oktatásának helyzete. Keckman előadásai-ban foglalkozott a finn és rokon nyelvei, köztük az észti, lapp, magyar rokonságával, népköltéssel — 1836-tól a Kalevalával! Egyéb oktatói és tudományos szervezői munkássága is jelentős: többek között egyik alapító tagja volt a Finn Irodalmi Társaságnak (1831).

A következő fejezet (40-66) a korai összehasonlító nyelvészet s a finn őstörténet kutatásának kezdeteit ismerteti. Ösztönző hatásúnak tekinti Pallas tevékenységét, az indoeurópai nyelvcsalád felfedezését, közvetlenül pedig Rasmus Rask 1818-ban tett finnországi látogatását. Ez utóbbi legfontosabb eredménye volt, hogy támogatta a Porthan-kori, de még meg nem valósult tervet: az Oroszországban élő rokon népek tanulmányozását. Személyes közbenjárása vezetett ahhoz, hogy A.J. Sjögren meghívást kapott Pétervárra, majd az elkövetkező években megvalósíthatta a finnugrisztika történetének első gyűjtőútjait.

A szerző részletesen megismerteti Sjögren tevékenységével, gyűjtőútjaival, az ezt elősegítő körülményekkel s személyekkel. Sjögren több expedíciót hajtott végre: az elsőt, mely csupán egy nyarat vett igénybe, tájékozódó jellegű terepgyakorlatnak szánta a következőhöz, mely 1824-től 1829-ig tartott. Ennek során bejárta Karjalát, Lappföldet, kutatott zürjén, votják, cseremisz területeken és hatalmas mennyiségű, a legkülönbébb témákat érintő anyagot gyűjtött. Később járt a Kaukázusban, majd a lívek és votok között. Munkái közül Korhonen különösen a zürjén nyelvvél és a balti-finnekkel foglalkozókat értékeli időtállóknak. Sjögren fedezte fel a vepszt, a lúdot s elsőként

vizsgálta a finn és zürjén viszonyát. Eredeti célját, a szibériai népek közé teendő expedíciót, nem tudta megvalósítani, ám sikerei eredményezték azt, hogy Castrén bizalmat kapott s elvégezhetette e munkát. Végül rövid értékelés zárja Sjögren életművét. Korhonen mint elméleti szakembert, utazót és gyűjtőt méltatja. A történeti-összehasonlító módszerek alkalmazásával egy, Setäläig tartó korszaknak mutatott irányt. Közben pedig még ahhoz a tudóstípushoz tartozott, amely a finn nép múltjának felderítése céljából egyaránt foglalkozott nyelvészettel, történelemmel, néprajzzal, antropológiával stb. Szándéka ellenére, munkássága Finnországon kívül, Pétervárott zajlott. S bár így jelentős mértékben hozzájárult a finnugor kutatások pozíciójának megerősödéséhez, a finnországi tudományos körök részéről sok értetlenségben volt része. Ám ma már vitathatatlan, hogy a Finnországban folytatott kutatások története nem hagyhatja tevékenységét számításán kívül.

A fejezet további része Castrénnel, a kor másik nagy utazójával foglalkozik. Ő volt a helsinki egyetem történetének első nyelvészprofesszora, aki kora összehasonlító nyelvtudományi módszereit alkalmazva vizsgálta a finn, lapp és észti rokonságát. E munkájában — melyet az egyetemi docensi állás elnyeréséért készített —, elsőként hívta fel a figyelmet e nyelvek fokváltakozásának nyílt és zárt szótagtól való függésére. A szerző részletesen ismerteti Castrén expedícióit, az általa bejárt területeket, a tanulmányozott témákat. Különösen figyelemreméltónak tartja jurák szamojéd nyelvi és folklór anyagát, mely által elsőként bizonyította a már ugyan korábban feltételezett, de nem bizonyított tényt, a finn és szamojéd nyelvek rokonságát. Érdekes módon, munkája kezdetén Castrén is kételkedett e rokonságban, ám a későbbi vizsgálatok megváltoztatták véleményét. Következő szibériai útján az előzőnél jóval hatalmasabb területeket járt be, tanulmányozta valamennyi szamojéd nyelvet s az osztjakot is. Ő „még” 150 kamassz nyelven beszélő szamojédot talált. Nem csupán a finnugor és szamojéd, hanem a finnugor és török, valamint mongol nyelvek viszonya is foglalkoztatta. Az a rokonság, melyet az uráli-török-tunguz-mongol, sőt talán még az indoeurópai (kaukázusi) nyelvek között is feltételezett, számára egyaránt volt nyelvi és embertani. Habár ennek az elméletnek nem Castrén az első s egyetlen képviselője, Korhonen elsősorban az ő ilyen értelmű, 1848-ban elhangzott előadásának tulajdonítja az altáji nyelvek és népek családjának messzire ható gondolatát.

Különböző előzmények után — melyet külön rész ismertet — 1850-ben megalapították a helsinki egyetem finn nyelvi katedráját. Első professzora — korán bekövetkezett halála miatt mindössze két évig — Castrén lett. Oktatói munkássága mellett kiadásra készítette elő gyűjtött anyagát. Elsősorban egy szamojéd nyelvtant szándékozott megjelentetni. Mindez végül csak halála után jelent meg. Castrén, a szerző bemutatása szerint, kora romantikus ihletésének szellemében munkálkodott; célja a finn nép múltjának megvilágítása, egy levele szerint annak bemutatása, hogy legalább az emberiség egy hatodát adják az — általa feltételezett — rokon népek. Mindazonáltal gyűjtései, munkái az objektivitás és tiszta tudományosság szellemében íródtak. Ezért méltán gyakorolt ösztönző hatást a későbbi korok kutatóira is.

Ezzel a komparatív és finnugor nyelvészet korai szakasza lezárult. Korhonen állásfoglalása szerint a finnugor és finnségi kutatások már ekkor, gyakorlatilag Porthan kora után, hanem is élesen, de elhatárolódtak, annak ellenére, hogy az egyetemi oktatásban csupán a század vége felé választották szét őket. A finnugrisztikát a 19. század első felében Sjögrén és Castrén tevékenysége, a finnségi kutatásokat pedig elsősorban Renvall, v. Becker, Gottlund és Lönnrot képviselte.

A következő fejezet (67-106) — a két tudományág összefonódását bizonyítva — először a finn nyelvet érintő munkákat, a fent említett tudósok ilyen irányú tevékenységét tekinti át. A nemzeti mozgalom megerősödésével, a finn használatának szélesebb körű elterjedésével, akárcsak nálunk, megindult a nyelvjárárok közti vetélkedés, melyet a Kalevala megjelentetése juttatott nyugóponttra. Megalakult a máig is vezető szerepű Finn Irodalmi Társaság, amelynek létrehívása egyértelműen a növekvő szükségleteket s lehetőségeket jelzi. A Társaság feladatának tekintette a finn irodalmi kutatások előmozdítását, a finn népköltészet, valamint finn nyelvi anyagok gyűjtését, publikálását és tanulmányozását. Megkezdődött a Suomi kiadása, hamarosan a Társaság folyóirataként. Szaporodott a finn nyelvű irodalom, folyóiratok kezdték meg működésüket. Mind a gazdasági, mind a szellemi élet terén reformkorszakot jelentett II. Sándor uralkodása (1855-1881). Kiemelkedő e korban Snellman tevékenysége, mely többek között hozzájárult ahhoz az 1863-as rendelethez, mely kimondja a finn és svéd nyelv egyenjogúságát. Fokozatosan a finn vált a közigazgatás, egyetemi oktatás nyelvévé. Így természetesen elsősorban a gyakorlati igények szülte tevékenységek folytak: lexikonok, nyelvtanok létrehozása, a szókincs bővítése. Jelentősen növekedett az egyetemi oktatók száma is.

Castrén utóda a finn nyelv és irodalom professzoraként, szándéka ellenére, a körülményektől kényszerítve, E. Lönnrot lett. Róla a szerző viszonylag röviden emlékezik meg, nyilván azért, mert tevékenysége nem illeszkedik a finnugrisztika kereteibe. A finn nyelv professzorának feladatai közé tartozott ekkor a finnugrisztika művelése is, így Lönnrot kénytelen volt e témával is foglalkozni. A Kalevala gyűjtője, összeállítója nagy érdemeket szerzett a finn kultúra, tudományosság és nemzeti öntudat megindítása terén, de nyelvészeti munkássága kevésbé tekinthető eredményesnek. Kiváló gyűjtő volt, ám teoretikusnak nem eléggé képzett. Korhonen említésre méltónak egy, a finn fonetikával és morfológiával, valamint a finn nyelv idegen eredetű lexikai és szintaktikai elemeivel foglalkozó cikkét tartja. Ez utóbbi egyben az első, tudományos folyóiratban finn nyelven publikált írás. Maradandónak bizonyult még Inari lapp nyelvleírása s az 1866 és 1880 között megjelentetett, 200 000 szócikket tartalmazó finn-svéd szótára. Ez utóbbi hiányosságai ellenére is, egészen a legutóbbi időkig nélkülözhetetlen forrásnak számított a finn nyelv kutatói számára.

A korszak másik neves személyisége, aki Sjögrén és Castrén tevékenységét folytatta, A. Ahlqvist volt. Először a közeli rokon népek között végzett gyűjtéseket, majd ő is elindult a hosszabb utakra, melyek során a Castrén által nem vizsgált nyelveket szándékozott tanulmányozni. Foglalkozott a cseremiszzel, mordvinnal, vogullal és csuvassal. Elsőként tisztázta megnyugtatóan ez utóbbi viszonyát a finnugor nyelvekhez. Az első finn nyelvész volt, aki Magyarországon járt. Ismeretsége

kötött a kor neves nyelvészeivel; Hunfalvyval, Budenzcal. Említésre méltó dolgozatot szentelt a finn és magyar nyelv rokonságának. Nagy figyelmet keltett a balti-finn és az obi-ugor nyelvek kultúrszavaival foglalkozó monográfiája, melynek alapján a finnségi népek őstörténetét igyekezett megvilágítani. Foglalkozott a lapp nyelv hovatarozásával is. Szerinte a lapp kapocs a balti-finn és a többi finnugor nyelv között. Korhonen szerint ez az elgondolás megfelel a mainak.

Ahlqvist tudományszervezői munkássága is meghatározó. Professzori működése idején, 1863-ban vált a finn rendes tárggyá, melyből vizsgázni lehetett. A növekvő igények magukkal vonták az oktatás fejlesztését, s ebben Ahlqvistnak nagy érdeme volt. Alapítója volt a Kotikielen Seurának (1876), fontos szerepet vitt az írott finn nyelv egységesítésében s az irodalomkritika kibontakozásában. Korhonen feltétlenül kora vezető személyiségének tekinti. Utalva a munkássága, személyisége megítélésében jelentkező kritikai nézetekre, Setälävel és Itkonennel szemben úgy véli, Ahlqvist figyelemmel kísérte kora tudományos eredményeit és új irányzatait, bár kétségtelen tény, hogy az újgrammatikusok módszereit nem alkalmazta (ahogyan néhány más kortársa sem).

Miként a fejezet bevezetője jelezte, a 19. század kutatásai főként a finnugrisztika területén voltak jelentősek. A finn nyelvet érintő munkákat elsősorban a gyakorlati szükségletek határozták meg. A szerző átfogó képet ad a kor leíró nyelvta-
nairól, lexikonjairól, a meginduló finn nyelvjárási kutatásokról s az általánosan kibontakozott nyelvújításról.

Végül e fejezet keretében értékeli a korszak finnugor kutatásokat folytató nyelvészeit, D.E.D. Europaeust, O. Blomstedtet, O. Donnert, J. Krohnt. Közülük Otto Donner tulajdonképpen indoeurópai nyelvész volt, de alapvető szerepet játszott a finnugor tudomány kibontakoztatásában. Indogermán minta alapján elkészítette a finnugor nyelvek összehasonlító szótárát. Maga a vállalkozás nem bizonyult sikeresnek, mivel a megfelelő tudományos háttér és módszer még hiányzott. Ám az a tény, hogy Budenz Magyar-ugor szótára szintén ekkor készült, jelzi, igény már volt rá. Korhonen időtállóbbnak tekinti a finnugor népeket, nyelveket és őstörténetüket tárgyaló munkáit. Donner volt az első, aki számos fonetikai és morfológiai kritérium alapján elsőként szemléltette a finnugor nyelvek rokonságát a hagyományossá vált s napjainkig közismert családfa-ábrával. Nevéhez fűződik a Finnugor Társaság megalapítása (1883), a FUF létesítése (1901), a kor külföldi tudományos köreivel való kapcsolatok felvétele s így a Társaság viszonylag gyors nemzetközileg ismertté válása.

A fenti tudósok tevékenységének bemutatásával zárja a szerző az összehasonlító nyelvészet korát. A következő fejezet (107-189), amely majdnem a könyv felét teszi ki, az 1880-as évektől, Az újgrammatikus kor cím alatt tárgyalja a finnugor és finnségi kutatások történetét.

A bevezető rész először röviden összefoglalja az új iskola európai létrejöttének körülményeit, az irányzat jellemzőit. Lényegi változást jelentett az új iskola szemléletmódja, amely tudományosabb, objektív vizsgálati módszerek alkalmazására irányult. E.N. Setälä volt az első, aki Finnországban ismerttette az újgrammatikus elveket s A. Genetz azok egyike, akik elsőként alkalmazták ezeket. Setälä kora vezető tekintélyeként

ezzel az elkövetkezendő fél évszázadra, sőt, bizonyos területeken ezen túl is meghatározta a finnországi tudomány fejlődését. A már a századfordulón jelentkező strukturalisták szinte teljesen ismeretlenek maradtak. Sőt, miként a szerző megjegyzi, új nyelvészeti irányzatról csupán az 1960-as évektől kezdődően beszélhetünk, addig az új eredményeket is az ismert elvekhez igazították. A meghatározó vizsgálati elvek a következők voltak: szinte kizárólagos a hangtörténetre koncentráció és más területek elhanyagolása, intenzív nyelvjárási anyaggyűjtés, fonetikai pontosság, a pozitívista-induktív módszerekhez való túlzott ragaszkodás. Az irányzat érdeme, hogy biztos elméleti alapon álló, egzakt módszerekkel dolgozó tudományt teremtett. Az előző kor több területet művelő tudósai, mint Sjögren, Castren, Europaeus helyére új, az egy szakterületen dolgozó tudóstípus lépett. Ezzel egyidejűleg, a nyelvészeti kutatások elvesztették kizárólagos finnugor háttérüket s tisztán nyelvészeti alapra helyeződtek.

A bevezető végül ismerteti a Finnugor és az Anyanyelvi Társaság által kiadott folyóiratok megindításának körülményeit, új egyetemi tanszékek alapítását, s felsorolja az egyetem ekkori finn és finnugor szakembereit.

Az uráli nyelvészet és néprajz szempontjából kiemelkedő jelentőségűnek tartja a Finnugor Társaság megalapítását, mely magával vonta az intenzív gyűjtő-, és kutatómunkát, nem csupán a rokon népek között, hanem mindazon népek között is, melyek kapcsolatban állhattak — állanak finnugorokkal.

A fejezet nagy része (111-144) Genetz, majd Setälä tevékenységét ismerteti részletekbe menően. Bemutatja s úttörő jelentőségűnek értékeli Genetz fonetikai tanulmányait, melyek szerint — szemben más véleményekkel, — lényegében a hangváltozások szinkronikus és diakronikus voltának figyelembevételével íródtak. Ismerteti Genetz gyűjtőútjait, megjelent munkáit. Részletesen foglalkozik a Genetz és Setälä között, a finn nyelv és irodalom professzorává való kinevezéséért folyt rivalizálással. Mint tudjuk, az állást Genetz nyerte el, ám a következő évben a tanszéket kettéosztották. Ezután Genetz a Finnugor nyelvészet, Setälä pedig a Finn nyelv és irodalom tanszékének vezetője lett. Korhonen úgy látja, pusztán a tudományos eredményeket tekintve inkább Setälének kellett volna az állást megkapnia, de Genetz felé billentette a mérleget nagyobb tapasztalata, kiterjedtebb munkássága s életkora. A tanszék kettéosztásának tényében Korhonen nem csupán egy, Setälének jóvátétele nyújtó lépést lát. Ő e gondolatot régebből véli kiindulni (1863), melyet inkább csak elősegített a kényelmetlen döntési kényszer.

A szerző a kor nagyhatású irányítójaként, az újgrammatikus elvek első következetes képviselőjeként méltatja Setälät. Hatásában korszakos jelentőségűnek tartja finnségi hangtörténetét. Mint írja: évtizedekre meghatározta a nyelvészet fejlődését s maga mögé utasított minden más elképzelést. Jól áttekinthetően foglalja össze Setälä munkáinak, fokváltakozási elméletének lényegét. Végül értékelésében rámutat Setälä egyoldalúságára: a leíró nyelvtan csupán adatszolgáltató segédeszközként való figyelembevételére s minden, az övétől eltérő, különösen a korábbi irányzatok elutasítására. Ez pedig éppen Setälä nagy tekintélye miatt, a morfológiai, szintaktikai, szemantikai kutatások szinte teljes háttérbe szorítását jelentette.

Setälä rendkívüli hatásával, az újgrammatikus módszerek feltétel nélküli tiszteletével magyarázza Korhonen azt, hogy Genetz, aki részben más tudományos álláspontot képviselt s más gyakorlatot folytatott, saját korában és a közvetlenül azt követő időszak tudományos értékelésében méltatlanul háttérbe szorult. Korhonen, értékelve s összefoglalva a „konzervatív úttörőnek” minősített Genetz munkásságát, utal a vele kapcsolatban felmerült, szerteágazó vélekedésekre és igazságot szolgáltat neki. Genetz „felfedezése” és elismerése lényegében az 1950-es évekre megy vissza. Ma már vitathatatlan, hogy fonetikai munkássága, a finnugor alapnyelv mássalhangzóival foglalkozó dolgozatai, a finn, lapp és mordvin nyelv első szótagi magánhangzóiról írott tanulmányai meghaladták korát. Korhonen Genetz 1891-ben megjelentetett lapp szótárát sem tartja elhibázottnak. Épp ellenkezőleg, szerinte az e munkában használt morfonematikus átírás, valamint a nyelvtörténeti kutatásban úttörő módon alkalmazott hangstatisztikai módszerek mintegy a fonológia és strukturalizmus előfutárává teszik.

Az újgrammatikus elvekkel összhangban, s immár nagy elméleti felkészültséggel tovább folytatódtak a gyűjtőutak. Genetz és Setälä is folytatott gyűjtéseket, ám mellettük felnőtt egy egész nemzedék, mely évekig tartó terepmunkával hozta létre azokat a hatalmas gyűjteményeket, melyek napjainkig megalapozták a további kutatásokat. Miként a szerző megjegyzi, az ekkor folytatott gyűjtések nélkül nehéz lenne elképzelni a finnugor tudományt. Méltán szentel külön fejezetet H. Paasonen, Y. Wichmann, K.F. Karjalainen, A. Kannisto tevékenységének. E kutatók doktori értekezéseiket még a saját maguk által gyűjtött anyag alapján írják. Az általuk gyűjtött szövegek, szótári feljegyzések valóban figyelmet érdemelnek. Rendkívüli értéküket az adja, hogy a változó, s néha sajnos eltűnő nyelv mellett az eltűnő hagyományt is rögzítik. Kiadásuk gyakran a következő nemzedékekre maradt.

Külön fejezet foglalja össze a lapp nyelv kutatóinak (F.G. Äimä, T.I. Itkonen, E. Lagercrantz), majd a szamojéddal foglalkozók (T.V. Lehtisalo, K. Donner) tevékenységét s röviden megemlékezik M. Räsänen, A. Sotavalta, Y.H. Toivonen, J. Kalima munkásságáról is. Talán a jelentősebb gyűjtők expedícióinak részletes leírása mellett nem lett volna haszontalan kutatóútjaiknak térképen való szemléltetése sem.

Az ezt követő fejezetek kidolgozása már jóval vázlatosabbnak mondható. Bár így is információkban gazdag összefoglalás, viszonylag rövidebben, szinte lexikonszerűen tekinti át a már jelentősen differenciálódott kutatásokat. Ezek egy része — mint a finn nyelvjárások, lexikográfia, névtan —, egyre inkább szétfeszíti a finnugrisztika kereteit s önálló kutatási területet képvisel, így bemutatásuk túlnő a jelen munka célján. Másfelől, a komoly kutatások — a tárgyalt időszakban — éppen csak megkezdődtek s szinte minden esetben túlnyúlnak a címben jelzett időhatáron. A szerző természetesen nem állt meg mereven az 1918-as évszámnál, utal az ez utáni munkákra is. Így viszont szükségszerű az utolsó részek vázlatos jellege, hisz értékelésük még időt s egy újabb kötetet igényel.

1918 lényegében nem tekinthető igazi korszakhatárnak. Nem jelentkezik új nyelvészeti iskola, az utolsó részben ismertett kutatások is többnyire az újgrammatikusok hatását tükrözik. Talán annyiban határ, hogy az egymástól elváló, tovább

gazdagodó tudományágak fejlődése az eddiginél nagyobb mértékű lesz. Így pedig szükségszerűen sok új kezdeményezés és irányzat jelentkezik.

Befejezésül elmondható, hogy a könyv a címnek megfelelően bemutatja a finnugrisztika mintegy évszázados történetét, a kezdetektől az önálló tudománnyá válásig, felvázolva a szükséges társadalmi-történeti háttérrel is.

Nem csupán a tudományág történetével ismerteti meg, hanem értékeli is az eseményeket, irányzatokat és a kutatókat. Jegyzetei révén pedig az elődök és kortársak által végzett tudománytörténeti kutatások bibliográfiájaként is kiválóan használható. Színvonalas és olvasmányos mű. A szaktudomány számára hasznos, újat adó összefoglalás, számos eredeti értékelést tartalmaz. Egyetemi hallgatóknak is jól használható segédkönyv, a kutatók számára pedig alapműnek tekinthető, sőt tanulságos olvasmány az egyéb finnugor stúdiumok kutatóinak is.

Salánki Zsuzsa

ÚJABB VOTJÁK KIADVÁNYOK

Az ötévenként megrendezésre kerülő nemzetközi finnugor kongresszusok közeledtével általában megélénkül a legtöbb érdekelt tudományos központ publikációs aktivitása, maga a kongresszus pedig jó alkalmat kínál szakkönyvtárunk gyarapításához vásárlás, csere vagy baráti ajándékozás révén.

Már megszokottá vált, hogy a kisebb finnugor népek tudományos fejlődése érdekében fáradhatatlanul tevékenykedő votják, zürjén, cseremis, mordvin kollégáink rendszeresen jelentkeznek gyűjteményes kötetekkel és monográfiákkal. Sajnos azonban az is megszokottá vált, hogy ezeknek a műveknek a beszerzése nagyon nehéz, néha egyenesen lehetetlen. Így aztán 1985 nyarán azzal a reménnyel utaztunk Syktyvkarba, hogy a finnugor kongresszus eredményeként nemcsak a tudomány gyarapszik, hanem a könyvtárunk is. A remény teljesülését mutatja, hogy e sorok írója is közel egy tucat 1983-85-ben Izsevszkben megjelent votják tárgyú művel gazdagabban tért haza a zürjén fővárosból. (Engedtessek meg, hogy a könyveket ajándékozó votják kollégák nagylelkűségéért és baráti szívességéért ezúton is köszönetet mondjak.)

Természetesen csak az újabb votják kiadványok egy részének ismertetésére vállalkozhattam, de az olvasó talán így is képet kap arról, milyen kérdések és problémák foglalkoztatták a votják finnugristákat (nyelvészeket, néprajzosokat, régészeket) az elmúlt néhány évben.

1. A Вопросы удмуртской диалектологии и ономастики (Izsevszk 1983. 124 l.) c. kötet — azt mondhatnánk — kitaposott úton halad. Mint szerkesztője V. Vachrusev is írja az előszóban, a hetvenes évek közepétől hét gyűjteményes kötet jelent meg Izsevszkben a votják dialektológia és onomasztika tárgyköréből. A szépszámu publikáció ellenére sem állíthatjuk, hogy a votják nyelvjárás- és névkutatás alapvető problémáit már megoldották volna, ebből a kötetből most mégis úgy látszik, hogy a votják kutatók érdeklődése a részletkérdések felé fordult.

V. Vachrusev a kötet nyitó tanulmányában G.-K. Perevoscsikov votják író regénytrilógiájának dialektizmusai foglalko-

zik (5-35). Közismert, hogy milyen nehéz, sőt egyes esetekben szinte lehetetlen a köznyelvi (irodalmi nyelvi) és a nyelvjárási szavak elhatárolása. Kellő kompetencia hiányában nem lehet eldönteni, hogy mennyire sikerült ez Vachrusevnek, aki lelkiismeretesen, példákkal illusztrálva felsorolja a trilógia általa nyelvjárásnak tartott szavait. Megállapítja, hogy az író — származásának megfelelően — a középső nyelvjárásokból való dialektizmusokat használ, főleg a szereplők beszédében, de néha a szerzői szövegben is. A tanulmány legértékesebb része a mintegy 400 szót tartalmazó nyelvjárási szójegyzék. A votják középső nyelvjárások múlt századi szókészletét Munkácsi és Wichmann gyűjtéseiből elég jól ismerjük, de a modern anyagközlésekben csak nagyon szegényesen vannak képviselve. Így Vachrusev szójegyzéke fontos forrása lehet e nyelvjárások lexikológiai kutatásának.

B. S. Zaguljajeva a középső nyelvjárások közé tartozó kilmezi dialektus szókészletével foglalkozik (36-49). Nyolc fogalmi körben (pl. testrésznevek, rokonságnevek, földművelés stb.) mutatja be szemelvényesen a nyelvjárás szókészletét, röviden utalva a szavak etimológiájára is. Bár van néhány figyelemre méltó megjegyzése a nyelvjárás orosz jövevényszavairól és a votják-orosz kétnyelvűségről, a cikk egészének eredményei meglehetősen soványak. A szerző maga is elismeri (48), hogy az általa felsorolt szavak nagy része közvotják, némileg túlzott kritikával tehát azt mondhatnánk, hogy ismert szavakat közöl, ismert etimológiáikkal triviális csoportosításban. A kisszámú dialektizmust pedig annyira elrejt, hogy megtalálásuk szinte lehetetlen.

V. K. Kelmakov egyes votják szavak fonetikai variánsaival foglalkozik (50-61), egy több részesre tervezett cikksorozat első darabjában. A szóvégi $-(j)o \sim -(j)a$ váltakozás egyes peremnyelvjárásokban fordul elő, mindössze két szóban: *žinijo* ~ *žinjja* 'félíg, feles', *šundijo* ~ *šundjja* 'napos'. Itt tehát tulajdonképpen arról van szó, hogy az $-o$ denominális melléknév-képzőnek két szóban — a allomorfja van. A szerző úgy véli, hogy ez az $-a$ megőrzött régiség (\langle ősspermi $-*a \rangle$ zürj. $-a$), de véleményem szerint az $-a-s$ alakok magyarázatánál egy másik lehetőséget is figyelembe kell venni. Nevezetesen, hogy ezekben az alakokban a $-ja$ adverbialis raggal van dolgunk. A *žinjja* 'félíg' esetében ez jelentéstanilag egyáltalán nem problematikus, de a *šundjja* alak is előfordul Munkácsi anyagában 'napon, napos időben' jelentésben, olyan szövegkörnyezetben, amelyből egyértelműen kitűnik, hogy itt az adverbialis rag szerepel. A tanulmány második (hosszabb) részében a szóvégi $-j \sim \emptyset$ váltakozással foglalkozik Kelmakov. Ez a váltakozás az irodalmi nyelvben öt szóban fordul elő. A váltakozást (amely a votják nyelvjárásokban valamivel gyakoribb) a szerző azzal magyarázza, hogy a $-j$ nélküli alakok végmagánhangzója lekopott, ahogy ez a zürjénben is történt. Továbbmenve Kelmakov úgy véli, hogy a szóvégi $-j$ lekopása már az ősspermben megkezdődött és a zürjénben le is zajlott, de a votjákban valamilyen okból (talán a véghangsúly kialakulása miatt) korán félbeszakadt. Azt is megállapítja, hogy a hangzóhiányos alak főleg az északi nyelvjárásokra jellemző, az $j-s$ pedig a déliekre. Az irodalmi nyelvbe mindkét alak bekerült, létrehozva ezzel az $-j \sim \emptyset$ váltakozást.

V. M. Markov rövid cikkét, amelyben (62-64) a gombanevek összehasonlító vizsgálatával foglalkozik, azzal a konklúzióval

zárja, hogy szükséges lenne a votják és orosz nyelvjárások gombaelnevezéseinek összegyűjtése. Ehhez a jámbor óhajhoz csak azt tehetjük hozzá, hogy nemcsak a gombaelnevezésekre!

M. G. Atamanov a Kámán túl élő mintegy 34 ezres votjakság személyneveit ismerteti (65–89). A tanulmányból megtudjuk, hogy 1572-ben történt először említés a Káma bal partján élő votjakkokról, hogy a 16. század közepétől a 18. század végéig három hullámban érkezett votják lakosság erre a területre. A nagy számbeli többségben itt élő baskírok-tatárok jelentős hatást gyakoroltak az itteni votjások nyelvére, anyagi és szellemi kultúrájára. Sok votják a mohamedán vallást is felvette, s ez legtöbbször a teljes eltörökösödéshez vezetett. A szerző ezután az 1850-ben tartott összeírás e területre vonatkozó votják névanyagát ismerteti. Megállapítja, hogy a személynévanyagnak már ekkor is csak jelentéktelen része (1–2 %) volt votják eredetű, 90%-a a török nyelvekből származott (beleértve az arab és perzsa eredetű neveket is), a fennmaradó rész pedig orosz eredetű nevet viselt. A különböző eredetű család- és keresztnév kombinálódhattak. Atamanov etimológiai csoportosításban felsorolja az összes nevet, megadja etimológiájukat és/vagy jelentésüket, esetleges variánsaikat és az előfordulás helyét. A tanulmány befejező részében a szerző a névállomány 20. századi alakulásával foglalkozik. Megállapítja, hogy 1910 és 1930 között a török nyelvek közvetítésével átkerült arab-perzsa eredetű nevek voltak a leggyakoribbak. A 30-as évektől kezdve egyre erősebbé vált az orosz eredetű nevek behatolása. Az 1970 és 1981 között született gyermekek szinte kizárólag orosz eredetű vagy orosz közvetítéssel átvett nemzetközi neveket (pl. Albert, Alfréd, Angelika, Elvira stb.) kaptak. Atamanov magas színvonalon megírt tanulmánya nemcsak a votják névtan, hanem a néprajz és történettudomány számára is fontos információkkal szolgál. Kíváncsinos lenne a votják nyelvterület más részeiről is hasonló tanulmányok készítése.

L. V. Vachruseva az Iz folyó medencéjének votják eredetű helynévanyagával foglalkozik (90–100). Gazdag anyagát típusonként csoportosítva közli. Mivel a votják föld és nép történetére vonatkozó források meglehetősen szegényesek, különösen fontos lehet a helynevek tanúsága. Valamelyest is megbízható következtetések megtételéhez azonban a helynevek valamennyi etimológiai rétegének összegyűjtésére lenne szükség az egész votják nyelvterületről. Még egy apró megjegyzés Vachruseva cikkéhez: hangtanilag valószínűtlen, hogy a *čur* falu és folyónév és a *čurašur* falunév első tagja a *šur* 'folyó' szóból keletkezett volna (91).

A kötetet L. Je. Zvereva két cikke zárja. Az elsőben az októberi forradalom előtti korszak votják toponimikai irodalmát tekinti át (101–109), a másodikban a votják mikrotoponímia négy terminusával foglalkozik (110–116). A tárgyalt terminusokat (*ošmes* 'forrás', *kaljm* 'öböl', *magazej* 'állami gabonaraktár', *vašes velj* 'irtás, irtásföld') saját gyűjtéséből származó példákkal illusztrálja.

Függelékként csatlakozik a kötet tanulmányaihoz az 1977–1982 között megjelent votják nyelvészeti kiadványok felsorolása. Az olvasó nagy örömmel regisztrálja a votják kollégák aktivitását, amely az említett években hét gyűjteményes kötet, két szótár, három nyelvjárási anyagközlés és négy önálló monográfia publikálásában nyilvánult meg.

2. 1984-ben jelent meg a votják grammatika kérdéseivel foglalkozó cikkgyűjtemény. (Вопросы грамматики удмуртского языка. Издательство 1984). A kötet előszavából megtudjuk, hogy a közölt cikkek tulajdonképpen előtanulmányok a tervezett új votják leíró nyelvtanhoz. E célkitűzésnek nem mond ellent az sem, hogy egyes szerzők nyelvjárási kérdésekkel foglalkoznak, hiszen a normatívnak szánt új votják nyelvtan egyik feladata éppen a nyelvjárási variánsok megszűrése lesz. A kötet tíz cikke közül hat alaktani, négy pedig mondattani kérdésekkel foglalkozik.

G. A. Usakov a főnév és melléknév grammatikai kategóriáit tárgyalja (5-17). A főnevek esetében három grammatikai (szám, eset, birtokos személyragozás) és két további lexikai-grammatikai kategóriát (élő-élettelen, tulajdonnév-köznév) állapít meg. Megjegyzendő, hogy korábban egyes votják szerzők az élő-élettelen megkülönböztetést(?) (feltehetőleg az orosz nyelvtanok hatására) grammatikai kategóriának tartották. Úgy vélem, hogy az élő-élettelen a votjában (a többi finnugor nyelvhez hasonlóan) nem tekinthető se grammatikai, se lexikai-grammatikai kategóriának. Az a tény ugyanis, hogy az élő-t jelentő főnevekhez nem vagy ritkán járulhatnak a lokális kázusok ragjai, nem teszi se szükségessé, se indokoltá ilyen grammatikai kategória felvételét. Ha már szaporítani akarjuk a votják főnév nyelvtani jellemzőinek számát, akkor inkább a határozottság-határozatlanság kategóriáját kellene felvenni. Ezt sokkal nyomósabb érvek indokolják, mint az élő-élettelen kategória megkülönböztetését. A melléknévek esetében Usakov az alábbi kategóriákkal számol: határozottság, szám, eset, fokozás.

V. K. Kelmakov a mai votják nyelv összetett számneveivel foglalkozik (18-24). Fontosabb megállapításai a következők: A mai votjában egyszerű és összetett számnevek különböztethetők meg. Összetettnek tekinthetők a százakat és ezreket jelölő számnevek is, ezeket tehát eltérően a jelenlegi gyakorlattól egybe kellene írni (pl. *küksü* 'kétszáz', *viššurs* 'ötezer'). Helyesen állapítja meg Kelmakov, hogy az ilyen kérdések eldöntésekor nem lehet kiindulni az analogikus orosz formákból. A diachron szempontból vitathatatlanul összetett olyan számneveket, mint pl. *čamış* 'nyolc', *kuamın* 'harminc', illetve *hił'don* 'negyven', *ukmıston* 'kilencven' stb. leíró szempontból egyszerű számneveknek tartja.

I. V. Tarakanov a felszólító módot választotta kutatásainak tárgyául (25-37). A mintaszerűen megírt, széles körű anyaggyűjtésen alapuló cikkben a szerző először a felszólító mód kifejezésének alaktani kérdéseivel foglalkozik, majd a felszólító módú alakok funkcióival. Ezután tárgyalja azokat az eseteket, amikor a felszólítást, parancsot, felhívást a votják nyelv más kategóriák segítségével (pl. jövő idő, -no képzős igenév, indulatszó) fejezi ki, illetve, amikor a felszólító módú alak a feltételes mód kifejezésére szolgál. Tarakanov cikkével kapcsolatban mindössze egy kritikai megjegyzésem van: félreérthető, illetve nem pontosan megfogalmazott a szerzőnek az az észrevétele, hogy az ún. I. igeragozásban a felszólító módban kiesik a tövégi -j- hang. Ez a kiesés ugyanis, mint a példaanyagból is látszik, mássalhangzó-kapcsolat után nem következik be, tehát: *mın* 'menj' de *dugaj* 'állj'.

A következő két tanulmány, R. S. Naszibullin és B. S. Zagulajeva cikke, a votják igeragozás analitikus formáival foglalkozik (38-44, illetve 45-58). Zagulajeva a régmúlt

(plusquamperfectum) kifejezési formáit tárgyalja a votják nyelvjárásokban. Alakilag három régmúltat különböztet meg, az első a perfectumból és a *val* 'volt, vala' nem ragozott segédigéből képezhető, a második az imperfectumból és az említett segédigéből. A harmadik régmúlt státusa a votják nyelvtani rendszerben némileg problematikus. Ez az alak a személyragozott *-em* képzős participium perfectumból és a *vañ* 'van' nem ragozott segédigéből áll, érdekessége még, hogy a tulajdonképpeni alany genitivusban van, pl. *minam adzeme vañ* 'láttam volt; tkp. nekem látottam van'. Ez tehát valójában egy habeo-típusú nominális szerkezet, s így kérdéses, hogy van-e helye az igeragozás rendszerében, bár igei funkciója kétségtelen. A három régmúlt jelentésében számottevőbb különbségek nem fedezhetők fel és használatukban sem lehet megállapítani nyelvjárási ingadozást. Zaguljajeva nagy munkát végzett azzal, hogy összeállította négy votják író művei, valamint a megjelent nyelvjárási szövegközlések alapján a három régmúlt statisztikáját. Sajnos a korpuszok terjedelmét nem adja meg, így az adatok egymás közt nem hasonlíthatók össze. A közölt öt táblázatból (55-57) az világosan látható, hogy leggyakoribb az I. régmúlt (135 előfordulás), sokkal ritkább a II. (67) és nagyon ritka a III. (mindössze 12). Az is megállapítható, hogy a szépirodalmi szövegekben gyakoribbak az analitikus formák, mint a nyelvjárási anyagokban.

Naszibullin kizárólag olyan analitikus igealakokkal foglalkozik, amelyek eddig nem, vagy alig keltették fel a kutatók figyelmét, és amelyeknek grammatikai státusa nem (teljesen) tisztázott. A Zaguljajeva cikkében is szereplő, ott III. régmúltnak nevezett szerkezet mellett Naszibullin tárgyalja a *minam vetl-on-e vañ* 'nekem mennem kell', *minam vetl-on-e vañ val* 'nekem mennem kellett', *mon bertono kariški* 'elhatároztam, hogy visszatérek; tkp. én visszatérést csináltam', *minim gurte kılono luiz* 'nekem a faluban maradnom kellett', *mıjeme lue* 'mehetek; tkp. mentem (menésem) lesz (lehet)'. A felsorolt példák közös vonása, hogy bennük a főige igenévi alakban szerepel, a segédige pedig a létige valamelyik nem ragozott alakja. A szerző részletesen bemutatja a paradigmákat és számos példával illusztrálja e szerkezetek használatát. A további kutatás feladata lesz majd a grammatikai rendszerben elfoglalt helyük kijelölése.

Mindkét szerző foglalkozik a tárgyalt analitikus formák keletkezésének okaival, s mindketten úgy vélik, hogy azok tatár hatásra keletkeztek a votjákban. A tatár hatás lehetőségét természetesen nem tarthatjuk kizártnak, hiszen az a votják hang- és alaktani rendszerben és különösen a szókészletben jól kimutatható, megjegyzendő azonban, hogy pl. a régmúlt analitikus — a votjakkal anyagokban és szerkezetükben teljesen megegyező — formái a zürjénben is megtalálhatók. Úgy vélem, ebből joggal következtethetünk az összetett igealakok ősspermi eredetére. Az ősspermi korban viszont tatár hatással egyáltalán nem számolhatunk. További megfontolást igényel, hogy az esetleges zürjén párhuzammal nem rendelkező összetett igealakok létrejöttéhez is megvoltak és megvannak a votjákban a szükséges anyagi, szerkezeti és funkcionális feltételek. Ezek az alakok tehát a tatár nyelv analóg szerkezeteitől függetlenül is keletkezhetek, s a tatár analógia legfeljebb elősegítője, de nem egyedüli oka volt létrejöttüknek. A kérdés mindenestre további vizsgálódásokat igényel.

L. I. Kalinyina az *-on* képzős participium lényeges tulajdonságait vizsgálja (59-66). Az *-on* képző a leggyakoribb votják névszóképző. Segítségével bármely igéből képezhető főnév. Az *-on* képzős főnevektől legalábbis funkcionálisan el kell különíteni az *-on* képzős melléknévi igeneveket, amelyek markáns igei tulajdonságokkal (vonzat, bővítmények) rendelkeznek. A szerző meggyőző fejtegetéseit bő példaanyaggal és gondos analízissel támasztja alá.

A kötet négy további tanulmánya mondatnyi kérdésekkel foglalkozik. V. M. Vachrusev folytatva korábbi kutatásait, a főnévi szószerkezeteket tárgyalja, pontosabban a számnév + főnév, illetve a névmás + főnév típusú jelzős szerkezeteket (67-78). A mennyiségjelzős szerkezetekről megtudjuk, hogy tőszámnév után a főnév egyes és többes számban is állhat. Érdeklődésre tarthat számot az *-o* melléknévképző használata a hozzávetőleges mennyiség kifejezésére, pl. *daso nunal* 'kb. tíz nap(ig)', valamint az a tény, hogy a számjelzős tárgy ragtalan. A cikke a jelenlegi votják nyelvhasználat pontos leírása és jól megválasztott példákkal való illusztrálása jellemző.

Vachrusev másik cikkében a mondatokat kiegészítő értelmezői szerkezetekkel foglalkozik (87-100). Részletesen tárgyalja e szintagmák típusait és funkcióit.

G. A. Tronyina az aktuális mondattagolást választotta kutatásai tárgyául (79-86). Tanulmánya első mondatában joggal írja, hogy a votják mondatban legkevésbé kidolgozott területe ez. Nem csoda hát, hogy a recenzens is nagy érdeklődéssel olvasta Tronyina cikkét, melynek fontosabb megállapításai a következők: az aktuális mondattagolás legfontosabb eszköze a votjában (is) a szórend, a beszélt nyelvben pedig az intonáció. A téma általában megelőzi a rémát, bár emfatikus beszédben fordított sorrend is lehetséges. A témára az emelkedő, a rémára az eső intonáció jellemző, s köztük szünet van. A szerző a téma-réma tagolást nemcsak egyes mondatokban vizsgálta, hanem rövid szövegekben is, hiszen — mint azt maga is megállapítja — az aktuális mondattagolást a kontextus nagyban meghatározza. Tronyina tanulmánya biztató kezdete a tárgyban votják nyelvi anyagon folytatandó kutatásoknak, két apró kritikái megjegyzésem (a 80. lapon a *tunne* 'ma' szót először a téma, majd ugyanebben a mondatban a réma részeként elemzi; az elemzett szövegek mondatainak számozását pedig formailag rosszul oldotta meg) értékét nem csökkenti.

A kötetzáró tanulmányban A. F. Sutov (101-106) az igenévi szerkezeteket, illetve azok mondatbeli szerepét tárgyalja. Következtetésével, mely szerint az igenévi szerkezeteket mind az egyszerű mondatrészekből, mind a mellékmondatokból el kell különíteni, teljes mértékben egyetérthetünk.

A kötet írásaira általában jellemző, hogy a hagyományos nyelvtan keretei közt maradnak, s szerzőik a nyelvi jelenségek pontos leírására, valamint az idegen (főleg orosz) mintáktól való elszakadásra törekszenek. S ez a tény a készülő votják leíró nyelvtan szempontjából egyáltalán nem közömbös.

3. 1983-ban jelent meg Izsevszkben A. Uvarov szerkesztésében az a kötet, amellyel votják nyelvrokonaink emlékeztek meg Munkácsi Bernátról, arról a tudósról, aki az ő nyelvüknek is önfeláldozó kutatója volt. Mint a könyv címéből (Munkácilen kuzimez/Munkácsi ajándéka/Подарок Мункачи) kitűnik, három nyelven, votjakul, magyarul és oroszul méltatja a szerkesztő Munká-

osi érdemeit (7–18), és három nyelven közölnek szemelvényeket műveiből és votják nyelvjárási gyűjtéséből. Munkácsi tudományos prózáját A votjákok közt (Ethn. 4–5: 93–108), Jelentés az esztergomi fogolytáborban végzett votják nyelvi és néprajzi tanulmányaimról (AkÉrt. 27: 61–77), valamint Újabb votják irodalom (Nyr 1927: 18–24) c. műveinek egy-egy részlete képviseli (20–82). A kötet hátralevő részében Munkácsi votják gyűjtéséből 48 dalt mutat be a szerkesztő (83–1739, majd rövid Munkácsi-bibliográfia és informátorainak felsorolása következik. Az öt-ezer példányban megjelent könyv jó képet ad az olvasónak Munkácsi Bernát munkásságáról és ezáltal jól szolgálja a votják népidentitástudatának megőrzését. Megjelenését nagy örömmel üdvözljük.

4. Az 1984-es év termése az új votják helyesírási szótár (Udmurt orfograficeskoj slovar), amely bevezető részében a votják helyesírás szabályait is tartalmazza, természetesen votjákul. A szótári rész 25 ezer szó és szókapcsolat írásmódjáról tájékoztat. Kivülállónak nehéz, sőt gyakorlatilag lehetetlen a szabályzat vagy a szótár értékelése, ezt csak a mindennapi gyakorlat alapján lehetne megtenni.

A felületes szemlélőnek is feltűnik azonban, hogy a szótárban milyen sok az orosz eredetű szó (több száz, talán több ezer), többek közt olyanok is, amelyekre nyilvánvalóan semmi szükség nincs a votjákban, pl. *komnata* ~ *komnatnoj* 'szoba (fn. és mn.)'. Ebben az esetben az orosz melléknév átvétele szükségtelen, hiszen a votjákban a főnevek melléknévi (jelző) szerepben is használhatók. A szótár az orosz szavak esetén jelöli a hangsúlyt is. Ez a megoldás azt sugallja, hogy az orosz eredetű szavaknál a hivatalos nyelvhasználat az orosz hangsúlyozást preferálja. A votjákban, mint ismeretes a hangsúly, néhány kivételtől eltekintve, a szó utolsó szótagjára esik. A nyelvész szemét az is zavarja, hogy az orosz eredetű szavak írásmódja, mindig megegyezik az orosz írásmóddal. Így pl. a szótár címében СЛОВОРЬ található, holott a votjákban nincs palatalizált р fonéma, tehát р-et kellene írni.

Az említett kifogások ellenére az új votják helyesírási szótár megjelenése pozitívan értékelendő. A szótár bizonyára hozzájárul majd a votják helyesírás és nyelvhasználat további egységesedéséhez.

5. Rátérve ezek után a nem nyelvészeti tárgyú kiadványok rövid ismertetésére, mindenekelőtt a V. Je. Vladikin, L. Sz. Hrisztoljubova szerzőpár két 1984-ben megjelent etnográfiai művéről kell említést tenni.

Az История этнографии удмуртов (Izsevszk, 142 l.), mint címből kitűnik, a votják néppel foglalkozó etnográfiai kutatások történetét tekinti át. A szerzők a votják etnográfia történetét három korszakra osztják: a kezdetek (az 1720-as évektől a 19. század közepéig), a forradalom előtti etnográfia (a 20. század elejéig), a szovjet korszak néprajztudománya.

A kezdeteket itt is (mint a nyelvészetben) Strahlenberg és G. F. Müller nevével jelölhetjük, de az érdeklődés a votjákok néprajza iránt csak a 19. század második felében mélyült el. Ekkor jelent meg B. Gavrilov könyve, amely először közölt votják népköltészeti anyagot, ezen kívül Max Buch, Pervuchin, Szmirnov, Bechterev, Vasziljev művei a legfontosabbak. Ebben a korszakban kezdte meg tudományos működését az első votják szár-

mazású etnográfus G. Verescsagin, aki jelentős mértékben járult hozzá népe etnográfiájának sokoldalú leírásához. Verescsagin a szovjet korszakban is folytatta tudományos tevékenységét.

Megemlékeznek a szerzők két finnugor nyelvészről is, a magyar Munkácsi Bernátról és a finn Yrjö Wichmann-ról, akik terjedelmes votják népköltészeti anyag összegyűjtésével és közlésével tettek elévülhetetlen szolgálatot nemcsak a votják nyelvészetnek, hanem a néprajznak is.

A forradalom után minőségileg új korszak kezdődött a votják néprajz történetében. Új intézmények keletkeztek, expedíciókat szerveztek. Olyan kiváló tudósok működtek ekkor, mint az első-sorban történészként ismert P. N. Luppov és a votjakok mindmáig legnagyobb költője Kuzebaj Gerd, valamint V. N. Belicer a votják ruházatkodás és textilművészet kiváló kutatója. A történeti részt a 60-as, 70-es évek eredményeinek rövid felsorolása zárja.

A kötet második felét (83–141) mintegy 700 tételből álló, teljességre törekvő bibliográfia alkotja. A szerzők sajnos nem gondoltak arra, hogy egy névmutató nagyban megkönnyítette volna egyebekben példaszerű művük használatát.

6. A szerzőpár másik műve (Очерк этнографии удмуртов, Izsevszk 1984. 53+ 24 l.) egyetemi tankönyv, a votják néprajz rövid, helyenként túlságosan is rövid összefoglalása. A bevezetést a votják etnogenezissel és történelemmel foglalkozó fejezet követi, majd a gazdaságot és anyagi kultúrát, a társadalmi és családi életet, a szellemi kultúrát és művészetet ismertető fejezetek következnek. Végül a szerzők tárgyalják a votjakok interetnikus kapcsolatait és megadják a javasolt irodalom mintegy 40 tételből álló jegyzékét. A kötetet 24 lapnyi jól megválogatott illusztráció (térképek, rajzok, vázlatok) zárja.

A mű legfontosabb adatai a votják népesedés alakulására vonatkoznak. 1979-ben a Szovjetunióban 714 ezer votják élt, 67,2%-uk a votják autonóm köztársaság területén. A lakosság erőteljes migrációja következtében az autonóm köztársaságban élő votjakok aránya csökken (1926-ban még 89,1% volt), s ennek megfelelően nő az oroszok aránya. Udmurtia lakosságának 58,3%-a orosz, 32,1%-a votják, 6,6%-a tatár, 3%-a egyéb (cseremis, ukrán, baskír, csuvas stb.). A votják lakosság nagyobb része falun él (62,3%), s így részesedésük Udmurtia falusi lakosságából 57,8%, a városi lakosságból 18,5%. Az egyes városokban a votják alkosság aránya nagyon változó, 2–35% között mozog. Legnagyobb a votjakok aránya Glazovban. A votják etnikum jövője szempontjából fontos tényező a vegyesházasságok számának, illetve a kétnyelvűségnek az alakulása. A vegyesházasságok (döntő többségükben votják-orosz, kisebb számban votják-tatár) aránya a városi lakosság körében sokkal nagyobb (47,5%), mint a falusi lakosságnál (10,4%). 1979-ben a votják lakosság 64,4%-ára volt jellemző a votják-orosz, 6,4%-ára a votják-tatár kétnyelvűség. A városi lakosság körében a votják anyanyelv használata a családi szférára korlátozódik. A fenti számok láttán egyet kell értenünk a szerzőkkel abban, hogy az etnikulturális folyamatok dinamikája döntő módon a falusi lakosságtól függ. A recenzens teljes mértékben osztja a szerzők optimizmusát abban, hogy a közeljövőben nem várható a votják etnikai identitás jelentős hanyatlása, de az a véleménye, hogy a votják etnikum hosszú távú megőrzéséhez az egész votják társadalom, s különö-

sen az értelmiség jelentős és tudatos erőfeszítéseire van szükség.

7. A legfrissebb néprajzi kötet 1985-ben jelent meg (Семейный и общественный быт удмуртов в XVIII. вв. 132 l.), és kilenc tanulmányt tartalmaz a votjások családi és társadalmi viszonyairól a 18–20. században. A szerteágazó tematikájú könyvből ezúttal csak két olyan cikket ismertetnék, amelynek nyelvészeti vonatkozásai is vannak.

M.G. Atamanov a votjások névválasztásáról és a névadással kapcsolatos hiedelmekről és szokásokról ír (91–105). Cikkéből megtudjuk, hogy az első votják személyneveket 1557-ben jegyezték fel, s ettől kezdve egyre bővülő névanyag áll a kutatók rendelkezésére. A szerzőnek magának 40 ezer cédulából álló személynévgyűjteménye van. Atamanov itt csak a votják eredetű ősi (pogány) személynevekkel foglalkozik, amelyek napjainkban a hivatalos névhasználatból már többnyire kiszorultak, bár a falusi lakosság körében nem hivatalosan még használatosak.

A régi névadási ceremóniák bemutatása után a szerző megismertet bennünket a régi votják személynevek típusaival. A leggyakoribbak voltak az állatnevek (pl. nők: *Djodik* 'galamb', *Bodik* 'fürjecske', *Čana* 'csóka'; férfiak: *Kojik* 'jávorszarvas', *Pisleg* 'cinege', *Juber* 'rigó' stb.), amelyek részben még ma is használatosak. Az ilyen nevek használata minden bizonnyal a totemizmusra vezethető vissza. A nevek egy másik csoportja a mezőgazdasági munkákhoz kapcsolódik, pl. *Gerj* 'eke', *Čabej* 'búza', *Šezaj* 'zab'. A votjások is ismerték és használták az óvó-védő neveket: *Šakta* 'rossz', *Žaga*, *Žagej* (< *Žag* 'szemét'), *Punj* 'kutya', *Kij* 'kígyó', *Šedaj* (< *šed* 'fekete, piszkos') stb.

A továbbiakban megismerkedünk a névcseré szertartásával. Erre akkor került sor, ha a gyerek beteges volt, mert úgy gondolták, hogy a régi névvel a betegségtől is megszabadulnak.

A cikk befejező részét a név-tabunak szenteli a szerző. Ez abban nyilvánult meg, hogy a megszólítottat nem volt szabad vagy illő néven nevezni. A családtagok egymást rokonságnevekkel szólították meg, s különösen szigorú szabályok uralkodtak a házastársak között. A feleség férjét a maga alkotta néven szólította meg, pl. *Štem*, *Tustem* 'szörnyű, csúnya', *Gondjr* 'medve' stb., a férj (és a férj rokonsága) a feleséget annak a nemzetségnek (vagy falunak) a nevével, amelyből a feleség származott.

A másik ismertetendő cikkben M. I. Fedotov a beszermánok rokonságneveit mutatja be (116–131). A beszermánok ma Udmurtia északi részén élnek és az északi nyelvjárásoktól különböző votják nyelvjárást beszélnek. A beszermánok eredetének kérdése még ma sem tekinthető teljesen tisztázottnak, bár jól megalapozottnak tűnik az a feltevés, hogy eredetileg valamilyen török nyelvet beszéltek. Fedotov jó áttekintést ad a beszermán rokonságnevekről, de módszertanilag aligha helyeselhető, hogy a nyelvi adatokat a beszermán és udmurt (= votják) alakokat szembeállítva mutatja be és tárgyalja. Mivel a beszermán is votják nyelvjárás, ezért a többi votják nyelvjárást kellene vele szembeállítani, nem pedig a votják nyelvet. Ez a terminológiai bizonytalanság már Tyepljasina, Beszermán nyelv c. könyvében jelentkezett, s úgy látszik azóta is kísért. A cikk végén közölt összehasonlító táblázat részben pontatlan és félrevezető. Egy példa: 'nagymama' beszermán *abi* ~ votják *čužanaj*. A fentiekből

nem derül ki, hogy a tatár eredetű *abi* szó számos más votják nyelvjárásban is megvan.

8. Az ismertetésre kerülő utolsó kötet 1985-ben jelent meg (Материалы средневековых памятников Удмуртии 162 л.), s a benne közölt nyolc tanulmány közül hat a votják középkor régészeti emlékeit mutatja be, s gyarapítja a középkori votják települések gazdaságára, művelődésére vonatkozó ismereteinket.

Szeretném külön felhívni a figyelmet a kötet két cikkére. M. G. Atamanov és V. Je. Vladikin a déli votjákok temetkezési szokásait mutatja be a századfordulón. A permi területen élő votjákok kívül esnek mind a keresztény, mind a mohamedán vallás hatóterületén, s ezért sokáig megőrizték a pogány temetkezési szokásokat. A szerzők az utolsó pillanatban gyűjtötték össze az anyagot, hiszen informátoraik közül a legfiatalabb is elmúlt már hatvan éves. A cikk nyelvészetileg is fontos, mert közli a votják nyelvű terminológiát is.

Másik cikkében M. G. Atamanovo Udmurtia régészeti emlékeinek és kultikus helyeinek névanyagát mutatja be, tovább gyarapítva ezzel értékes névtani publikációinak számát. Örömmel állapítjuk meg, hogy a fiatal votják nyelvész fokozatosan a votják onomasztika vezető alakjává válik.

Befejezésül a recenszens szeretné kifejezni azt a meggyőződését, hogy a votják kiadványok még rendszeresebb figyelemmel kísérése és ismertetése nekünk is, votják kollégáinknak is javára válna.

Csúcs Sándor

TARTALOM

PLÉH CSABA: A mondatmegértés és a nyelvi szerkezet összefüggései a magyarban [Relationships between sentence understanding and linguistic structure in Hungarian]	1
VARGA LÁSZLÓ: Prozodémák a magyar beszédben [Prosodies in Hungarian speech]	47

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

GÓSY MÁRIA: Az invariancia jelensége a beszédben [The phenomenon of invariance in speech]	73
BENDIK JÓZSEF: A konferenciabeszéd interlingvális prosódiai elemzése [Cross-linguistic analysis of the prosody of conference speech]	94
KASSAI ILONA: A „hang”-tántól a beszéd kutatásig [From phonetics to speech research]	112
Л. П. Васикова: Леопричастные конструкции в финно-угорских языках	119
KONTRA MIKLÓS-CATHERINE O. RINGEN-JOSEPH P. STEMBERGER: Kontextushatások a magyar magánhangzóharmóniában [Context effects in Hungarian vowel harmony]	128
RÉDEI KÁROLY: A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére [Über die finnougri sche Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalsuffixe]	143
KISS LAJOS: A sütőharang elnevezései a magyar nyelvjárásokban [Die Benennungen der Backglocke in den ungarischen Mundarten]	162

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

HONTI LÁSZLÓ: Rédei Károly: Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten	173
KOVÁCS MAGDOLNA: Jarl Gallén (szerk.): Suomen väestön esihistorialliset juuret	178
KOVÁCS MAGDOLNA: Lakó György: Chrestomathia Lapponica ..	188
SALÁNKI ZSUZSA: Mikko Korhonen: Finno-ugrian Language Studies in Finland	191
CSÚCS SÁNDOR: Újabb votják kiadványok	199

HUNGAROLÓGIAI ÉRTESÍTŐ

A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság folyóirata

Felelős szerkesztő: Jankovics József

A folyóirat feladata, hogy évről évre áttekintést nyújtson a magyar nyelv-, irodalom- és néprajztudomány terén folyó munkáról, bibliográfiákról, szakkönyvekről írt recenziókról és a különböző hungarológiai műhelyekről, tudományos összefüggésekről, konferenciákról tájékoztató beszámolók formájában. Az Értesítő joggal nevezhető úttörő jellegűnek, mivel a hungarológia tudományos terméséről eddig egyetlen kiadvány sem nyújtott rendszeresen világméretű áttekintést.

Alapítva: 1979

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 110,- Ft

Előfizethető az Akadémiai Kiadónál

Budapest, Prielle Kornélia u. 19-35., 1117

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-01283

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata

Főszerkesztő: Nagy Péter

A magyar irodalom s ezen belül főleg a huszadik századi s a mai szocialista magyar irodalom alakjainak és műveinek, problémáinak, folyamatainak és eredményeinek vizsgálatával foglalkozó tanulmányokat, cikkeket, ismertetéseket közli. Fontos célja, hogy az irodalomtörténet elvi és gyakorlati kérdéseinek tárgyalásával elősegítse az egyetemi és iskolai irodalomoktatás korszerűsítését, tágabb irodalmi látókör kialakítását.

Alapítva: 1912

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 180,- Ft

Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, XIII. Lehel u. 10/A., 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: Postabank Rt. 219-98636, 021-02799

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991. - Nyomdai táskaszám: 19814
Felelős szerkesztő: Honti László
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 18,55 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0029-6791

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A Nyelvtudományi Közlemények jelen kötete nem a hagyományos nyomdatechnikával készült, amelynek következtében a szerkesztők kénytelenek voltak lemondani egy sor, a kézirat színvonalát szolgáló technikai megoldásról. A kényszer szülte átmeneti zavarokért, az Olvasó elnézését kérjük! Folyóiratunk következő számai már magas szintű, s minden tekintetben igényes technikai kivitelre képes, számítógépes eljárással készülnek, olyannal, amelyik megfelel folyóiratunk igényeinek.

A szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében kérjük szerzőinket, hogy ezután kézírataik elkészítésekor a következőket vegyék figyelembe:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapon legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — — — — — kurzív (nyelvi adatok jelölésére), — — — — — ritkított (értelmi kiemelésre), — — — — — félkövér (alcímek betűtípusaként), — — — — — kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére csak az irodalomjegyzékben).

4. A szövegközi irodalmi hivatkozásokat a szerzőnek, a hivatkozott mű megjelenési évszámának (s lapszámának) a feltüntetésével adják meg. Például (Kannisto 1938—39. 94)

5. A hivatkozott munkákat a kézírathoz csatolt irodalomjegyzéknek kell tartalmaznia, amely a szerzők nevének alfabetikus sorrendje szerint épül fel. A bibliográfiai tételeken belül első helyen a szerző családneve áll, majd személynevének rövidítése, zárójelben a mű megjelenésének évszáma, a mű címe. Folyóirat esetén annak címe, kötetszáma, s a lapszámok. Gyűjteményes kötet esetén a szerkesztő(k) neve (szerk.) megjelöléssel, a mű címe, kiadója, megjelenésének helye, s a lapszámuk. Monográfia esetén a címet a kiadó és a megjelenés helye követi. Például

KENESEI, I. (1984), Word order in Hungarian complex sentences. *Linguistic Inquiry* 15: 328—342.

FILLMORE, CH. (1968), The case for case. In: E. Bach—R. T. Hammons (szerk.), *Universals in Linguistic Theory*. Holt, New York. 000—000.

PAPP F. (1975), A magyar főnév paradigmatiszka rendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest. 000—000.

6. A jegyzeteket, sorszámmal ellátva, külön egységként ugyancsak a kézírathoz kell csatolni. A lábjegyzetektől kérünk eltekinteni.

7. A kézirat felépítése a következő: cím, a dolgozat szövege, a szerző neve, jegyzetek, irodalom, idegen nyelvű összefoglaló.

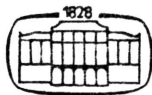
8. Felhívjuk szerzőink figyelmét arra, hogy a korrektúrában az eredeti kézírattól eltérő szövegmódosításra nincs lehetőség, ilyen kérést nem tudunk teljesíteni.

9. Mágneslemezen beküldött szöveg esetén szerkesztetlen anyagot kérünk.

A szerk.

Ára: 136 Ft

Előfizetési ára egy évre: 136 Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST